

T.C.
Hitit Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

İSLAM ÖNCESİ TOPLUMLARDA ÖRTÜNME

Muhammet Fatih DEMİRDAĞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÇORUM 2015

İSLAM ÖNCESİ TOPLUMLARDA ÖRTÜNME

Muhammet Fatih DEMİRDAĞ

Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

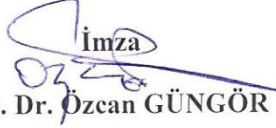
Tez Danışmanı

Doç. Dr. Yakup ÇOŞTU

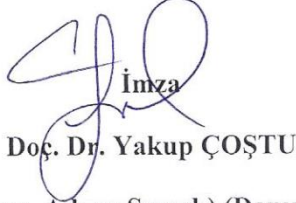
Çorum 2015

KABUL VE ONAY

Muhammet Fatih DEMİRDAĞ tarafından hazırlanan İSLAM ÖNCESİ TOPLUMLARDA ÖRTÜNME başlıklı bu çalışma, 17 Haziran 2015 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Özcan GÜNGÖR

(Unvan, Adı ve Soyadı) (Başkan)

Doç. Dr. Yakup ÇOŞTU

(Unvan, Adı ve Soyadı) (Danışman)

İmza

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Tolga ÇIRAK

(Unvan, Adı ve Soyadı)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Mehmet EVKURAN

Enstitü Müdürü

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (17/06/2015)

Muhammet Fatih DEMİRDAĞ

ÖZET

DEMİRDAĞ, Muhammet Fatih, **İslam Öncesi Toplumlarında Örtünme.** Yüksek Lisans Tezi, Çorum, 2015.

Eskiçağlarda kadınlar üretkenliği sebebiyle bereketi ve tabiatı sembol etmiştir. Ancak kadının statüsü her toplumda farklı olmuştur. Genel olarak bakıldığında, kadının erkeğe göre arka planda kaldığı görülür. İşte bu ayrım sosyal bir problemdir ve sosyolojinin incelediği konulardandır. Ayrıca kimi bilim adamına göre de bazı medeniyetler Anaerkil sistem içinde yaşamışlardır. Bu sistemde kadın aktif, erkek pasiftir. Örtünme ise insan tarihi kadar eski bir kökene sahiptir. Eskiçağlarda kadın örtünme ile kendini farklı roller içinde bulmuştur. Bazen soylu bir eş, bazen de tapınak fahişesi için bir sembol olmuştur. Bazı medeniyetler de ana tanrıçalarını başı örtülü olarak tasvir etmiş, bazen de mezar stellerinde hizmetçi kadın tipleri örtülü olarak betimlenmiştir. Sosyo-kültürel olarak kadının konumundaki değişiklik gibi örtünme kültürü de değişim göstermiştir.

Bu çalışmada İslam öncesi toplumlarında farklı bir role bürünen kadının konumundan, Anaerkil toplum düzenindeki hegemonyasına değinerek, çeşitli sebeplerden dolayı kadının tarihsel bilgiler ışığında örtünmesi üzerinde durulmuştur.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İslam öncesi toplumlarında örtünme konusunun ele alındığı bu çalışmanın, birinci bölümde İslam öncesi toplumların coğrafi, tarihi ve kültürel özellikleri tanıtılmıştır. İkinci bölümde cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramları kısaca açıklandıktan sonra, kadının eskiçağlardaki konumu ele alınmış, daha sonra Ana Tanrıça kültü ve Anaerkillik kavramları üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde ise, İslam öncesi dönemlerde çeşitli medeniyetlerdeki örtünme konusu ele alınmıştır. Daha sonra arkeolojik buluntular sonucunda örtünmeyle alakalı eserlerden bahsedilmiştir. Sonuç bölümünde ise konuya ilişkin genel bir değerlendirilmeye gidilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Öncesi, Kadın, Anaerkil kültür, Örtünme.

ABSTRACT

DEMİRDAĞ, Muhammet Fatih, **Purdah in Pre-Islamic Societies**. Master Thesis, Çorum, 2015.

In old ages, women symbolized fertility and nature due to their productivity. However, the status of women has been different in every society. When looked at the issue generally, it is seen that women are dropped behind compared to men. This distinction is a social problem and is one of the issues sociology studies. Besides, according to some scientists, some civilizations lived in matriarchal system. In this system, women were active and men were passive. Purdah is, by the way, has an origin as old as human history. In old ages, women found her selves in different roles with purdah. It sometimes symbolized a noble wife and sometimes symbolized a temple courtesan. Some civilizations portrayed their mother goddess in purdah, and sometimes, on grave steles maid women types portrayed in hijab. Socio-culturally, purdah culture demonstrates change as well as the status of women.

In this study, by referring from status of women playing different roles in pre-Islamic societies to hegemony of women on matriarchal society, purdah for several reasons is going to be studied in the light of historical information.

The study consists of three parts. In this study, at which purdah in pre-Islamic societies are studied, for the sake of a better understanding, the geographical, historical and cultural aspects of pre-Islamic societies are introduced in the first part. In the second part, after explaining the concepts of gender and social gender briefly, the status of women in old ages is studied and after that, the concepts of mother goddess cult and matriarchy are dwelled on. In the third part, purdah in several civilizations in pre-Islamic periods is discussed. After wards, it is mentioned about artifacts, found by archaeological studies, related to purdah. For the conclusion part, a general evaluation about the issue is done.

Keywords: Pre-Islamic, Women, Matriarchal Culture, Purdah.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	vi
KISALTMALAR	vii
ÖNSÖZ	viii
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI.....	1
2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ	2
3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM: İSLAM ÖNCESİ TOPLUMLARIN GENEL ÖZELLİKLERİ

1. ARAP YARIMADASI VE CAHİLİYE DÖNEMİ	4
2. İLK ÇAĞ MEDENİYETLERİ.....	7
2.1. Mezopotamya.....	7
2.1.1. Sümerler (M.Ö. 4000 -2350).....	9
2.1.2. Akkadlar (M.Ö. 2350 -2150).....	11
2.1.3. Elamlar (M.Ö. 3000 - M.Ö. 640).....	12
2.1.4. Babiller (M.Ö. 1800 -539 -478)	13
2.1.5. Asurlular (M.Ö. 2000 -612).....	14
2.2. Mısır Uygarlığı (M.Ö. 3000'den M.Ö. 525'e kadar).....	15
2.3. Pers Medeniyeti.....	20
2.4. Hint Medeniyeti	21
2.5. Doğu Akdeniz Uygarlığı.....	24
2.5.1. Fenikeliler.....	24
2.5.2. İbraniler	25
2.6. Çin Uygarlığı.....	26
2.7. Anadolu Uygarlıkları	28
2.7.1. Hititler (M.Ö. 1800-1200)	28

2.7.2. Frigyalılar (M.Ö. 750-300)	31
2.7.3. Urartular (M.Ö. 900-600)	33
2.7.4. Lidyalılar (M.Ö. 700-300)	35
2.7.5. İonya (Akhalar).....	35
2.8. Antik Yunan ve Ege Medeniyeti.....	36

İKİNCİ BÖLÜM: İSLAM ÖNCESİ TOPLUMLARDA KADIN

1. CİNSİYET VE TOPLUMSAL CİNSİYET.....	41
1.1. Doğu ve Batı'da Kadın.....	42
1.2. Tarih Öncesi ve Sonrası Anadolu'da Kadın.....	50
1.3. Eski Türkler'de Kadın.....	54
1.4. Cahiliye Döneminde Kadın.....	57
2. ANATANRIÇA KÜLTÜ VE ANAERKİLLİK	59
2.1. Ana Tanrıça Kültü.....	59
2.2. Anaerkillik (Matriarchy)	64

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İSLAM ÖNCESİ TOPLUMLARDA ÖRTÜNME

1. ÖRTÜNME TERMİNOLOJİSİ.....	72
2. MEZOPOTAMYA'DA ÖRTÜNME.....	75
3. HİNT KÜLTÜRÜ'NDE ÖRTÜNME.....	76
4. ARAP YARIMADASI'NDA ÖRTÜNME	77
5. PERSLER'DE ÖRTÜNME	77
6. YAHUDİLİK'TE ÖRTÜNME	78
7. HİRİSTİYANLIK'TA ÖRTÜNME	78
8. ANADOLU UYGARLIKLARINDA ÖRTÜNME.....	80
8.1. Hititlerde	80
8.2. Friglerde	81
9. ESKİ TÜRKLERDE ÖRTÜNME.....	81
10. ARKEOLOJİK BULUNTULAR VE TARİHİ ESERLERDE ÖRTÜNME TASVİRLERİ.....	83

10.1. İnandık Vazosu.....	83
10.2. Bitik Vazosu.....	85
10.4. Aspasia	87
10.5. Pudicitia Tipi.....	88
10.6. Peçeli İsis	90
10.7. Rheia Tasviri	92
11.8. Hestia Heykeli.....	93
10.9. Kibele/Kubaba Tasviri	94
10.10. Parthenon Tapınağı Doğu Friz Sahnesi.....	95
10.11. Rakkase Figürini	96
10.12. Binek Üzerinde Kadın Figürü	97
10.13. Meryem Betimlemeleri	98
10.14. Tanagra Heykelcikleri.....	101
10.15. Aigai Kadın Başları.....	102
10.16. Pitane Kadın Figürinleri.....	103
10.17. Kadın Maskları.....	104
10.18. Tekirdağ'dan Örtülü Kadın Başları.....	106
10.18. Satrap Lahdi	107
10.19. Magna Matter ve Attis Kabartması	108
10.20. Lekythos Üzerinde Sakkoslu Kadınlar.....	109
SONUÇ	111
KAYNAKÇA.....	113
İNTERNET KAYNAKLARI.....	125
HARİTALAR.....	127

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Sümerlere Ait Ziggurat Örneği.....	11
Şekil 2. Mısır evlilik sözleşmesi.....	19
Şekil 3. Çeşitli Venüs, Ana Tanrıça Heykelleri.....	61
Şekil 4. Leoplarlı Tahtında Oturan Ana Tanrıça	62
Şekil 5. Efes Artemis Tanrıça.....	63
Şekil 6. Mezopotamya Hammurabi Kanun Örneği	71
Şekil 7. Eski Türk Balballarında Kadın.....	82
Şekil 8. İnandık Vazosu Kutsal Tören Alayı.....	83
Şekil 9. İnandık Vazosu Kutsal Tören Alayı.....	84
Şekil 10. Bitik Vazosu Duvak Açma Sahnesi	85
Şekil 11. Ludovisi ve Boston Tahtı	86
Şekil 12. Aspasia Heykelleri	87
Şekil 13. Pudicitia Örnekleri	88
Şekil 14. Lysimakhos Eşi Arsinoe Sikkesi.....	90
Şekil 15. İsis Tasvirleri.....	90
Şekil 16. Rheia Ve Kronos Kabartması.....	92
Şekil 17. Hestia Heykelleri.....	93
Şekil 18. Kargamıştan Kibele /Kubaba Tasviri	94
Şekil 19. Parthenon Tapınağı Doğu Friz ve Sembolik Çizimi	95
Şekil 20. Rakkase Terracottası	96
Şekil 21. Binik Üzerinde Elit Kadın Betimlemeleri	97
Şekil 22. Göreme Yeni Tokatlı Kilisesinden Meryem'e Müjde Sahnesi	98
Şekil 23. Göreme Karanlık Kilisesinden İsa'nın Doğum Sahnesi.....	99
Şekil 24. Ayasofya'dan başı örtülü Meryem	100
Şekil 25. İstanbul Kariye Müzesinden Meryem	100
Şekil 26. Çeşitli Tanagra Heykelcikleri.....	101
Şekil 27. Aigai Bölgesinden Terracotta Başları Örnekleri	103
Şekil 28. Pitane Örtülü Kadın Figürleri.....	103
Şekil 29. Pitane'de Bulunmuş Kadın Maskı.....	104
Şekil 30. Tekirdağ'dan Örtülü Kadın Başları.....	106
Şekil 31. Satrap Lahdi, Cenaze Ziyafet Sahnesi.....	107
Şekil 32. Magna Matter ve Hizmetkârları	108
Şekil 33. Sakkoslu Kadınlar	109

KISALTMALAR

a. g. e.	: Adı Geçen Eser.
Bkz.	: Bakınız.
C.	: Cilt.
Çev.	: Çeviren.
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
D.T.C.F.	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi.
Hız.	: Hazreti.
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı.
M.Ö.	: Milattan Önce.
M.S.	: Milattan Sonra.
s.	: Sayfa.
S.	: Sayı.
ss.	: Sayfa Sırası.
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı.
Trc.	: Tercüme Eden.
TTKY.	: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
üni.	: Üniversite.
vb.	: Ve Benzeri.
Yay.	: Yayınları.

ÖNSÖZ

Kadın milattan önceki dönemlerden başlayarak, günümüze kadar tartışma konusu olmuştur. Tarihsel açıdan kadın, sosyal, siyasi, dini, iktisadi ve hukuki açılardan ele alınarak incelenmiş ve tartışılmıştır. Kimi medeniyetlerde kadına değer vermeyen toplumlar olduğu gibi, onu ulvi bir mertebeye taşıyan toplumlar da olmuştur. Sosyal çevre, örf ve adetler gibi temel unsurlar kadının aldığı rollerin farklılaşmasına sebep olmuştur.

Örtünme ise toplumu ilgilendiren önemli bir konulardan biridir. Çünkü örtünen kişi, yaptığı eyleme göre kendini bir rol içinde bulur. Nitekim örtünme anlayışı bünyesinde pek çok farklı etkeni barındırır.

Bu çalışmada, örtünme konusu ve kadının değeri “İslam öncesi toplumlarla” sınırlandırılarak çeşitli yönleriyle ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmada ilk önce, günümüzden binlerce yıl öncesine giderek İslamiyet öncesi Arap yarımadası, Mezopotamya, Mısır, Hint, Doğu Akdeniz, Çin, Anadolu, Antik Yunan ve Ege uygarlıklarının toplumsal yapısı incelenmiştir. Daha sonra toplumsal cinsiyet konusu çerçevesinde bu kültürlere göre kadının toplumdaki yeri ve değerine değinilip, anaerkil sistemden bahsedilmiştir. Geleneksel toplumlarda insanlar arasındaki iş bölümüne dayalı olarak kadın daha çok ev işleriyle ve toplayıcılıkla meşgul olduğu bilinmektedir. Kadının üretici, derleyici olması ve ayrıca erkekte olmayan doğurma yeteneği, kadının ilkçağlarda öneminin artmasına ve onun ayrıcalıklı bir konuma yükselmesine neden olmuştur. Bunun en bariz örnekleri arkeolojik buluntularda ele geçen Ana tanrıça kültürüne ait envanterlerdir. Yani kadın arkaik uygarlıklarda bereket ve doğum sebebiyle kutsal bir mevki kazanmıştır. Çalışmanın daha sonraki bölümünde ise örtünme kavramına ek olarak, örtünmenin ne kadar eski bir kültür olduğunu ve örtünmeye sebep olan etkenler izah edilmeye çalışılmıştır.

Sonuç kısmında ise tezde ele alınan konular kısaca analiz edilerek, örtünmenin insani bir ihtiyaç olarak, İslam’dan önceki toplumlarda da var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca yaptığımız literatür taraması sonucu, tezimizin son kısmına da örtünmeyle alakalı arkeolojik bulguların resimlerine ve önemli gördüğümüz bazı haritalara yer verilmiştir.

Bu tezimde, çeşitli konularda yardımlarını esirgemeyen değerli hocam ve tez danışmanım Doç Dr. Yakup ÇOŞTU'ya, ders döneminde verdikleri bilimsel destekler için değerli hocalarım Yrd. Doç. Dr. Sefer YAVUZ ve Yrd. Doç. Dr. İsmet ALTIKARDEŞ'e, ayrıca önemli tavsiye ve eklerinden dolayı Doç. Dr. Özcan Güngör ve Yrd. Doç. Dr. Mustafa Tolga Çırak hocalarıma şükranlarımı sunarım.

Gerek tez aşamasında ve gerekse özel yaşamımda desteklerini esirgemeyen sevgili ailem, babam Mehmet DEMİRDAĞ'a, annem Güler DEMİRDAĞ'a, ablam Neslihan ÇELİK'e ve eniştem Suat ÇELİK'e sonsuz şükranlarımı sunarım. Ayrıca kütüphanesinden yararlandığım Ahmet ÇELİK'e ve İngilizce çevirilerde yardımcı olan Alper Duysak'a da teşekkür ederim.

Son olarak bu tezi, okumayı ve araştırmayı seven rahmetli ablam İsmihan DEMİRDAĞ'a ithaf ediyorum.

Muhammet Fatih Demirdağ

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Arabistan, Arapça adlandırılışıyla Ceziret-ül-Arab, Asya'nın güney-batısında, Kızıldeniz'le İran körfezi arasında bir yarımadadır. Bu dev yarımada, Afrika ve Orta Asya çöllerini birbirine bağlar. İşte İslam medeniyeti bu topraklarda doğmuştur. Bu kutsal din, yalnız bir millete ve bir zamana özgü olmayıp, bütün insanlara kıyamete kadar gerekli olan Allah'ın tabii dinidir. En sade ifadeyle İslam yüce Allah'a teslim anlamına gelir.¹

İslam dini geniş bir coğrafyaya yayılarak zaman içinde büyümüş ve İslamiyet'in doğuşu, Avrupa, Ortadoğu, Hindistan ve Çin uygarlıkları arasındaki dört merkezli kültürel dengeyi tam anlamıyla bozmamışsa da, dengelerin parçaları arasındaki sınırları keskinleştirmiş ve Ortadoğu'nun göreceli ağırlığını arttırmıştır.² Bu din öncesi eski devirlerde insanlar, kendilerinden üstün saydıkları bazı hayvanlara, putlara veya çeşitli sembollere, doğaya taparlardı. Öyle ki bu varlıklara kendi canlarını bile adak mahiyetinde verebiliyorlardı. Yüce yaratıcı insanları bu durumdan kurtarıp, doğru yolda olmalarını sağlamak için peygamberler aracılığıyla dinleri gönderdi. İlahi ve tek tanrılı dinlerin sonuncusu olan İslam³, Tanrı'nın elçisi (Resul) olarak anılan Hz. Muhammed tarafından insanlara bildirilmişti. İslam'ın esasları ise Cebrail adlı melek aracılığıyla indirilen kutsal kitap Kuran'da belirlenmişti. Hz. Muhammed, Mekkelilerin yaşam biçimlerini beğenmiyor, yapılan haksızlıklara, içki içmeye, putlara tapmaya karşı çıkıyordu. İşte bu çalışmada, bahsi geçen İslam'dan önceki çeşitli toplumlar ele alınacaktır.

Toplumsal cinsiyet açısından tarihsel çizelgeye göz attığımızda, kadının baskın olduğu çeşitli dönemler de karşımıza çıkar ve kadının değeri her dönemden itibaren günümüze kadar canlı ve toplum içinde değişen bir konumda olmuştur. Ki bu değer İslam öncesi toplumlarda da görülür. Arkeolojik veriler neticesinde de İslam öncesi antik dönemlerde de kadının toplum içindeki iyi prestiji ve hegemonyasına rastlanır.

¹ Mewlânâ Hâlid-i Bağdâdî, *Glaube Und Islam*, Hakikat Kitâbevi, İstanbul 2013, s. 16.

² Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara 2011, s. 47.

³ İslam'ın Kabulü ve Dinin Kuruluşu için Bkz. Ataullah Bayezidof, *İslam ve Medeniyet*, TDV Yay. Ankara 1993, s. 44-56.

Şöyle ki Prehistorik dönemden itibaren gerek homojen gerekse heterojen toplumlarda kadın imajı çeşitli suretlerde karşımıza çıkmaktadır. Kimi zaman dini ve mitolojik kimi zamansa bereket ve anaçlık sembolü olarak tasvir edilmiştir. Aynı zamanda örtünmenin bünyesinde geniş anlamları barındırdığı, kadına kattığı güç ya da konum farklı şekillerde görülmüştür.

Örtünme kimi zaman ya tüm vücudu örtmek ya da sadece mahrem bölgeleri örtmek olarak tasvir edilir ve farklı dönemlerde, İslamiyet öncesi birçok toplumda çeşitli ikonografilerde karşımıza çıkar. Hem dinsel olarak hem de toplumsal bir kural olarak da değişik statülerde kategorize edilir. Bu çalışmada, İslam öncesi toplumlarda arkeolojik buluntu ve tarihsel bilgiler neticesinde kadının statüsü, kadının kültürel ikonografisi, örtünme nedeni ve anlamı üzerinde durulacaktır. Bir başka ifadeyle, kadının değeri ve kültüründen hareketle, İslam öncesi medeniyetlerde kadının olumlu ve olumsuz konumu ile örtünme olgusunun, sosyolojik ve antropolojik perspektiften incelenmesi amaçlanmaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Bu çalışma, İslam öncesi dönemlerde kadının toplum içindeki olumlu veya olumsuz konumu, örtünmenin varlığı, kadınların ne amaçla örtündüğü, örtünmeyi tetikleyen etken ya da sistemlerin neler olduğu ve zaman içerisinde oluşan örtünme şekillerini bilimsel olarak ortaya koyarak bu alana katkı sağlaması açısından önem arz etmektedir. Çalışmamızın, bundan sonra, bu konu üzerinde çalışacak olan arkadaşlarımıza yardımcı olacağını edeceğini umuyoruz.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmada, öncelikle konuyla ilgili gerekli verilerin elde edilebilmesi için literal anlamda bir arşiv ve kütüphane taraması yapılmıştır. Daha sonra konuyla alakalı olarak çeşitli dergi yazıları, örnek resimler ve makaleler incelenmiştir. Belirlenen amaçlar doğrultusunda elde edilen kaynaklar her yönüyle incelenip analiz edilerek veriler ortaya konulmuştur.

Çalışma din sosyolojisi alanında yapılan bir araştırmadır ve konuyla ilişkili olması sebebiyle antropoloji, arkeoloji, sosyoloji ve tarih perspektifli araştırmalar ele alınmış ve bu nedenle araştırmada bu bilimlerin kaynakları da kullanılmıştır.

Bu araştırmamız, İşlam öncesi toplumlarda kadının konumundan, anaerkilliğe ve örtünmeye doğru bir inceleme ile sınırlıdır. Ayrıca bu çalışmamızda genel olarak örtünme konusuna değinilmiş ve örtünmenin ortaya çıkış sebeplerini ve uygulama biçimlerini belirlemek amacıyla örtünmenin tarihi, gelişimi ve kökeni ele alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM: İSLAM ÖNCESİ TOPLUMLARIN GENEL ÖZELLİKLERİ

1. ARAP YARIMADASI VE CAHİLİYE DÖNEMİ

Arap Yarımadası Tihame, Hicaz, Necid, Yemen ve Arud olarak beş coğrafi bölgede ele alınmıştır. Siyasi tarihi ise, Güney Arabistan, Kuzey Arabistan ve Hicaz bölgesi olmak üzere üç bölümde sınıflandırılmıştır. Hicaz'da kabileler müstakil halde yaşıyorlarken, Güney ve Kuzey Arabistan'da devletler kurulmuştur. İslam öncesinde kuzey Arabistan'da Nabatiler, Tedmürlüler, Gassaniler ve Hireliler hüküm sürmüşlerdir. (Bkz. Harita 1.) Bunlardan sadece son iki tanesi İslam'ın doğuşuna kadar varlıklarını korumuşlardır. Gassaniler Bizans imparatorluğuna, Hireliler de Sasani imparatorluğuna bağlıydılar. Aynı zamanda her ikisi de Hristiyanlığı kabul etmişlerdi. Güney Arabistan'da ise önceleri Mainliler hüküm sürmüş daha sonra onların yerini Sebeliler almış, Sebelilerden sonra da Himyeriler devlet kurmuşlardır. Himyeriler zamanında Yemen'e iki dönem Habeşliler, daha sonra da Sasaniler hâkim olmuşlardır. Bundan yaklaşık elli yıl sonra, II. Habeş hâkimiyeti döneminde Ebrehe'nin Kâbe'yi yıkmak üzere Mekke üzerine başarısız bir saldırıda bulunması Yemen ve Mekke tarihi açısından önemlidir. Ebrehe'nin ölümünden kısa bir süre sonra Sasaniler Yemeni istila edip kendilerine bağlı bir vilayet haline getirmişlerdir.⁴

Arabistan'da İslamiyet'in yayılmasından önceki döneme “Cahiliye” denirdi. Cahiliye kelimesinin sözlük anlamı “cahillik, bilgisizlik” olarak ifade edilir.⁵ Fakat burada bahsi geçen dindeki sapkınlıklardır. Bilgisizlik, cehalet, zorbalık, barbarlık ve vahşet hüküm sürdüğü için o döneme bu isim verilmiştir.⁶ O zamanki Mekke toplumu Sosyo-kültürel açıdan bir cehalet toplumu değildir. Zira asıl kanı insanların cehalet içinde olduğu, edebiyattan kültürden, sosyal yaşantıdan bihaber olduğunu kastetmek değil, kendilerine din olarak belirledikleri “putlaştırma” sapkınlığının ne kadar yanlış olduğunu belirtmek ve birtakım ahlaki bozuklukları izah etmektir. Bir başka ifadeyle,

⁴ Arap Tarihiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Neşet Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ankara 1957, ss. 10-94; M. Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, Ankara Okulu Yay. Ankara 2006, ss. 15-88.

⁵ Ramazan Boyacıoğlu, “Hz. Muhammed'in Vahiy Öncesi Dönemi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, C. V, S. 1, ss. 5-22, s. 5.

⁶ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yay. Ankara 2005, s. 40.

Cahiliye kelimesinin sözlük anlamında bulunan bilgisizlik, körü körüne hareket, ciddiyetsizlik, taşkınlık, barbarlık gibi insani özelliklerden uzak davranışlar İslam öncesi devirde yaşamış bulunan Arapların sosyal hayatlarına hâkim olan davranışlardır.⁷ Bu dönemde insanlar imandan yoksun, kendi yaptıkları putlara, havaya, güneşe, yıldızlara ve aya inanıp onlara ibadet ederlerdi. Kimi zaman da atalarının mezarlarını kutsal sayar, yolda gördükleri değişik kaya ya da cisimlere tapınırlardı. Hatta o dönemdeki zengin ve soylu şahsiyetlere bile tapıp onlar için yapılan sembollere secde ederlerdi. Yontulmamış taşlar bile bu hizmeti görürdü. Bir sefere çıktıkları zaman yanlarına dört taş parçası alır, üçüyle bir ocak çatar, dördüncüsüne de tapınırlardı...⁸ Ayrıca putlardan umduklarını bulamadıklarında onlara hakaret edebiliyorlardı. Bir kısım Araplar da hiçbir şeye inanmıyordu.

Sosyal hayat şekillerine de değinecek olursak, sosyal sistem kabileler biçimindeydi. Her kabilenin başında şeyh adı verilen reisler yer alır ve kabileler aynı kökten gelen ailelerden oluşurdu. Arap ailelerinde egemenlik erkekteydi ve bir kimse istediği kadar kadınla evlenme hakkına sahipti.⁹ Detaylı şekilde ele alacağımız üzere, kadının kıymet ve şerefine önem verilmez, kız çocukları istenmezdi. Ayrıca cahiliye Arapları arasında iffetin hiçbir anlamı yoktu. Şöyle ki bir erkek borçlandığında ve borcunu ödeyemediği zaman borcuna karşılık alacaklıya kendisi köle olmuş ya da eşini, kızını hatta annesini teslim etmiştir. Alacaklının sadece kendisi bu insanlardan yararlanmamıştır. Kadınlara bu yolla fahiş işler yaptırılmış ve o kadınlardan alınacak para kat kat kazanılıp ancak o şekilde kendileri ailelerine teslim edilmişlerdir. Kureyş'te bu utanca düşmüş insanların sayısının bir hayli fazla olduğu bilinmektedir.¹⁰

Cahiliye çağında Araplar hürler, esirler ve mevali olmak üzere üç sınıf teşkil ediyordu.¹¹ Hürler her türlü hakka sahipken, mevali grubu yarısına sahipti. Çünkü mevali gurubun şemsiyesi altında azad edilen köle ya da cariyeler bulunurdu. Bir eşya gibi alınabilen köleler ise satılarak ticaret ürünü olarak kullanılırdı. Ayrıca bu köle sınıfına hayvana verdikleri kadar bile değer vermezlerdi. Görülüyor ki cahiliye

⁷ Aysel Zeynep Tozduman, *İslam'da Kadının Hakları*, Seha Neşriyat, İstanbul 1991, s. 15.

⁸ Mevlana Muhammed Ali, *Peygamberimiz*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Sebilürreşad Kütüphanesi, İstanbul 1341, s. 20-21-27.

⁹ Mehmet Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, DİB Yay. Ankara 2007, s. 78.

¹⁰ Abdurrahman Şarkavi, *Özgürlük Peygamberi Hz. Muhammed*, Trc. Muharrem Tan, Birleşik Yay. İstanbul 1996, s. 20-21.

¹¹ Neşet Çağatay, *a. g. e.*, s. 131.

döneminde insan hayatı bir o kadar da önemsizdi. En basit bir sebeple bile olsa kılıç çekip kan dökerlerdi ve bundan zevk alırlardı. Öyle ki hasımlar birbirlerini ele geçirdiklerinde, kafataslarını söküp kadeh gibi kullanarak içki içeceklerine yemin ederlerdi.¹² Aynı zamanda kabileler arasında genellikle kan davaları yaşanır. Savaşlarda yakalanan insanlar esir edilirdi ve pazarlarda satılırdı. Hatta köleler hayvan kadar bile değerli değildi. Onlara karşı çok katı bir tutum içinde olur, merhamet göstermezlerdi. Avrupa’da XIX. yüzyıla kadar devam eden kölelik unsuru, Cahiliye Araplarının elindeki kölelerin durumundan daha iyi değildi. Fransız tarihçi Charles Seignobos’un cümleleriyle ifade edecek olursak;

“Harple ele geçirilen şehirlerin bütün ahalisi galip gelenlerin esiri sayılırdı. Esirler harp ganimetlerinden sayıldıkları için esircilere satılır, yahut açık artırmaya çıkarılmak üzere Roma’ya götürürlerdi. Esirlere bir insan değil, bir mülk gözüyle bakılırdı. Esir hiçbir hakka sahip değildi. Aile reisi, koca ve baba olamazdı. Esir sahibi, esir üzerindeki bütün haklara sahipti. İstedığı gibi onu çalıştırır, döver, cefa eder hatta öldürebilirdi. Esir sahibini hiç kimse sorumlu tutmazdı. Esir, efendisinin bütün arzularını itaate mecburdu. Romalılar “Esirin vicdanı yoktur, onun vazifesi körü körüne itaat etmektir” derlerdi. Esir, efendisine uymaz veya kaçarsa, onu yakalamak için hükümet kendisine yardımcı olurdu. Efendisini gücendiren esirler, geceleri zindana atılır, gündüzleri ağır zincirlere vurularak çalıştırılırdı. Çok defa kızgın demirleriyle yüzleri dağlanırdı. Esirler, buğday öğütecek el değirmenlerine koşulur, kamçı darbeleri altında inletilirdi.

Bu esirler hem ağlar, hem çok zor şartlar altında değirmenleri çevirmeye çalışılırdı. Apolée, bu manzarayı şöyle tarif eder: “Allahım! Ne sefil insanlar. Derileri kurumuş, kamçı darbeleriyle benek benek olmuş... Arkalarında parça parça bir gömlek, alınları dağlanmış, başları traş olmuş, ayaklarında halka, sıcağın vücutlarının şekli değişmiş, işten göz kapakları şişmiş, her âzası un içinde.”¹³

Yaşayış tarzlarına göre şehirlerde yaşayanlar Medeni kategorisinde ve çölde yaşayanlar ise Bedevi kategorisinde bulunurdu. Bedeviler hayvancılıkla uğraşıp göçebe bir hayat sürerdi. Çöl şartlarına dayanıklı deve, koyun, keçi beslenirdi. Tarım ve ticaretle uğraşan Medenilerde ise hurma önemli bir tarım ve ticaret ürünüydü. Mekke civarında kurulan panayırlar, ticari ve toplumsal hayatın en önemli merkeziydi. Cahiliye

¹² M. Asım Köksal, *H.Z Muhammed ve İslamiyet I*, İrfan Yay. İstanbul 1969, s. 134.

¹³ Ahmet Gürkan, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1965, s. 35.

çağının en ünlü panayır yeri, *Taif* ile *Nahle* arasında bulunan *Ukkaz* idi. Ukkaz panayırına Arap Yarımadasının her tarafından akın akın halk gelir, Zilkade ayının başından yirmisine kadar yirmi gün alışveriş ve mal değiş-tokuşu yapılır, şiir yarışmaları olur, hutbeler söylenir, davalar görülür, kabileler arasındaki anlaşmazlıklar halledilirdi.¹⁴ Mekke’de yaşayanlar kervan ticareti ile uğraşır, gelen malları Suriye ve Mısır’a taşırlardı. Ticaretle uğraşanlar halk tarafından itibarlı ve zengin mertebede sayılırdı.

2. İLK ÇAĞ MEDENİYETLERİ

2.1. Mezopotamya

Yunanca *mesos* “orta” ve *potamos* “ırmak” sözcüklerinden türetilmiştir ve “ırmaklar arasındaki ülke” anlamına gelmektedir. Dicle ile Fırat nehirleri arasında, güney doğu Anadolu’daki dağlardan Basra Körfez’ine kadar uzanan bölgedir.¹⁵ (Bkz. Harita 2.) Pek çok kavme beşiklik yapan ve tarihin çeşitli evrelerinde istilalara uğrayan, kendine özgü özelliğe sahip bu bölge müthiş bir zenginlik potansiyeli barındırmaktadır. Toprak ve suyun yoğun emek karşılığında bereketli tarımsal getiri sunabilmesi nedeniyle önemlidir. Romalı coğrafyacı Strabon’un ifadesiyle, “Bu diyarların toprağı diğerlerinin hepsinden daha verimli olup arpada bire üç yüz verdiği söylenmektedir. Geri kalanını da hurma ağaçları tek başına karşılar”¹⁶ Mezopotamya tıpkı Mısır’da olduğu gibi nehirlerin akış yönüne göre aşağı ve yukarı Mezopotamya olarak ikiye ayrılırdı. Yukarı Mezopotamya Toros dağlarının güneyinden Bağdat şehrine kadar olan bölgedir. Aşağı Mezopotamya ise Bağdat şehriden Fırat ve Dicle nehirlerinin denize döküldükleri Basra Körfez’ine kadar uzanan bölgedir. Bu iki ırmak arasındaki toprakların çok verimli olması, insanların şehirler kurmasına ve bu bölgede üstün bir uygarlığın ortaya çıkmasına imkân sunmuştur. Ancak bu üstün uygarlıktan günümüze pek eser kalmamıştır. Her dönemde komşu bölgeleri ile sosyal, siyasi ve kültürel ilişki içerisinde bulunmuştur. Neticede, Mezopotamya’ya komşu bölgeler özellikle kültürel

¹⁴ Neşet Çağatay, *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üni. İlahiyat Fak. Yay. Ankara 1957, s. 144.

¹⁵ Tamay Tekçam, *Arkeoloji Sözlüğü*, Alfa Yay. İstanbul 2007, s. 142.

¹⁶ Jeans-Louis Huot, Jean-Paul Thalmann, *Kentlerin Doğuşu*, Çev. Ali Bektaş Girgin, İmge Kitabevi, Ankara 2000, s. 69.

alanda Mezopotamya insanının etkisi altında kalmışlardır. Bu etkileşim sırasında, Sümerler tarafından icat edilen “Sümer Çivi Yazısı” da komşu bölge halkları tarafından tanınmış ve kullanılmaya başlanmıştır.¹⁷

Halk ise Mezopotamya’da soylular, hürler ve köleler olmak üzere üç gruba ayrılıyordu. Soylular sınıfı toprak sahibi zengin devlet adamlarından oluşur, kral ve rahipler de bu sınıfa dahildi. Hürler sınıfı ise; köylüler, zanaatkârlar, askerler ve tüccarlardan oluşuyordu. Bunlar serbestçe her istediklerini yapabilir, mal-mülk sahibi olabilirlerdi. Köleler grubunda ise savaşlarda esir alınan kişiler yer alırdı. Bunlar her işte çalıştırılır, mal gibi alınıp satılabilirdi.¹⁸

Dinsel ritüeller ise genel olarak tanrıları yatıştırmak, formüle edilmiş büyüsel sözler kullanarak tanrılarla bağ kurma kurbanlarından ve diğer pratiklerden oluşmuştur. “Tanrı Evleri” adı verilen tapınaklarda, kendine yeterli bir tür köy yaşamı sürdürülürken bira, şarap, süt, ekmek, hurma ve her tür etten oluşan yiyecekler, tanrılara yönelik günlük kurban ritüellerinde din görevlileri ve tapınak sakinleri arasında paylaşılmıştır.¹⁹ Dinî bayramlarında gerçekleştirilen törenler de değinilmesi gereken önemli noktalarındadır. Mezopotamya’da “Ningursu’nun Arpasını Yeme Ayı”, “Ceylan Yeme Ayı” ve “Şulgi Bayramı Ayı” gibi her yıl tekrarlanan birçok bayram vardır. Bu bayramların bazıları günlerce sürmüş ve özel kurbanlar ve geçit törenleriyle kutlanmıştır. Bu özel bayramlar ve tatillerde tanrılara günlük olarak yapılan sunular da çok daha gösterişli ve etkileyici olmuştur. Ayrıca Mezopotamya toplumlarınca kutlanan, yeni ayın doğduğu günle her ayın yedisinde, on beşinde ve son gününde düzenli aylık bayramlar da vardır.²⁰

Mezopotamya'nın siyasi tarihi Sümerler ile zikredilir. Daha sonra sırasıyla M.Ö. 2500’lerde Akadlar, 1750’lerde Asurlular, Elamlar, Babiller ve Mezopotamya’da devlet kurmuşlardır. (Bkz. Harita 3.) Konumuzun daha iyi kavranması açısından bu uygarlıklar hakkında bilgileri sunmak faydalı olacaktır.

¹⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Yusuf Kılıç, “Eski Önasya Toplamları Arasında Yazı ve Dil Etkileşimi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Denizli 2009, S. 4, ss. 122-151.

¹⁸ Bkz. Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi Ekin Kitabevi*, Bursa 2006, s. 55.

¹⁹ Gürbüz Erginer, *Kurbanın Kökenleri ve Anadolu’da Kanlı Kurban Ritüelleri*, Yapı Kredi Yay. İstanbul 1997, s. 81.

²⁰ Samuel Noah Kramer, *Sümerler-Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, Çev. Özcan Buze, Kocabalı Yay. İstanbul 2002, s. 186.

2.1.1. Sümerler (M.Ö. 4000 -2350)

Sümerlerle ilgili en büyük araştırmacılardan biri, Samuel Noah Kramer'in 1959 yılında yayımladığı kitabın adı, "Tarih Sümer'de başlar" olarak çıkmış idi. Şüphesiz tarih Sümerlerden önce var olmuştu, lakin uygarlığın Sümerlerde başladığı esastır. Kramer, bunu çalışmalarıyla ispatlamıştır. Onlara, daha sonra Babil uygarlığının katkısı eklenmiştir.²¹

M.Ö. 4. binyılın ortalarında Güney Mezopotamya'ya gelen Sümerlerin anavatanlarının Orta Asya olduğuna artık şüphe kalmamıştır. Filolojik açıdan da Türkçeyle akraba bir dil konuşan Sümerler, yerleştikleri yeni vatanlarında (Mezopotamya), belki de coğrafi faktörlerin zorlaması neticesinde, "mabet sosyalizmi" ya da "teokratik sosyalizm" denilen yeni bir idare sistemi meydana getirmişler ve bunun doğal bir neticesi olarak da yazıyı keşfetmişlerdir.²² Bir başka söylemle, Dicle ve Fırat ırmakları arasında kalan Mezopotamya'nın güney kesimini içine alan bölgede, ilk tunç çağı başlarında ilk şehir devletini kuran Sümerler, özellikle M.Ö. 3. binin ikinci çeyreğinde yeni bir toplumsal düzen oluşturmuşlardır. Babadan oğla geçen yönetim biçimiyle, hanedanlığın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yaratılan bu siyasi döneme de "Hanedanlar Dönemi" denmiştir. (M.Ö. 2800-2350). Bilinen en önemli şehir devletleri: Ereğ, Eridu, Ur, Uruk, Lagaş'dır. Her şehrin kendi tanrısı vardı²³ ve her site başlı başına bir devletti.

Sümerlerin tarihe en önemli katkıları şüphesiz Çivi yazısını²⁴ icat etmeleriydi. Din görevlileri tapınak hesaplarını tutarlarken, kişilerin adlarını yazma ve işaretleme

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, Çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yay. İstanbul 1999.

²² Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 32.

²³ Tekçam, *a. g. e.*, s. 213.

²⁴ Çivi yazısı (İng. cuneiform), Latince "cuneus" kama ve "forma" biçim kelimelerinden oluşmakta olup "çivi biçimli yazı, çivi yazısı" anlamına gelmektedir. Tarihte yazıyı ilk kullanan topluluk olmuşlardır. Tapınaklara getirilen ürünlerin miktarını tespit amacıyla ilk olarak rahipler tarafından resim yazısı (piktografik) kullanılmıştır. Kamış bir kalemle yassı, kil levhalara yazılan bu yazı, kil üzerinde çıkan işaretler çiviye benzediği için çivi yazısı adını almıştır. Mısırlıların Sümerlerle ticaret ilişkisi sonucunda Mısırlılar yazıyı öğrenmişlerdir ve bu yazıya hiyeroglif adı verilmiştir. İçerikte hiç sesli harf bulunmadığından bu yazı bir alfabe dönüşmemiştir. Hitit ve Urartular çivi yazısını, İyonyalılar, Lidyalılar ve Frigyalılar Fenike alfabesini kullanmışlardır. Yunanlılar, Fenikelilerden öğrendikleri alfabe bazı harfler ilave ederek kendi yazılarını geliştirirken, Romalılar, Yunan alfabesi üzerinde değişiklik yaparak Latin alfabesini oluşturmuşlardır. Daha geniş bilgi için bkz. Zehra Taşkın, "İlkçağ Uygarlıklarında Kitap ve Kütüphane: Efes Celsus Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneciliği*, 2011, C. 1, S.

gereksinimi doğmuştur. Ve nihayetinde yazının temeli başlamış, kamış kalem ile kil üzerinde ilk örneği uygulamışlardır. Bilinen ilk yazılı kanunlar doğal olarak Sümerlilere aittir. Urukagina, Sümer ve Mezopotamya tarihinde ve hatta dünya tarihinde şimdiye kadarki bilgilere göre ilk reformatör vasfına layık kimsedir. Urukagina'nın eldeki metni²⁵ doğrudan doğruya kanun olarak kaleme alınmış değildir. Lagaş kralı Urukagina tarafından hazırlanan (M.Ö. 2375) bu kanunlar²⁶ insancıldır ve ağır cezalara rastlanmaz. Bu kanunlar bedel esasına dayalıdır. Suçun karşılığı para veya mal ile ödenebilirdi. Ayrıca Gilgamiş, Tufan, Yaradılış gibi ünlü destanları, atasözleri ve çeşitli dini ilahilerle zengin bir edebiyata sahiptirler.

Dini kültürden de bahsedecek olursak, Sümerlerde çok tanrılı bir inanç sistemi görülürdü. Her şehirde bir tanrı bulunur ve şehirlerden güçlü olanlarının tanrılarına bütün Sümerler tarafından inanılırdı. Bu tanrılar insan görünümünde fakat insanüstü güçleri olan ölümsüz varlıklardı. İnsanlar gibi onların da çocukları ve eşlerinden oluşan aileleri bulunuyordu.²⁷

Sümerler ölümden sonra yaşama inanmamışlar, cennet ve cehennem hayatı ile uğraşmamışlardır. Yani ahiret hayatı kavramı görülmemiştir. Onlara göre iyilik ve kötülük dünyadadır. Bu sebeple ihtişamlı mezarlara veya mumyacılığa Sümerlerde rastlanmaz. Sümerler tanrılarını insanlara benzetir ve antropomorfik bir nitelikte düşünürlerdi. Onlara göre tanrılarla insanlar arasındaki tek fark tanrıların ölmüyor olmasıydı. Sümerlerin tanrıları için yaptıkları tapınaklara *Zigurat*²⁸ denirdi. Ziguratlar 7 kattan oluşurdu ve en üst kat rasathane (gözlemevi) olarak kullanılırdı. Rahipler rasathanede yer alır ve tanrılarının gökte bulunduğuna inandıkları için gökyüzünü incelerlerdi. Böylece astronomi gelişmiş ve ay takvimi bulunmuştur. Aşağıda Ziguratın görüntüsüne yer verilmiştir.

25, ss. 86-96, s.89; Mustafa Eren, "Çiviyazısı", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S. 4-5, s. 29-30; Tekçam, *Arkeoloji Sözlüğü*, s. 50-51.

²⁵ Metnin transkripsiyon ve çevirisi için bkz, M. Tosun - K. Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduka Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1975, s. 24-29.

²⁶ Sümer Kanunları Ayrıntılı Bilgi için bkz. Lütfi Gürkan Gökçek. Faruk Akyüz, "Sümer Kanunları", *Fırat Üni. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Elazığ 2013, C. IX, S. 1, ss.1-9.

²⁷ Muazzez İlmiye Çığ, *Ku'ran, İncil ve Tevrat'ın Sumerdeki Kökeni*, Kaynak Yay. İstanbul 2005, s.13.

²⁸ Mezopotamya Tapınak Mimarlığının en karakteristik özelliği, zigurat, yani "kule tapınak" adı verilen yapay tepe idi. Bunların en ünlüsü Babil kulesidir; zamanımıza kalabilen en iyi örneği Ur ziguratıdır. Başka bir ifadeyle, Eski Mezopotamya'da basamaklı bir piramit biçiminde, üstü açık, cella bölümü zirvede yer alan tapınak yapısı. İlk ziguratları Sümerler yapmışlardır. Bkz. Henri Frankfort, *Uygurluğun Yakındoğu'da Doğuşu Mezopotamya ve Mısır*, Çev. Alaeddin Şenel, Verso Yay- İmge Kitabevi, Ankara 1989, s. 79; Secda Saltuk, *Arkeoloji Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1990, s. 167.

Şekil 1. Sümerlere Ait Ziggurat Örneği²⁹

Sümerlerde aile kurumuna da değinirsek, onlar için aile ve evlilik önemli bir fonksiyona sahipti. Evlilik aile tarafından desteklenir, düğün hediyeleri verilir ve sözleşme bir tablete yazılırdı. Ayrıca mitolojik olarak da kutsal evlilik töreni gerçekleştirildikten sonra İnanna başta olmak üzere büyük ilahlara methiyeler okunur, kurbanlar kesilirdi. Gelecek olan verim ve bereket, şarkılar ve ziyafetlerle kutlanır, yeni yılın gelişi gösterişli törenlerle karşılanırdı.³⁰

2.1.2. Akkadlar (M.Ö. 2350 -2150)

Akkadlar Arap Yarımadasından Mezopotamya'ya gelen Sami kökenli bir kavimdir. İlk sürekli ve düzenli orduları kurmuşlardır. (Bu sayede kısa zamanda Mezopotamya'nın tamamına sahip olmuşlardır.) Tarihte bilinen ilk büyük imparatorluğu kurdular. Kurucuları *Sargon*³¹, başkentleri *Agade*'dir (Tapınaklarına da Agade denilirdi.) Başında kralların bulunduğu şehir devletçiklerinden oluşurdu. Basra körfezi ile Nippur

²⁹ (<http://blogs.hisarschool.k12.tr/ahmetoncel/category/uncategorized/tarih-dersi/resimler/>), (Erişim Tarihi 24.06.2015).

³⁰ Muazzez İlmiye Çığ, *Sümerli Ludingirra "Geçmişe Dönük Bilimkurgu"*, Kaynak Yay. İstanbul 2010, s. 19.

³¹ Bkz. Faruk Yılmaz, *İlkçağ Düşünce ve Uygarlık Tarihi*, Köprü Yay. İstanbul 2002, s. 98.

arasındaki Sümer kentlerinden Ur, Uruk Lagaş, Umma ve Larsay'ı ele geçirmiş ve Kiş krallığını da ortadan kaldırarak, kuzeyin Samileri ile güneyin Sümerlerini tek bir yönetim altında toplamıştır. Böylece Sargon bütün Mezopotamya'yı Akkad hâkimiyetine aldıktan sonra, başta Anadolu olmak üzere, Mısır, Suriye ve Elam memleketleri üzerine seferler düzenleyerek topraklarını genişletmiş ve halefleri tarafından da bu genişleme politikası sürdürülerek, Akkad devleti kısa zamanda bir imparatorluk haline gelmişti. M.Ö. 2350-2150 yılları arasında yaklaşık iki yüz yıl varlığını sürdüren Eskiçağ dünyasının bu ilk büyük imparatorluğunun sınırları güneyde Basra körfezi kıyılarından doğuda Elam'a, batıda Akdeniz'den kuzeyde Orta Anadolu topraklarına kadar uzanıyordu. Başka bir deyişle, Mısır dışında kalan bütün Önasya memleketleri Akkad imparatorluğu sınırları içerisinde yer alıyordu. Elam, Anadolu, Suriye ve Yukarı Dicle bölgesinin doğal zenginlikleri kendisi için sömüren Eskiçağ ve dünya tarihinin bu ilk sömürgeci imparatorluğu, bütün büyüklüğüne, zenginliğine ve gücüne karşın dağılmaktan kurtulamamıştır. Zira bütün imparatorluklar gibi, Akkad imparatorluğu da çeşitli etnik unsurları bünyesinde barındırdığı için dil ve din birliğinden yoksun bir siyasal yapı manzarası gösteriyordu. Bu ise zaman zaman bağımlı kavimlerin ayaklanmalarına yol açıyordu. Nitekim merkezi bir otoriteden yoksun olan Akkad imparatorluğu, barbar Guti kavimlerinin saldırıları sonucunda MÖ. 2150'lerde yıkılmıştır.³²

İnanç olarak ise Sümerlerde olduğu gibi pek çok tanrıya tapınma sistemi görülmüştür. En önemli mimari eserleri Zafer anıtı ve Agade tapınaklarıdır. Sosyo-Ekonomik faaliyet olarak ise tarım gelişmiş ve su kanalları yapmışlardır.

2.1.3. Elamlar (M.Ö. 3000 - M.Ö. 640)

20. yüzyılın başlarına kadar Elamlar hakkındaki bilgiler Tevrat'ın verdiği kısa bilgilerle sınırlıydı. Ancak bu asrın başlarında Demorgan tarafından Şuş'ta yürütülen bilimsel kazılar şu bilgileri sunmuştu; Eski Elam dediğimizde Huzistan, Loristan, Poştkuh ve Bahtiyarı dağlarını kapsıyor ki batıdan Dicle'yle, doğudan kısmen Fars'la, kuzeyden Babil-Hemedan yoluyla, güneyden Buşeh're kadar Basra körfezi kıyılarıyla

³² Memiş, *a. g. e.*, s. 34-35.

sınırlanıyor. Basra Körfezi'nin doğusundaki topraklara “*Elam*” adı verilmiştir.³³ Elamlar kendilerini “Enzan Susunka” olarak adlandırdılar. Elam sözü kelime olarak “yüksek ülke” anlamına gelirdi. Akadlar gibi Sami kökenli bir topluluk oldukları ileri sürülmüş ve Mezopotamya bölgesinin Güneydoğusunda merkezi “Sus” olmak üzere devlet kurmuşlardır. Bilim ve teknikte ileri olmamalarına rağmen, güzel sanatlar ve süsleme alanında gelişmişlerdir. Ayrıca kendine özgü bir dil, yazı ve kültüre sahip bulunduğu ifade edilen Elamlılar'ın kökeni bilinmemektedir.³⁴

2.1.4. Babiller (M.Ö. 1800 -539 -478)

Mezopotamya'da Fırat ırmağının doğu kıyısında Eskiçağ'ın en büyük şehirlerinden biridir. Şehrin Sümerler tarafından kurulduğu sanılmaktadır. Babil, ikinci Babil devleti krallarından Nabukadnezar zamanında her bakımdan gelişmiş, büyük bir ticaret merkezi olmuş, altın çağını yakalamıştır. (M.Ö. VI. Yüzyıl)³⁵ Başkenti Babil (Ninova) kenti olan Sami asıllı Babil uygarlığı, Ortadoğu'nun önde gelen siyasi ve dini güce sahip merkezlerinden birisiydi. Devletin parlak bir tarihinin olması ve hukuk devleti niteliğinde olması Hammurabi sayesinde gerçekleşmiştir. Çünkü en başarılı hükümdarı olan Hammurabi aşağı Mezopotamya'yı ele geçirmiştir.³⁶

Hammurabi'nin kanunları³⁷ tarihte bilinen ilk anayasa örneği olarak rivayet edilirdi. Fakat yapılan araştırmalar neticesinde, Mevrure Tosun'un deyimiyle, Hammurabi'den en aşağı yüz yıl önce Ur şehrinde Urnammu'nun kanunları, daha sonra Daduşa zamanına ait Eşnunna ve nihayet İsin kralı Lipit-İştâr'ın kanunları vardır.³⁸ Hammurabi kanunları büyük bir taşta yazdırılarak şehrin girişine yerleştirmiştir. Bu

³³ Recep Yıldırım, *Önasya Tarih ve Uygarlıkları*, Meram Yay. İzmir 1996, s. 15.

³⁴ Recep Yıldırım, *Uygarlık Tarihine Giriş*, Asil Yay. Ankara 2004, s. 160.

³⁵ Niyazi Akşit, “Babil”, *A'Dan Z'Ye Kültür ve Tarih Ansiklopedisi*, Yeni şafak Yay. İstanbul 2004, C. 1, s. 55.

³⁶ Bkz. “Babil”, *a. g. e.*, s. 56.

³⁷ Hammurabi kanunları, bir ön söz ve 282 ile madde ile siyah diyorit taşından yapılmış bir stele yazılmıştır. Önsözde kendisinin, devleti refaha erdirmek için tanrı tarafından seçildiğini söyler. Yasada, aile, mülkiyet, miras, borçlar, suçlar ile ilgili yasalar, ortaklık hukuku ile alakalı birtakım maddeler ve kölelikle alakalı kanunlar yer alır. Bütün bu yasalarda asıl olan, rahiplerin, toprak sahiplerinin, soyluların köleler üzerindeki mülkiyet haklarını korumaktır. Kanunlarla ilgili Geniş bilgi için Bkz. Kadriye Yalvaç, Mevrure Tosun, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK. Yay. Ankara 1975.

³⁸ Mevrure Tosun, “Hammurabi'nin Toprak Kanunları”, *Ankara Üni. D.T.C.F. Dergisi*, 1963, C. 21, S. 3-4, ss. 127-141.

sayede şehre girenler bu kanunları öğrenip, uymaya mecbur ediliyordu. Bu kanunlar modern anlamda kişi hukukunu ve medeni hukuku kapsayıp, kadın-erkek ilişkilerini ve toplumsal hayatı oldukça rasyonel ve çağdaş bir çerçevede değerlendirmiştir. Ayrıca ağır maddeler içeren Hammurabi kanunların da “göze göz, dişe diş” esası dikkate alınmıştır. İmparatorluk Hammurabi zamanında iki bölgeye ayrılmıştı. Servet Tanilli’ye göre Hammurabi kendi halkını yağmalamıştır. Ona göre, Karl Marx’ın, kendi halkını yağmalama diye nitelendirdiği doğu despotluğunun işleyişi Hammurabi’de görülür.³⁹

Evlilikte tek eşlilik esası kabul edilmiş, istisnalar da çeşitli gerekçelere bağlanmıştır. Mesela sadece çocuk olmadığı takdirde erkeğe ikinci eş hakkı verilebilir. Son olarak ise bu medeniyetle alakalı Babil Kulesi ve Babilin meşhur Asma Bahçeleri de dünyaca tanınmış kültürel miraslarıdır diyebiliriz.

2.1.5. Asurlular (M.Ö. 2000 -612)

Asurlular, bugünkü Irak’ın kuzey batısında, Dicle’nin orta bölümü, Mezopotamya’nın kuzeyinde yer alan bölgede yaşamışlardır. Asur şehri ve çevresi önceleri küçük bir devlet iken, M.Ö 2000 tarihlerinde genişlemeye başlamış ve Mezopotamya, Elam, Suriye ve bir süre Mısır’ı da içine alan büyük bir imparatorluk halini almıştır. Asur tarihi genel itibariyle; Eski Asur Çağı (M.Ö. 2000-1600), Orta Asur Çağı (M.Ö. 1500-1000) ve Yeni Asur Çağı (M.Ö. 1000-612) olmak üzere üç bölüme ayrılır. Asur tarihi, politik bakımdan daha ayrıntılı olarak şu şekilde de ele alınabilir:⁴⁰ Başkentleri Ninova olup Anadolu’da ve çeşitli ülkelerde ticari koloniler kurmuşlardır. Anadolu’ya yazıyı da Asurlular getirmiş ve Anadolu’da tarihi çağların başlamasını sağlamışlardır. Ayrıca başkentleri Ninova’da dünya tarihindeki ilk kütüphaneyi kurmuşlardır. Ordu sistemleri ise *ilku* olarak adlandırılan ve bir tür tımar olarak adlandırabileceğimiz bir sistem uygulanmaktaydı. Bu sistemin temeli, tebaanın krala hizmet etme zorunluluğuna dayanmaktadır. *İlku’ların* üç farklı görevi bulunmaktaydı: İlki *oāb šarri* olarak ifade edilen kralın askerleri, ikincisi yedek askerler anlamında gelen *ša kutalli*, üçüncüsü de devlete ait büyük projelerde çalışmak üzere işçi olarak

³⁹ Servet Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası – I İlk Çağ*, Say Yay. İstanbul 1984, s. 55.

⁴⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hüseyin Sever, “Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri”, *Ankara Üni. D.T.C.F Dergisi*, 1987, C. 31, S. 1-2, ss. 412-428.

kullanılan ve metinlerde *dullu* şekliyle geçen birimdi.⁴¹ M.Ö. 1050'den itibaren bu devlet Arami göçünün etkisiyle parçalanmış ve daha küçük devletlere bölünmüştür.⁴²

Asurluların dini inançları ise diğer Mezopotamya kültürlerinininkinden farklı sayılmazdı. İlkel totemleriyle canlılık inançlarını geliştirerek çok tanrıcılığın özel bir biçimi olarak kent tanrıcılığını oluşturdular. Kent tanrıcılığı, bütünüyle, canlılık anlayışıyla geliştirilmiş bir totemcilik uzantısıdır. İlkel kabilelerde nasıl her kabilenin koruyucu bir totemi varsa öylece her kentin koruyucu tanrısı olmuştur Bu tanrı, kendilerine korku veren ya da yarar sağlayan hayvan, yıldız, güneş, toprak, deniz dağ vb. gibi doğaya ilişkin varlık ya da olayların canlılık anlayışıyla kişileştirilmiş biçimdir. Ayrıca Asur kralları geleneksel olarak kendilerini, ülkenin valisi ve Asur tanrısı tarafından tayin edilmiş idareciler olarak görmekteydiler. Şu hususu da belirtmek gerekir ki Asurlular için kehanet de önemli bir unsurdur. Tanrıların çeşitli yollarla gelecek hakkında mesaj gönderdiği ve kâhinlerin bu mesajları okuduğu varsayıldı. Önemli durumlarda, tanrıların gelecekle ilgili planlarını anlamak amacıyla kurban edilen hayvanların iç organları, ciğerleri, ayrıca gezegen ve yıldızların hareketi yorumlanır, kral da karar vermeden önce kâhine danışır. Büyücülük, kara büyü ve ak büyü biçiminde uygulanırdı.⁴³

2.2. Mısır Uygarlığı (M.Ö. 3000'den M.Ö. 525'e kadar)

Bir Akdeniz ülkesi olan Mısır, hem Kuzey Afrika'ya hem Ortadoğu'ya ait bir ülkedir. Nil vadisi kuzeyden güneye doğru uzanan, verimli bir koridor teşkil etmektedir.⁴⁴ Mısır, Asya'ya Süveyş kanalı ile bağlıdır. Doğuda Kızıldeniz, kuzeyde Akdeniz'le bağlantılıdır. Batı ve güney ise çöllerle çevrilmiştir. Yerleşim Nil nehrinin çevresinde kurulmuş ve bu uygarlık Nil nehri sayesinde var olabilmiştir. Tarihçi Herodotos'un ifade ettiği gibi, "Mısır, Nil'in bir armağanıdır."⁴⁵ Çünkü Nil nehri her yıl Haziran ayından Aralık ayına kadar taşardı. Bu taşma sonucu getirmiş olduğu

⁴¹ Lütfi Gökçek, Faruk Akyüz, "Asur Ordusu", *Ankara Üni. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2013, C. 32, S. 54, ss. 41-62, s. 45.

⁴² Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Anahatları*, Edebiyat Fakültesi Basım, İstanbul 1990, s. 54.

⁴³ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yay. İstanbul 2011, s. 189.

⁴⁴ Recep Yıldırım, *Uygarlık Tarihine Giriş*, Merdiyen Yay. İzmir 2002, s. 77.

⁴⁵ İplikçioğlu, *a. g. e.*, s. 107.

toprakları vadisinde ve deltasına yayarak, Mısır toprağının zengin ve bereketli olmasını sağlamıştır. Nil nehrinin Akdeniz'e döküldüğü yere Aşağı Mısır, kaynağın bulunduğu daha güneye ise Yukarı Mısır denirdi. *Nom*⁴⁶ adı verilen şehir devletleri medeniyetten önce bu coğrafyada bulunuyordu. Bu şehir devletleri zamanla bir yönetim altında birleşerek Mısır Krallığını oluşturdular. Mısır krallarına Firavun denirdir. Firavunlar tanrının oğlu olarak kabul edilirdi. Bu yönüyle Mısır eski çağ uygarlıklarından ayrılırdı. Çünkü Mısırlılar dışında Krallarını tanrı olarak kabul eden başka bir eski çağ uygarlığına rastlanmamıştır. Devlet yönetiminde görevli olan iki vezir kralın yanında yer alır ve bu vezirler devlet yönetiminde Firavuna yardımcı olurlardı. Mısır'da en yüksek devlet memurluğu kâtiplik kabul edilirdi. Ülke eyaletlere ayrılmıştı ve bu eyaletler Firavuna bağlı valiler tarafından yönetilirdi.⁴⁷

Mısır'ın tarih öncesi dinî telakkileri totem inancına dayanmaktadır.⁴⁸ Mısırlılarda politeist (çok tanrılı) bir inanç sistemi görülür ve her şehirde bir tanrı bulunurdu. Hangi şehrin tanrısı daha alametliyse o şehrin tanrısı da diğer şehirlerin tanrılarında daha üstün mertebede kabul edilirdi. Mısır'da din üç kola ayrılmıştı; Resmi din, ölüm ve gömülme ile ilgili işlemler ve nüfusun büyük çoğunluğunun günlük uygulamaları. Resmi din tapınaklarda düzenlenen festivaller ve dini törenlerden (kült törenleri) oluşuyordu. Kült karşılıklı ilişki temeline dayanır, Krallar tanrılara karşı dinsel görevlerin yapılmasını sağlardı. Dinî tapınımlar kral adına rahipler tarafından yürütülüyordu. Krallar tanrılara duydukları hayranlığı, saygıyı dile getirirler, onlara çeşitli sunular yaparlar ve niteliklerini överlerdi. Tanrıların da buna karşılık krala ve ülkenin insanlarına iyilik bahsettiğine inanılırdı. Kültün amacı dünyanın düzenini sağlamaktı. Belli başlı tapınaklar, bölgelerinde yaratıcı olarak kabul edilen yerel tanrılara adanmış tapınaklardı. Kült heykeli tapınakta karanlık bir odada saklanır ve törenler sırasında sembolik bir tekne üzerinde taşınırdı. Tapınaklar dışında ülke içinde daha küçük tanrılara ya da ana tanrıların farklı biçimlerine adanmış, yerel küçük tapınaklar da vardı. Halk tabakaları bu küçük tapınaklara giderler ve orada sunularda bulunurlardı. Aynı zamanda Mısırlıların tabiat kuvvetlerine de inandıkları aşikârdır. En

⁴⁶ Antik Mısır'da kentlere verilen isme Nom denir. Eski Mısır'da Sepat adı da verilen Nomlar, vezirlere karşı sorumlu yarı feodal yönetim birimleriydi. Nomark adlı yöneticiler tarafından idare edilirdi. Eski Mısır'da krallık dönemi öncesindeki şehir devletleri yapısıydı. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Yusuf Ziya Özer, *Mısır Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 8-43.

⁴⁷ Bkz. Frankfort, *a. g. e.*, s. 132.

⁴⁸ Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, Yayınevi yok, Mısır 1996, s. 87.

önemli tanrıları ışınları ile toprağa bereket veren güneş tanrısı Ra⁴⁹ ile Nil tanrısı Osiris⁵⁰ bulunmaktaydı. Mısırlılar tanrıların kendilerine (Timsah, keçi, sığır, yılan v.b) hayvanlar şeklinde görüldüğüne inanmışlardır. Mısırlılar tanrıların insan veya hayvan şeklinde görüldüğüne inandıkları için bunlara tapınaklar yapmışlar ve bu tapınaklara tanrıların beslenmesi için yiyecek-içecek bırakmışlardır. Onlar, insanların öldükten sonra yeniden yaşayacaklarına, yaşamın ölümle son bulmadığına inanırlardı. Öldükten sonra tekrar yaşamanın şartı ise, cesedin bozulup dağılmaması idi. Bu nedenle mumyacılık gelişip, milli bir sanat halini almıştı. Ayrıca ölü uyandığında kullansın diye hazinesi, atribütleri, sevdiği yiyecekler ve elbiseleri de mezarına bırakılırdı. Firavun cesetlerinin saklanması için devasa mezarlar olan Piramitleri⁵¹ yaptırmış, halkın cesetleri ise Labirent adı verilen yer altı mezarlarında saklanmıştır.

Yazı dil ve eğitim konusuna da değinirsek, Mısırlılar kendi icatları olan ve Hiyeroglif⁵² adı verilen resim yazısını⁵³, kullanmışlardır. Bu yazıda anlatılmak istenen eşyanın resmi çizilirdi. Bu sistem zamanla yirmi dört harften oluşan bir yazı sistemi haline dönüşmüştür. Mısırlılar edebi eserlerini ise daha çok Papirüs adı verilen kâğıtların üzerine yazmışlardır. Eğitim-öğretim ise hemen tapınakların etrafında bulunan okullarda yapılırdı. Bu okullarda devlet hizmetinde çalışacak memurlar yetiştirilirdi. Ayrıca Mısır yazısını öğrenmenin zor olmasından dolayı, okullarda sert bir disiplin uygulanırdı. Çalışmayan ve başarısız olan öğrencilere sert cezaların uygulandığına rastlanmıştır. Bir öğrenci, öğretmenine şöyle yazmıştır; “Siz, benim sırtımı dövdünüz, sizin öğrettikleriniz böylece benim kulaklarıma girdi.”⁵⁴ Mısırdaki Tıp mesleğinin de zirvede olduğu çeşitli tarihsel metin ve arkeolojik bulgularla tasdik edilmektedir. Eski Mısır hekimleri tapınaklarda eğitim alır ve din adamı niteliği taşırlardı. Mısır’da ruhlar ve şeytanlar hastalık nedeni olarak sayılır ve tedavi için çeşitli

⁴⁹ Ra güneşi ifade eder ve Kutsal merkezi Heliopolis’tir. Bkz. Yusuf Ziya Özer, *Mısır Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 59.

⁵⁰ Osiris efsanesi Akdeniz yöresine özgü bir doğa bereket efsanesidir. Ayrıca Mısır’da çok tutunmuş tanrı kral inancını ve insanın ölümden sonra mumyalaşıp yaşamını sürdürdüğü görüşünü yansıtır. Bkz. Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007, s. 231-232.

⁵¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. David Furlong, *Piramitler Gerçeği*, İzdüşüm Yay. İstanbul 2008.

⁵² Hiyeroglif kelimesi, hieros “kutsal” ve gyphein “yazmak” kelimelerinden oluşmakta olup, “kutsal yazı” anlamına gelmektedir. Mısır kökenli olup, oradan Anadolu’ya geçen, işaretleri resim özelliği taşıyan yazıların genel adıdır. Bkz. Tekçam, *a. g. e.*, s. 91-92-93.

⁵³ Bkz. Özer, *a. g. e.*, s. 26-33.

⁵⁴ Memiş, *a. g. e.*, s. 100.

büyüler de kullanırlardı. Astronomi, Geometri, Matematik, Takvim de uğraştıkları diğer alanlardı.⁵⁵

Ülke yönetimi tanrının verdiği krallık erkinin gücüyle yürütülmüştür. Firavun, ülkeyi esinlenilmiş kararlar biçiminde formüle edinen kararnamelerle yöneten hukuk kaynağı idi. İlk dönemlerde yönetim bir tür ataerkil nitelik kazanmıştı. Firavun'un oğulları ve öteki yakın akrabaları, Firavun'a danışman ve yardımcı olarak hizmet ederlerdi. Uzak akrabalarının ve eski yöneticilerin soyundan gelenler yönetimde daha küçük görevler üstlenirlerdi. Önceleri kral ile kamu yönetiminin çeşitli dalları arasında tek bir "bakan" yoktu. Ama dördüncü hanedan zamanında, bürokrasinin tepesine bir vezirlik makamı kondu. Ne var ki bu makamda önceleri krallık kanından gelen bir prens bulunuyordu.⁵⁶

Sosyal yaşam olarak, Mısır toplumunda da sınıfsal ayırım görülürdü. En üstte Firavun ve ailesi, Onun aşağısında devletin üst kademesinde yönetici olan bürokratlar sınıfı, üçüncü olarak ise din adamları (Rahipler) sınıfı yer alırdı. Mısır halkı dindar olduğu için Rahipler nüfuz sahibi olabilmişler, hatta karışıklık dönemlerinde rahipler bu nüfuzlarını kullanarak dini devletler de kurabilmişlerdir. Ayrıca Rahipler, zamanla tanrılar arasında akrabalık kurdular.⁵⁷ Rahiplerden sonra ise tarımla uğraşan köylüler ve tapınak inşaatlarında kullanılan ya da madenlerde çalıştırılan köleler⁵⁸ gelirdi. Mısırdaki adalet işlerine önem verilir, en önemli makamlardan birisi kâtiplik kabul edilirdi. Bunun için mahkemeler kurulmuş fakat Firavunun despotik idaresi ve her söylediğinin kanun sayılması sebebiyle hukukun gelişmiş olduğunu ifade edemeyiz.

Mısırdaki ekonominin temelini tarım oluştururdu. Nil nehrinin kenarındaki arazilerde tarım yapılır ve ürün tapınaklarda saklanırdı. Sulu tarım yapan halkın kendilerine ait arazileri vardı. Sulama ve tarım Nil nehrinin su seviyesinin doğal olarak yükselmesi ve alçalmasına bağlı olarak yapıldı.⁵⁹ Özel mülk gelişmişti ancak bu kişilerin zengin ya da güçlü olması zordu çünkü tarımın kaynağı sulama sistemi

⁵⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Celal Saraç, *Eski Mısır'da Bilim ve Teknik*, Ankara Üni. D.T.C.F. Dergisi, 1943, C. 2, S. 5, ss. 103-113.

⁵⁶ Frankfort, *a. g. e.*, s. 131-132.

⁵⁷ Ekrem Memiş, *a. g. e.*, s. 94.

⁵⁸ Eski Mısır'da kölelik için bkz. Gülnihal Bozkurt, "Eski hukuk sistemlerinde kölelik" *Ankara Üni. Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1981, C. 38, S. 1, ss. 65-103, s. 80-81.

⁵⁹ Neşe Üzen. Öner Çetin, "Geçmişten Günümüze Sulama Yöntemi", *Batman Üni. Yaşam Bilimleri Dergisi*, 2012, C. 1, S. 2, ss. 281-290, s. 283.

Firavunların kontrolündeydi. Ticaret ise rahiplerin elindeydi. Bu nedenle tüccar ve zanaatçıların etkinliği yerel, küçük pazarlarla sınırlı kaldı. Ordunun en büyük askeri kaynağı ise köylülerdi. Mısır'da köle sistemi vardı, ancak angarya işlerini özgür köylüler yapmak zorundaydı. Köleler daha çok üst sınıflı oluşturan ailelerin evinde yer alıyordu. Ayrıca ekonomide takas sistemini kullanmışlardır. Bu değiş tokuş sistemi yaklaşık 90 gramlık bir ağırlık birimi olan "deben" üzerine kuruluydu. Bir deben, altın, gümüş ve bakır olarak da hesaplanabilirdi. Metalin değeri arttıkça debenin değeri de artmıştı. Örnek vermek gerekirse bir deben gümüş, bir deben bakırdan yüz kat daha değerliydi. Mısırlılar hiçbir zaman sikkeyi içeren bir takas sistemi geliştirmemişlerdir. Ahşap başta olmak üzere pek çok hammadde dış ülkelerden sağlanmıştır. Erken dönemlerden itibaren Somali, Suriye, Mezopotamya ve Girit ile ticari ilişkiler kurulmuştur. Ticaret 18. Sülale⁶⁰ zamanında gelişkin bir hal almıştır. Bütün ticaret faaliyetleri ve Nil'in taşkın ovası dışında kalan taş ocaklarının işletimi kralların/firavunların tekelindeydi.

Şekil 2. Mısır'daki Ptolemaios Hanedanı Dönemi'nden (M.Ö. 170) kalma evlilik sözleşmesinin ön tarafında kurallar, arka tarafında ise sözleşmeye tanıklık eden kişilerin adları bulunuyor.⁶¹

Eski Mısır'da kadınlar 12-14 yaşları arasında ergenlik başlangıcında evlendirilirdi. Erkekler ise 20 yaşları civarında evlenirdi. Yeni evlenenlerin eşyalarının

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özer, *a. g. e.*, ss. 189-226.

⁶¹ (<http://www.nationalgeographic.com.tr/makale/kesfet/dunyanin-ilk-evlilik-sozlesmesi/2409>), (Erişim Tarihi 02.04.2015).

hem kız hem de erkek tarafınca sağlanması gerekiyordu. Mısırlılarda genellikle tek eş evliliği yaygındı ve evlilik bir sözleşmeyle şahitler huzurunda onaylanırdı. Yukarıda bir sözleşmenin görüntüsüne yer verilmiştir.

Kadınlar genellikle keten ve yün eğirme, ekmek pişirme, tahıl öğütme gibi ev işleriyle uğraşırdı. Bazıları da rahibe olabiliyordu. Erkek egemen bir toplum olan Mısır'da kadının konumu, erkeğe mutlak bağlılık değildi. Mısır yasaları boşanma hakkını kadına da tanımıştı. Boşanma, kadının herhangi bir suçu olmadan gerçekleşmişse erkek kazancının üçte birini kadına nafaka olarak verirdi. Zina suçu sabitlenen kadına ise hiçbir şey verilmezdi.⁶²

2.3. Pers Medeniyeti

İran'da ilk devletin kurulduğu topraklar, Mezopotamya'nın doğusunda bulunuyor. Ülkenin büyük bir bölümünü kaplayan geniş İran yaylası, batıda Zagros dağları, kuzeyde Hazar denizi, güneyde İran körfezi ile sınırlı; doğuda ise İndus'a kadar yayılıyor.⁶³ (Bkz. Harita 4.) Siyasi bir güç olarak Persler, Pasargad boyundan Akameniş ya da Ahemeneş klanının Med devletine son vermesi ile tarih sahnesine çıkmışlardır.⁶⁴

Devlet Krallıkla yönetilirdi. Pers krallığı mutlak bir krallığa sahipti “ülkeler kralı” ya da “krallar kralı” unvanını taşıyan büyük kral tüm dünyanın egemeni sayılır ve istekleri yasa niteliği taşırdı. Nakş-i Rüstem'de Darius bunu şöyle anlatır: “Ben Darius büyük kral, kralların kralı, çeşitli insanlara sahip olduğu ülkelerin kralı, uzak ve geniş büyük yeryüzünün kralı, Hystapes'in oğlu, Achamenidli, bir Persli'nin oğlu, Aryan kökünden, bir Aryan.” Kral Mısır'da olduğu gibi tanrı sayılmamakla birlikte tanrı Ahuramazda'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edilirdi. I. Darius Nakş-i Rüstem'deki yazıtında “Büyük tanrı Ahura Mazda ki o bu yeryüzünü yarattı ki o öteki cenneti yarattı ki o insanları yarattı ki o insanlar için refahı yarattı ki o Darius'u kral yaptı, çoğunluğun kralı, çoğunluğun lordu” diyerek güç ve kuvvetini tanrıdan aldığını açıkça anlatmaktadır.⁶⁵ Sosyal hayatta ise rahipler ve soylular ayrıcalıklı idi. En alt

⁶² Handan Haktanır, *Bir Avuç Mısır*, Rüstem Kitabevi, Lefkoşa 2010, s. 130.

⁶³ Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası – I*, Say Yay. İstanbul 1984, s. 177.

⁶⁴ Hasan Bahar, *Eski Çağ Uygarlıkları*, Mesa Yay. Konya 2009, s. 263.

⁶⁵ Herbert Cushing Tolman, *Ancient Persian Lexicon and the Texts of the Achaemenid Inscriptions Transliterated and Translated with Special Reference to Their Recent Re-examination*, American Book Company Yay. New York 1908, s. 43.

kesimde ise köleler bulunurdu. Ailede ise erkek egemenliğine dayanan bir sistem görülürdü.

Eski İran dininde dua ve ayinler uygun yerlerde yapılırdı çünkü onların tapınakları yoktu. Mânîheizm, Mazdek, Hıristiyanlık, Yahudilik aynı şekilde Budizm gibi tüm dinlerin İran'ın uzak doğusundaki bölgelerde görüldüğüne rastlanmıştır. Ancak en etkili din Zerdüştlüktü.⁶⁶ Kutsal kitapları ise tanrı Ahuramazda tarafından Zerdüş'te verilen *Avesta* idi.

Eski İran sanatı ise komşu uygarlıklar ve fethettikleri halklarla etkileşim sonucu grift bir yapıdadır. Mısır, Mezopotamya ve Anadolu etkileri ağırlık olarak gösterilir.

2.4. Hint Medeniyeti

Hindistan'ın iki büyük nehir vadisi olan İndus (Sind) ve Ganj vadileri, Mezopotamya ve Nil vadileri ile büyük benzerlik göstermektedir.⁶⁷ Asya Kıtası'nın güneyinde, Hint Okyanusu'na doğru uzanan büyük bir yarımada. MÖ 4000'li yıllarda İndus Nehri boyunca, Hindistan'da ilk uygarlık ortaya çıkmıştır. Hindistan'ın kuzey topraklarında yer alan Ganj nehri onlar için ayrı bir yere sahipti. Tefik Bıyıklı'nın betimlemesiyle; “Ganj vadisi, dini, siyasi ve iktisadi hadiseler itibariyle Hindistan'ın en ehemmiyetli mıknaatıdır”.⁶⁸ Ganj, Hintlerin kutsal nehri, beyaz ırmak, arınma ve kurtulmanın sembolü olarak betimlenir. Hindular burada ölümlerini kenarda yakıp, küllerini nehre döker ve daha sonra o suda yıkanarak günahlarından arınırlar. Ayrıca Hindu inançlarına göre nehrin suyu da kutsaldır ve insanlar için kurtuluş yoludur. İnanışa göre bu sudan bir yudum su bile içmeden ölmek tamamlanmamış bir hayattır. Bununla birlikte ölüm döşeginde bir hastaya, son nefesinde nehrin suyundan içirmek,

⁶⁶ İranda Zerdüş Dininin (Zoroastrisme) ne zaman ortaya çıktığı henüz kati olarak bilinmemektedir; çünkü herşeyden evvel dinin kurucusu olan Zerdüş'tün hangi tarihte yaşamış olduğu aydınlığa kavuşturulmuş değildir. Bu din adını, kurucusu olan Zerdüş'tten almaktadır. Kutsal kitabı *Avesta*dır. Ancak *Avesta*da Zerdüş'tlere Mezdisan adı verilmektedir. Nitekim halen Hindistandaki Parsiler, kendilerine Mezdisanu demektedirler. Zerdüş'tilik'te iyilik tanrısı Ahura Mazda'nın İslâm literatüründeki adı Hürmüz'dür. Zerdüş'tiliğin iyiliği temsil eden tanrısı, bu dinin kutsal metni *Avesta*'nın dili olan Eski Farsça'da Ahura Mazda (hakim rab) diye adlandırılmış olup daha sonra bu isim Orta Farsça'da (Pehlevîce) Urmuz-de (Hurmezd), Hürmüz, Yeni Farsça'da Urmezd, Batı kaynaklarında Ohrmazd veya Ormazd, İslâm kaynaklarında ise Hürmüz şekline dönüşmüştür. Bkz. Aydın, *a. g. e.*, s. 132-139.

⁶⁷ Memiş, *a. g. e.*, s. 304.

⁶⁸ Tefik Bıyıklı, *Hint Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s. I.

cennete gitmesinin garantisidir. Bu nedenle birçok Hindu evinde ağız kapalı kaplarda, gerekli zamanlarda kullanmak için sular bulundurur.

Hindistan'ın doğal kaynakları açısından zengin olması aynı zamanda tarih boyunca birçok kavim tarafından istila edilmesine sebep olmuştur. Bunlardan birisi de Arilerdir. Ariler, MÖ 1500'lerde Orta Asya'dan Hindistan'a gelmişler; siyasi, sosyal ve kültürel yapılarını bu bölgeye taşımışlar ancak burada merkezî bir otorite sağlayamamışlardır. Bu nedenle Hindistan "Racalık" adı verilen küçük prenslikler tarafından yönetilmiştir. Hinduizm ise Hinduların eski bir Arya-Darma'sıdır. Pers istilacılar kuzey-batı Hindistan'a geldikleri zaman Sindu nehrine ulaştılar, bu nehrin kıyılarında yaşayan Aryan azizlerinin (rişi'lerin) torunlarıyla karşılaştılar. Farsçada "S" sesi yerine "H" sesi kullanılıyordu. Bu yüzden Sindu nehri yerine Hindu terimini kullandılar. Sindu nehrinin kıyılarında yaşayan bu halk daha sonra Hindular olarak tanındılar, yaşadıkları yere Hindistan ve dinlerine de Hinduizm denildi.⁶⁹ Çok eski bir geçmişe sahip olan Hinduizm'de⁷⁰ insanın yaratılışı ile ilgili çeşitli mitoslar yer alır. Ariler, Hindistan'a gelmeleriyle birlikte "kast sistemini" de bu bölgeye taşımışlardır. Kast kelimesi Portekizce *casta* kelimesinden türemiştir ve sandık, çekmece, kabile, aşiret anlamlarına gelmektedir. Eski Hindistan'da bu kavramın yerine renk anlamına gelen *Varna* terimi de kullanılıyordu. Kast sistemi, hem kültüre hem de toplumsala dair pek çok yönü içinde barındırır; yani, hem Hinduizmin simgesel yanlarıyla ve hem de Hindistan toplumundaki etkileşim ve güçten oluşan sosyal örgütlenmeyi düzenleyici kurallar ve uygulamalar dizileriyle ilişkilidir.⁷¹ M. Weber bu sistemin ne olduğunu anlatmak için, onun ne olmadığı üzerinde durmuştur. Onun kabile, esnaf teşkilatı veya lonca, statü grubu gibi sosyal oluşumlardan⁷² hiçbirisiyle tam olarak aynı olmadığını söylemiştir.

⁶⁹ A. Ranjan Mohapatra, "Hinduizm", Çev. Hidayet Işık *Selçuk Üni. İlahiyat Dergisi*, Konya 2002, S.13, ss. 211-227, s. 213.

⁷⁰ Hint yarımadasında yaşayan halka ait din olmanın dışında, gelenek ve kültürdür. Geniş bilgi için bkz. Ali İhsan Yitik, "Hinduizm", *Yaşayan Dünya Dinleri*, TDV Yay. Ankara 2010, s. 278- 304.

⁷¹ Thomas Hylland Eriksen, *Küçük Yerler, Büyük Meseleler Sosyal ve Kültürel Antropoloji*, Çev. A. Erkan Koca Birleşik Yay. Ankara 2012, s. 228.

⁷² Tarihsel dönemlerde birçok medeniyette, çeşitli gruplaşmalara ya da sosyal tabakalaşmalara rastlandığı aşikârdır. Marx'ın ifadesiyle, "Bugüne kadarki tüm toplumların tarihi, sınıf mücadeleleri tarihidir." Bu sınıflaşmada cinsiyet, yaş ve din gibi ilkeler etkilidir. Sosyal sınıf kavramı ise daha çok kapitalist toplumlar için geçerli olup Marx ile gelişmiştir. Marx, sınıfları mülkiyet ilişkisine göre tanımlar. Pek çok toplumda yönetici sınıf üretim araçlarının (toprak, araçlar, makine, fabrika vb.) kontrolü elinde bulundurur ve başka insanların iş gücünden yararlanır (işe alır). Bu sınıfın altında genellikle hayatta kalmak için emeğini satmak zorunda olan ücretliler ile birlikte çiftçi sınıfı ve bağımsız zanaatkarlar

Biruni, Hindistan'da yaşadığı dönemde sosyal hayatı düzenleyen bütün ilkelerin, onların dininden kaynaklandığını öne sürmüştür.⁷³ Bouglé ise, Kastlar hakkındaki çalışmasında, “Din faktörü olmaksızın kast sisteminin ne kaynağı, ne uzun ömrü, ne Niesfeld’in ekonomi teorisi, ne Senart’ın aile teorisi, ne birçok yazarların ırk teorisi, kast sisteminin kaynağını açıklayamazlar. Bu faktörler, o kadar belli bir rol oynamaları ihtimali varsa da, din faktörü olmaksızın, sistemi husule getiremeyeceklerdir. Din faktörü, dinsel hukuk biçimi altında, ilkel hukuku doğurdu...”⁷⁴ İşte bu Kast, meslekleri babadan oğla geçen ve aynı geleneklere bağlı bulunan çeşitli sosyal sınıflardan oluşan bir sistemdir. Farklı kastlarda etkileşim yoktur. Kastlar arası evlilik ve başka yollarla geçiş olmaz. Kastlar dinsel değerlerle meşrulaştırılmıştır. Bu nedenle kastlar “kapalı sistemler” olarak adlandırılır.⁷⁵ Bu sistemde, en yüksek olarak Brahmanlar (Rahipler ve Öğretmenler), Kşatriyalar (Asker ve Asiller), Vaishyalar (Çiftçi, Tüccar ve Esnaf) ve Sudralar (İşçiler) oluşur.⁷⁶ Kast sisteminin dışında kalanlar da paryaları oluşturmuştur.

Hindistan'la ilgili ilk bilgiler “Veda”⁷⁷ adı verilen dinî içerikli metinlerde geçmiştir. Ariler bölgeye geldiklerinde vedaları geliştirerek Hinduizme hayat veren Brahmanizmin⁷⁸ ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Farklı toplulukların Brahmanizm dinine girememesi nedeniyle bu din Hindistan'da fazla yayılamamıştır. Hinduizm ve Brahmanizm'den başka Hindistan'da Taoizm⁷⁹, Konfüçyüsçülük⁸⁰, Manihaizm⁸¹

bulunur. Modern sanayileşmiş toplumlarda genellikle üç önemli sosyal sınıftan bahsederiz: bunlar, üretim araçlarının sahipleri olan burjuvazi veya kapitalistler; üretim araçlarına sahip olan ancak başkalarını işlerinde çalıştırmayan küçük burjuvazi ve kendi iş gücünü satan işçi sınıfı. Buna ek olarak, sermaye sahibi aristokratların yanı sıra işsiz lumpen proleterya, suçlular, serseriler vb. vardır. Bkz. Eriksen, *a. g. e.*, s. 239; Karl Marx-Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, Alter Yay. Ankara 2010, s. 21.

⁷³ Samiye Mustafa Haşşab, *İslam Sosyolojisi*, Çev. Ali Coşkun-Nebile Özmen, Çamlıca Yay. İstanbul 2010, s. 115.

⁷⁴ P.A Sorokin, *Çağdaş Sosyoloji Teorileri*, Çev. M. Münir Raşit Öymen, Ankara 1974, s. 205-206.

⁷⁵ Halil İbrahim Bahar, *Sosyoloji*, Uşak Yay. Ankara 2009, s. 95-96.

⁷⁶ Jasmine Rao, “The Caste System: Effects on Poverty in India, Nepal and Sri Lanka”, *Global Majority E-Journal*, 2010, C. 1, S. 2, ss. 97-106; Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, Literatürk, İstanbul 2010, s. 106-107.

⁷⁷ Bkz. Ali İhsan Yitik&Hammet Arslan, “Vedalar ve Kaynağı Üzerine”, *Milel ve Nihal*, C. 8, S. 1, İstanbul 2011, ss. 225-250; Tümer, “Brahmanizm” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, C. VI, s. 329.

⁷⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mevlana Halid-i Bağdadi, *Herkese Lazım Olan Bilgiler*, Çev. Kemahlı Feyzullah, Hakikat Yay. İstanbul 1993, s. 401-403.

⁷⁹ Taoizm felsefesi Lao-tzu (Lao-tsu) tarafından kurulmuştur. Bkz. Sung-Peng Hsu, “Lao Tzu’s Conception of Evil”, *Classical and Medieval Literature Criticism* (Gale Research Inc. 1991), C. 7, ss.190-196; LAO Tzu, *Tao Te Ching*, Çev. Osman Yener, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1998.

⁸⁰ Çinli Felsefeci, eğitimci ve Din kurucusudur. Bilgi için bkz. Ahmet Güç, *Konfüçyüs ve Konfüçyüsçülük*, Uludağ Üni İlahiyat Fakültesi Yay. 2001, C. 10, S. 2, ss. 43-65

dinleri⁸² varlık göstermiştir. Dinî gün ve bayramlarsa, ayın hareketlerine göre belirlenen kutsallaştırılmış günlerde kutlanırdı. Hindu bayramlarının çoğunluğu dinî nitelikli idi. Dinî olmayanlar ise dinî motiflerin eklenmesiyle yarı dinî bir şekil almıştı.⁸³ Yapılan bu bayramlar sayesinde halk kaynaşır, kastın engellerinden bir nebze de olsa uzaklaşılır. En önemli bayramlarını belirtecek olursak; İlkbahar, Aydınlıklar, Diwali, Yılanlar, Shiva'nın gecesi, Krisna'nın doğumu, Tanrıça Durğa'nın şerefi bayramları sayılabilir.⁸⁴ Aynı zamanda Brahmanizm'de mahalli ayların on birinci ve on ikinci günlerinde oruç tutmak gelenek haline gelmiştir. Dua ve ibadetle geçirilen günlerde çoğunluk yemek yemez, bütün geceyi kutsal kitaplarını okuyarak geçirirler.⁸⁵

Sosyal yaşamda *Samsara* adı verilen hayat döngüsünün en önemli olayı evliliklerdir. Samsara kavramı Türkçe'de genelde *Tenasüh* kelimesiyle ifade edilmektedir. Tenasüh kelimesi Arapça *n s h* fiilinden türeyen, *birbirini izale ile müteakip olmak, bir şeyin başka bir şeyi kaldırarak yerine geçmesi* anlamlarına gelen bir mastardır. Terim olarak ise insanda bulunan manevi özün, ölümden sonra tekrar bu dünyada canlı ya da cansız bir başka bedene geçmesini ifade etmektedir.⁸⁶

2.5. Doğu Akdeniz Uygarlığı

2.5.1. Fenikeliler

Lübnan Dağları ile Doğu Akdeniz kıyıları arasındaki bölgede yaşamış, Sami ırkından olan bir kavimdir. Fenikeliler bölgeye yaklaşık M.Ö. 3000 yıllarında gelmişlerdir. Fenikeliler adını Yunan tarihçiler vermişlerdir onlara; bu adı kullanmazdı yerli halk. Ataları, M.Ö. III. bin yıllarına değin, Filistin'in güneyinde ve batısında otururlardı. Sami diller konuşan birçok kabilelere bölünmüşlerdi.⁸⁷

⁸¹ Maniheizmle ilgili bilgi için bkz. Kurt Rudolph, "Maniheizm", Çev. Mustafa Bıyık, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, C. 1, S. 1, ss. 378-393; İskender Oymak, "İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm", *Fırat Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ 2009, S. 14/1, ss. 67-97.

⁸² Hint Dinleri bilgi için bkz. Bıyıklı, *a. g. e.*, s. VII-XII.

⁸³ Abdul Kadir Kıyak, "Dinlerde Kutsal Zamanlar (Takvimler, Dini Gün, Bayram Ve Törenleri)", *Gümüşhane Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012/1, C. 1, S. 1, ss. 254-259, s. 255.

⁸⁴ Bkz. Aydın, *a. g. e.*, s. 105.

⁸⁵ Veysel Uysal, *Psiko-Sosyal Açından Oruç*, T.D.V Yay. Ankara 1994, s. 4-5.

⁸⁶ Ali İhsan Yitik, *Karma İnancının Tenasüh İnancıyla İlişkisi*, Ruh Madde Yay. İstanbul 1996, s.68-69.

⁸⁷ Tanilli, *a. g. e.*, s. 141.

Fenike halkının yaşantısında dini inançların da şüphesiz büyük bir yeri vardı. Fenikeliler'in dini, temelde hemen hemen Sümerler'in dini gibi idi. Ancak sonraları Fenike dinine başka kavimlerin dinleri de karıştı. Her Fenike şehrinin "Baal" denilen büyük bir tanrısı vardı. Bu tanrı, her şehirde başka bir isimle anılırdı (Biblos'da Adonis ve Sur'da Melkar). Baal ile beraber *Astarte* adında aşk ve ilkbahar tanrıçası olan bir ilaha daha tapıyorlardı. Bundan başka onların *Molok* adını verdikleri bir tanrılarını daha vardır ki, çocukları bu tanrıya kurban ederlerdi.⁸⁸ Tabiki Fenikelilerin uygarlığa en büyük katkıları, harf yazısını bulmaları ve 22 harften meydana gelen Fenike alfabesini oluşturmalarıdır. Fenike alfabesini daha sonraki dönemlerde Yunanlılar ve Romalılar yeniden düzenlemişlerdir. Bu alfabeğe yeni harfler ekleyerek bugünkü Latin alfabesini meydana getirmişlerdir. Ancak bu görüşten ziyade onların alfabeği bulması değil, alfabeği yaymaları görüşü daha ön plandadır. Zira alfabeği Yunanlılara Fenikelilerin öğrettiklerinden ve Batı'da da Fenikelilerle Yunanlılar sayesinde yayıldığından kuşku bulunmamaktadır.⁸⁹

2.5.2. İbraniler

Suriye'nin güneyinde bulunan topraklar, Palestin olarak geçerdi. Palestin'de bereketli topraklar ve yeşil bitki örtüsünün olduğu bölgenin yanında, bir de kurak ovalar bulunurdu. Önceleri Kenaneli olarak tabir edilen Filistin'de Kenaniler otururdu.

İbranilerin⁹⁰ kökeni Sami ırkına dayanır ve göçebe bir halktır. Kullandıkları dil Sami dili olmuştur fakat Babil sürgününden sonra Aramiceyi kullanmaya başlamışlardır. İbraniler, Mezopotamya ve Mısır arasındaki çöl kıyılarında yaşamış ve hayvancılıkla geçinmişlerdir.⁹¹ Ancak kanlı şiddet ve savaşlardan sonra Filistin'e yerleştiler, Kenanilerle karşılaştılar. İbraniler Hiksoslar zamanında Mısır'a yerleşirler ve M.Ö. 1570'li yıllarda Hiksos'ların kovulmasından sonra burada Firavun tarafından ağır işlerde çalıştırılırlar bu bir nevi kölelik dönemi olarak adlandırılır.⁹² İbranilerin bu

⁸⁸ Memiş, *a. g. e.*, s. 190.

⁸⁹ Sabatino Moscati, *Fenikeliler*, Çev. Sinem Gül, Dost Kitabevi Yay. Ankara 2004, s. 131.

⁹⁰ İbrani Sami dilinde kelime olarak öte taraf anlamına gelir Fırat Nehri'ni aşır Filistin'e gelmişlerdir. Tevrat'ta ise İbrahim'e "İbrâni" demektir. İbraniler Yakup'tan sonra ise İsrailoğulları adını aldılar.

⁹¹ Alaeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Bilim ve Sanat Yay. Ankara 2007, s. 88.

⁹² Şenel, *a. g. e.*, s. 89.

esarettten kurtulmaları Hz. Musa tarafından gerçekleştirilir. Musa İbraniler tarafından kendilerini kölelikten kurtaran büyük bir kumandan ve lider konumundadır.⁹³

İbranilerin ilk devirleri hakkında kutsal kitapları Tevrat'ta masal ve hikâye türünde pek çok bilgi vardır.⁹⁴ Önceleri, çok tanrılı, natürizm ve animizm etkili dini yapıya sahiptiler. Ayrıca Tevrat'ı teşkil eden kitapların hemen hepsinde güneşe ve yıldızlara tapışın birçok izleri göze çarpmaktadır.⁹⁵ Süleyman zamanında Kudüs şehri kuruldu ve birçok medeniyetle ticari ilişkilerde bulundular. Süleyman'ın ölümüyle devlet iki kola ayrıldı (Kuzeyde Samaria İsrail devleti, Güneyde Kudüs Yuda). Sami kökenli alfabe kullanırlardı. Tanah ve Musa döneminde indirildiğine inanılan Tevrat, kutsal yazı ile yazılmıştır. Yahudiler bu sebeple İbraniceye kutsal bir anlam yüklemişlerdir. Tarihte en eski Monoteist medeniyettir diyebiliriz. Çünkü dinin emri gereği put yapılmayacak ve onlara asla tapılmıyacaktı.

2.6. Çin Uygarlığı

Çinlilerin tarihlerinin M.Ö. üçüncü binyıla kadar çıktığına inanırlar. Fakat gerçekte üçüncü binyıl Çin tarihine ait hemen hiçbir şey bilinmemektedir. İkinci binyıl tarihi de eksik ve efsaneler karışıktır. Çin tarihinin birinci binyılı ise gayet iyi bilinmektedir. Çünkü bu döneme ait yeterince yazılı vesika mevcuttur.⁹⁶ Jared Diamond'un deyişiyile, “fosiller Çin'de yarım milyondan fazla bir süredir insanların varlığına tanıklık ediyor.”⁹⁷ Tarihinin bu kadar uzun sürmesi sağlam ve sürekliliği olan kültürel ve siyasi bir yapının oluşmasını sağlamıştır. Çin genel anlamda yalıtılmış bir bölge olmuştur ve coğrafi olarak çok büyük bir alana yayılmıştır. Coğrafi açıdan bu kadar büyük olması ülkenin kesimleri arasında iklim bakımından farklılıklar göstermesine neden olmuştur. Güney kesim yağış alan ve ormanlıklarla kaplı bir alan olmasına rağmen kuzey kesimi kurak bir yapıya sahiptir. Başka bir ifadeyle, Hoang-Ho ırmağı tarafından sulanan vadide, diğer uygarlıklardan soyutlanmış bir bölgede

⁹³ Ekrem Sarıçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi Yay. Isparta 2011, s. 215-216.

⁹⁴ Niyazi Akşit, “İbraniler”, *A'Dan Z'Ye Kültür ve Tarih Ansiklopedisi*, Yeni Şafak Yay. İstanbul 2004, C. 1, s. 366.

⁹⁵ Şemsettin Günaltay, *İbraniler*, Akşam Matbaası, İstanbul 1936, s.33.

⁹⁶ Memiş, *a. g. e.*, s. 299.

⁹⁷ Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, Çev. Ülker İnce, Tübitak Yay. Ankara 2008, s. 431.

kalmıştır. İşte Çin uygarlığı bu değişik iklimsel koşullar altında Sarı ırmak dolaylarında doğmuş ve gelişmiştir.⁹⁸

Çin’de kurulan ilk devletler feodal devletlerdi. Hükümdarlar asiller arasından seçilirdi. Fakat daha sonraları, hükümdarlık veraset yoluyla babadan oğula geçmeye başlamıştır. Vesikalardan öğrenildiğine göre, hükümdarın emrinde geniş bir memur teşkilatı vardı. Çin’de halk iki sınıfa ayrılmıştı. Bunlardan biri asiller, yani hâkim zümre; diğeri de hayvan yetiştirme ve ziraatle uğraşan köylü sınıfı idi. Köylü sınıfının hürriyeti olmadığı gibi, onlar asiller için çalışmak zorunda idiler.⁹⁹ Çin yazısı¹⁰⁰ ise sosyal hayattan ve pratik zorunluluktan dolayı ortaya çıkmıştı. M.Ö. ikinci bin yıllarında kemikler üzerinde yazılmış metinlerde, araştırmacılar 2000 civarında hiyeroglif tespit etmişlerdi. Ve bunu da yazılarının çok eski dönemde ortaya çıktığına örnek olarak sundular.¹⁰¹

İlk çağ Çinlileri tarımcılıkla alakalı olarak takvim ve Astronomi ile de uğraşmışlardı. Şunu da belirtmek gerekir ki gece ve gündüzler gözlemlenerek, yer yuvarlağının güneş etrafında bir elips çizdiğinden bahsetmişlerdi.

Dini inanç olarak ise çok eski zamanlarda Çinliler, tabiata, doğa güçlerine ve ruhlara inanmışlardır. Bu ruhları ya da inandığı cisimleri hoşnut etmek amacıyla, çeşitli hediyeler sunup, dini ritüellerde bulunmuşlardır. Ayrıca Çinliler mitolojik kahramanlar ve tanrılar için setler yaptırıp ırmakları dizginletir ve kanallar açtırdı. Bunun sebebi olarak ise yeraltı kaynaklarının bol olması ve su basmalarına karşı önlem almaları olduğu ifade edilmektedir. Çin mili dinlerinin başında ise Konfüçyüzüm, Taoizm ve Budizm sayılabilir.¹⁰²

⁹⁸ Hüseyin Sevinç, “Yunan’ın Çağdaş Uygarlıklarda Toplumsal Gelişmeler, Siyasal ve Dinsel Düşünüş”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 32 s. 242-243.

⁹⁹ Memiş, *a. g. e.*, s. 302.

¹⁰⁰ Araştırmacılar Çin hiyeroglif sisteminin gelişmesini Mısırdaki gelişime benzetmişlerdir. İlkel resimli simgeler, sonra kelimelerin karşılığı olarak ifade edildi. Örnek olarak, ağaç ile ilgili hiyeroglif zamanla ormanı anlatır olmuştur. İlk merkezi imparatorluk devri, Ts’in döneminde yazılar birleştirildi ve daha sonra Hanlar döneminde de bugünkü formu verildi. Ayrıntılı Bilgi için bkz. Semine İmge Azertürk, “Çin Yazısının Tarihçesi ve Çince Sözcük Türetme Yolları”, *Ankara Üni. D.T.C.F. Dergisi*, 2011, C. 51, ss. 89-105.

¹⁰¹ Çin yazısı ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Semine İmge Azertürk, “Çin Yazısının Tarihçesi ve Çince Sözcük Türetme Yolları”, *Ankara Üni. D.T.C.F.* 2001, C. 51, S. 1, ss. 89-106.

¹⁰² Ayrıntılı Bilgi için bkz. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 302; Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, Literatürk Yay, İstanbul 2010, s. 58-66.

2.7. Anadolu Uygarlıkları

Eskiçağlardan beri Anadolu, ticaret yolları üzerinde önemli bir merkez olmuş, verimli toprak, iklim ve jeopolitik konumuyla albeni haline gelmiştir. Anadolu'nun Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları tarafından kuşatıldığını ve Asya ile Avrupa kıtaları arasında da bir köprü vazifesi yüklendiğini görürüz. Bu köprü, Güneydoğudan Mezopotamya ve Mısır gibi Eski Doğu, Batıdan ise Akdeniz medeniyetlerinin oluşturduğu Eski Batı dünyaları tarafından çevrilmiştir. Bu durum Anadolu'ya bir kültür aracılığı görevi vermiş gibidir.¹⁰³ Gerek batından gerek doğudan gelen kavimlerin birçoğu Anadolu'ya yerleşerek birtakım yüksek ve orijinal medeniyetler oluşturmuşlardır.¹⁰⁴ (Bkz. Harita 5.)

2.7.1. Hititler (M.Ö. 1800-1200)

İsa'dan önce üç bin yıl önce, Kızılırmak'ın batı ve doğusunda, yepyeni çanak ve çömlek işleriyle, yeni bir kültür yaratılıyordu. O kültürü yaratanlar, Anadolu'ya yeni göç etmiş olan bir halk idi. Bu göçmenler, Hatti diyarı denilen, Kızılırmak kavsinin içinde yurt tuttular. Bunlar pek barışsever bir halktı. Su kıyılarındaki kentlerinin savunma duvarları yoktu. Sonra Hititlerle karıştırılmamaları için, bunlara günümüzde Proto-Hitit denildi. Ama bunlar da Anadolu'ya geçen ilk göçmenler değildir. Onlardan önce Luviler vardı.¹⁰⁵

Hititler, Anadolu'ya M.Ö. yaklaşık 1700-1200 yılları arasında küçük topluluklar halinde gelerek Kızılırmak'ın çizdiği yay içine yerleşen ve büyük imparatorluklar kuran Hint-Avrupa kökenli bir kavimdir. Devletin sona erme tarihi M.Ö. 1200'lü yıllar olsa bile uzunca bir süre güçlü bir devlet olarak hüküm sürmeleri neticesinde Anadolu'daki etkileri bir süre daha devam etmiştir.¹⁰⁶ Başka bir tanımla, Kafkasya üzerinden Anadolu'ya gelen Hint-Avrupalı kavimler, buradaki yerli halk olan ve ileri bir kültür seviyesine ulaşmış Hattilerle karışmışlar, “..kaynaşmışlar ve yerli halk Hattilerin adını da alarak kendilerine Hitit ismini koymuşlardır. Hititler yerli halkın kültür sanat ve

¹⁰³ Ekrem Memiş, *Genel Tarih*, Tablet Yay. Konya 2002, s. 205.

¹⁰⁴ Arif Müfit Mansel, Cavid Baysun, E.Z. Karael, *İlkçağ Tarihi*, Maarif Matbaa, İstanbul 1942, s. 47.

¹⁰⁵ Halikarnas Balıkcısı, *Anadolu Tanrıları*, Bilgi Yay. İstanbul 1995, s. 97.

¹⁰⁶ Erdal Doğan, *Hitit Hukuku*, Fam Yay. İstanbul 2007, s. 53.

inançlarını kabul etmiş, ama dillerini korumuşlardır.”¹⁰⁷ Bir başka ifade; Balkanlardan boğazlar yoluyla veya deniz yoluyla Orta Karadeniz Bölgesine buradan da büyük nehir vadilerini izleyerek Orta Anadolu’ya gelmişlerdir.¹⁰⁸ Hititolog Ferdinand Sommer ise, (1875-1962), Hitit halkının Kafkaslar üzerinden Anadolu’ya girerek bir süre Yeşilirmak havzasında oturduktan sonra, Kızılırmak yayı içerisine yerleşmiş olduklarını öne sürüyordu.¹⁰⁹ 20. Yüzyıla kadar bu halkla ilgili pek az bilgi vardı ama Arkeologların ve Hititologların sabırlı çalışmaları sonucunda Babil ve Asur uygarlıklarının en parlak dönemleri öncesinde Hititlerin büyük bir uygarlık kurduğu ortaya çıkmıştır. Günümüze ulaşan yazılı metinlerden anlaşıldığına göre, Hititler Anadolu’yu “Hatti Ülkesi” ve orada oturanları da “Hatti Sakinleri” olarak adlandırmışlardır.¹¹⁰ Bu imparatorluğun hangi yolla Anadolu’ya geldikleri tam olarak bilinmemektedir.¹¹¹ M.Ö. 17. yüzyıl itibarıyla Hattuşa (bugünkü Çorum ili sınırları içinde Boğazköy) kentini başkentleri yaparak, kent krallıklarından oluşan partikülarist yapıdaki Anadolu’da merkezi bir devlet oluşturma sürecini başlattılar.¹¹² (Bkz. Harita 6.) Hititlerin ilk kurucusu olarak tarihlerde Kral Labarna’nın adı geçer. Çok muhtemeldir ki Labarna, başkenti Neşa’dan Hattuşaş’a taşımış, bu nedenle Hitit İmparatorluğu’nun kurucusu sayılmıştır.¹¹³ Önceleri Feodal bir devlet düzeni hâkim idi. Daha sonra imparatorluğun kurulması ile bu beylikler kaldırılmıştır. Hititlerin yönetim sistemi, Eski Hitit döneminden beri monarşiydi. Devletin başında kral bulunuyordu. Kral, devletin dinsel, askeri ve yönetsel açıdan başkanıydı. Bütün yetkiler onda ve kraliyet ailesinde toplanmıştı. Hak ve adaletin korunması Hitit devletinde çok önemli idi. Hayvancılık, tarım ve aileyi koruyan çeşitli kanunlara¹¹⁴ sahiptiler. Hitit uygarlık dönemi, Eski Hitit Krallık Çağı (M.Ö. 1750-1460), Büyük Hitit İmparatorluk Çağı (M.Ö. 1460-1190) ve Geç Hitit Devletleri çağı (M.Ö. 1190-715) olarak üç döneme ayrılmıştır. Hitit imparatorluğu ile ilgili günümüze kadar ulaşan belgelerin büyük çoğunluğu çivi yazısı ile yazılmıştır.

¹⁰⁷ Nermin Sinemoğlu, *Sanat Tarihi, Tarih Öncesinden Bizans’a*, Mimar Sinan Üniversitesi Yay. İstanbul 1984, s. 265.

¹⁰⁸ A.Muhibbe Darga, *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Yay. İstanbul 1992, s. 12.

¹⁰⁹ Firuzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yay. Ankara 1987, s. 82.

¹¹⁰ Ekrem Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yay. İzmir 1995, s. 67.

¹¹¹ Okşan Başoğlu, “Hitit Dönemi İskelet Topluluklarının Antropolojik Analizi”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2010, C. 19, S. 3, ss. 149-164, s. 151.

¹¹² Fatma Sevinç, “Hititlerin Anadolu’da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, S.17, ss. 11-32, s. 12.

¹¹³ İlhan Akşit, *Hititler, Türkiye’nin Tarih Hazineleri Orta Anadolu Uygarlığı*, Sandoz Yay. Ankara 1981. s. 59.

¹¹⁴ Sedat Alp, “Hitit Kanunları Hakkında”, *DTCF Dergisi*, 1947, C. 5, S. 5, ss. 465-482.

Hitit kentlerindeki idari binalarda, tapınaklarda bulunan arşivlerde ve Hattuşa'daki devlet arşivlerinde ve diğer, siyasal, yasal, tarihsel, dinsel ve edebi içerikli binlerce çivi yazılı¹¹⁵ kil tablet ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Hititlerin Hiyeroglif yazı sistemini de kullanmışlardır.

Hitit devleti tek bir din etrafında manevi bir bütünlük kurmamıştır.¹¹⁶ Bin tanrılı uygarlık olarak zikredilen Hititler'in sosyal yaşantısında dini ritüeller ve bayramlar önemli bir yere sahipti. Başta kendi tanrıları olmak üzere Hatti, Hurri, Mezopotamya ve Luvi kökenli pek çok tanrıya sahip bu halkın, dini bayramlarının da fazla olması şaşırtıcı değildir. Hititlerin resmi takviminde 165 kadar dini bayramlarının bulunduğu ve bunun yanında pek çok yerel ve kırsal şenliğin olduğu, ancak düzenli olarak kutlanmadıkları için bu bayramların kayıtlara çok fazla geçmedikleri bilinmektedir.¹¹⁷ Büyük bayramlardaki dini törenleri, başrahip sıfatı ile krallar yönetirlerdi. Kraliçe, veliaht prens ve büyük devlet adamları da kralın yanında bulunurlardı. Kral ailesi, törenden evvel ve törenden sonra muhakkak ellerini yıkarlar ve güzel kokular sürerlerdi. “Kul, efendisinin huzuruna çıktığı zaman yıkanmış, temizlenmiş ve bayramlık elbiselerini giymiş olmalıydı.” Tanrının baş hizmetkârı olan kral, pis ve kusurlu olursa, memleketin felakete uğrayacağına inanılırdı. Tapınaktaki törenlerde tüsüler yakılır ve çalgılar çalınırdı.¹¹⁸

Hitit Tabletinden örnek bir ifadeyle;

“Ayrıca siz tapınak görevlileri, bayramları uygun zamanlarda kutlamazsanız, eğer ilkbahar bayramını sonbaharda kutlarsanız ya da bir bayramın kutlanma zamanı yaklaştığında, bayramı icra etmekle görevli rahiplerden ya da “tanrı analarından biri ya da bir başka tapınak hizmetlisi sizin ayaklarınıza kapanıp, derse: “Önümüzde hasat zamanı var” ya da “evlenme hazırlığı var” ya da, “yolculuk var” ya da başka bir (bahane) ile “bana bir iyilik et, önce şu işimi bitireyim, sonra gerektiği gibi bayramı icra ederim”; insanların arzularına kapılma, onlara öncelik tanıma. Ve eğer kendine bir çıkar

¹¹⁵ Bkz. Mustafa Eren, “Çiviyazısı”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S. 4-5, s. 29-30.

¹¹⁶ C.W. Ceram, *Tanrıların Vatanı Anadolu*, Remzi Kitabevi, Ankara 1992, s. 153.

¹¹⁷ Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Çev. Müfit Günay, Dost Yay. Ankara 2003, s.205.

¹¹⁸ Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 166.

sağlarsan, gelecekte tanrılar bunun ödünü senden alır! ”¹¹⁹ Görüldüğü üzere dini bayram, etkinlik ve ibadetler tam ve eksiksiz yerine getirilmeliydi.

2.7.2. Frigyalılar (M.Ö. 750-300)

Büyük Menderes ırmağının yukarı bölümleri ile Sakarya ırmağı arasında kalan, Friglerin oturdukları yer Frigya idi. Doğuda Kapadokya, Güneyde Kilikya’ya kadar geniş bir coğrafyaya hâkimdi. (Bkz Harita 7.) Friglerin, Hitit devletinin çöküş sürecinde M.Ö. 13. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu ya ayak bastıkları anlaşılır. Bölge adını Küçük Asya, Trakya ve Boğazlar üzerinden girmiş bir Trak boyu olan Frigler’den almıştır. Anadolu ya Makedonya ve Trakya’dan gelen Frigler, Avrupa da oturlarken Brig adını taşıyorlardı.¹²⁰ Eski yazarlarda Herodotos ve Strabona göre, ozamanlar “Brygler” ya da Birgler adını taşıyan Frigler, Anadolu’ya Makedonia ve Thrakia’dan boğazlar yoluyla girmişlerdir. Herodotos “Makedonyalılar’a göre Frigler, Avrupa’da oturdukları zaman Bryg adını taşıyorlardı ve onların komşularıydılar. Asya’ya geçtikten sonra yurtları ile birlikte adları da değişmiştir”¹²¹ şeklinde yorumlarken; Strabon, Bryg’ler ve Phryg’lerin aynı insanlar olduğundan bahseder. Birçok kaynakta verilen bilgiye göre, M.Ö. 750’den sonra siyasal bir topluluk olarak ortaya çıkan Frig Devleti’nin ilk kralı, Gordios’ dur. Frig Devleti’nin ilk kralı olan ve adını Gordion’a vermiş bulunan Gordios konusunda fazla bilgi yoktur.¹²² Gordios’dan sonra Frig tahtına oğlu Midas geçmiştir. Eski Yunan yazarlarına göre Frig Devleti’nin en güçlü kralı olan Gordios oğlu Midas, Yunanlıların gözünde her tuttuğunu altın yapan efsanevi bir kişiydi. Bu güçlü ve olağanüstü zenginlikteki Frig kralı, üzerine oturup adalet dağıttığı görkemli fildişi tahtını Orta Yunanistan’daki Delfoi Apollon tapınağına adadığı zaman Yunanlılar Midas’ın zenginliği karşısında hayrete düşmüşlerdi. Herodotos, Midas’ın armağanı olan bu fildişi tahtı, Lydia kralı Gyges’inkilerle birlikte, Delfoi’deki Korinth hazine binasında gördüğünü anlatır.¹²³

¹¹⁹ Ali M. Dinçol, “Hititler”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yay. Ankara 1982, C. 1, ss. 17-120, s. 85.

¹²⁰ Veli Sevin, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, T.T.K. Yay. Ankara 2007, C. I, s. 193.

¹²¹ Veli Sevin, “Fryglerin Kökeni ve Muşki Sorunu”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yay. İstanbul 1982, C. 2, s. 231.

¹²² Hasan Tahsin Uçankuş, *Ana Tanrıça Kybele’nin ve Kral Midas’ın Ülkesi Phrygia*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 2002, s. 16.

¹²³ Sevin, “Fryglerin Kökeni ve Muşki Sorunu”, s. 235.

Toplum köylü, çiftçi, tüccar ve esnaf sınıflarından oluşur. Tarımın gelişmesinde devlet yönetimi etkili idi. Eskişehir, Ankara ve Sakarya ovaları, Sultan Dağları, Yazılıkaya, Cihanbeyli ve Haymana platosu tarım ve hayvancılık yapılan alanlarıydı.

Hasan Tahsin Uçankuş'a göre, Frig alfabesinin İonia ve öteki Yunan alfabeleri gibi, Fenike alfabesinden geliştiği kabul edilebilir. Bu alfabe Frigler'de M.Ö. 8. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanılmıştır. Kaya anıtlarının üzerine ustaca kazınmış olan yazıtlardan, M.Ö. 8.yüzyılın ikinci yarısında, Frig yazısının oldukça gelişmiş olduğu anlaşılıyor.¹²⁴

Sanat olarak ise Hititlerin geleneklerini devam ettirmişlerdir. Başlıca, mimari, heykel, seramik, madencilik, marangozluk ve ahşap işçiliğinde gelişmişlerdir. Ayrıca Türk kiliminin de atası olan Tapates adını taşıyan Frig kilimleri antik dünyada oldukça fazla ilgi görmüştür.¹²⁵ Arkeolojik buluntular neticesinde sonuç olarak diyebiliriz ki Frig kültürü Doğu ve Batı kültürünü bir arada yaşatan gelişmiş bir karaktere sahiptir.

Dini yapılarına değinirsek, diğer Anadolu uygarlıklarında olduğu gibi Frigya'da da dinsel inançların¹²⁶ toplum üstünde oldukça etkin olduğu gözlenir. Ancak, Hitit ve Urartu dinsel inancında göze çarpan çok tanrılı görünüm, Frig dininde görülmez. Frig dinsel inancına egemen olan öge, Ana Tanrıça Kültü'dür.¹²⁷ Frig dini ilkel Anadolu ve Hind-Avrupalı olmak üzere iki ana bölüme ayrılır. Frigya'nın en eski ve en kendine özgü kültü, Halys'ın doğusundaki Luwillerce *Kubaba*, Lydialılarca *Kybele* ya da *Kybebe*, Friglerce *Kubile* ya da *Matar Kubile* ve Yunanlılarca da *Kybele* olarak adlandırılan Büyük Ana ya da Ana Tanrıça kültüdür; bu tanrıça Frigler tarafından Agdistis olarak da tanımlanırdı. Bu ana Tanrıça'ya Anadolu'da 7. bin yıldan beri tapınılıyordu. Neolitik Çağ'a ait kilden Ana Tanrıça heykelcikleri bunun en güzel örnekleridirler. Frigler'in tümüyle Anadolu geleneklerini benimsemiş ve bunları sürdürmüş olduklarını en iyi biçimde bu Ana Tanrıça heykelcikleri ve dini gösterir.¹²⁸ Ayrıca Hititlerde olduğu gibi Friglerde de ayinler ve bahar şenlikleri görülürdü. Bu şölenlerde davul, kaval gibi aletlerle çalgılar çalınır, dans ederlerdi. Kimi zamanda

¹²⁴ Uçankuş, *a. g. e.*, s. 2.

¹²⁵ Uçankuş, *a. g. e.*, s. 56.

¹²⁶ Frig Dini bilgi için bkz. Fatma Birecikli, "Ana Hatlarıyla Friglerde Din", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 2010, C. 4, S. 7, ss. 215-232.

¹²⁷ Nalan Akyürek Vardar, "Anadolu'da Kybele Tasvirleri", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992, s. 9.

¹²⁸ Veli Sevin, "Frigler" *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yay. İstanbul 1982, C. 2, s. 236.

kurban kesip, yas ve oruç tutarlardı. J. G. Frazer'e göre,¹²⁹ onların yas ve oruç tutmaları, vücutlarındaki günahlarından arınarak, törenin kutsal kısmına hazırlık niteliği taşımaktadır.

2.7.3. Urartular (M.Ö. 900-600)

Hititler yıkıldıktan sonra Van Gölü Havzası'nda M.Ö. I. binin ilk yarısında Tuşpa (Van) başkent olmak üzere kurulan Urartu Devleti'nin sınırları, batıda Fırat Nehri'ne, güneyde Toros Dağları'na, doğuda Urmiye Platosu'na ve kuzeydoğuda Kura Çöküntüsü'ne kadar uzanmaktadır.¹³⁰ Bir başka deyişte, Urartu'lar önceleri Van bölgesinin en bereketli ve sulak yeri olan Gürpınar vadisinde yerleşmişlerdir.¹³¹ Bu doğal güzellikler sayesinde, hayvancılık, tarım ve zanaatçılık gelişmişti.

Aynı zamanda "Urartu" ismi Tevrat'ta, Ararat¹³² olarak da karşımıza çıkar. Efsanevi Ağrı Dağı Urartu coğrafyasının tam ortasındadır. İncil'deki masoretik ünlüleştirilmeden ötürü bu dağ, Urartu adının "r, r, t" ünsüzleriyle yazılması sonucu "Ararat" adını almıştır.¹³³ Urartu kabilelerinin adı, M.Ö. XIII. yüzyıla doğru, Asur kralı I. Salmanasar'ın yazıtlarında geçer ilk kez.

"Urartu denen kabilelerle sekiz küçük ülkenin birliği sorunu diye bir sorun vardır. Salmanasar, buraları fethetti ve yakıp yıktı, halkını da köle durumuna getirdi. Halkın geri kalan bölümü, ağır bir vergi ödemek zorunda kaldı. XII. yüzyılda, Uruatri adı Asur yazıtlarında kaybolur; Van gölü yöresinde kurulu Nairi ülkesine yapılan çeşitli seferler geçer onun yerine. Bağımlı kabileler sık sık baş kaldırıyorlar ve Asur kralları da korkunç karşılıklar veriyorlardı onlara."¹³⁴

İlk hükümdarı Arame (Aramu), başkentleri ise Arzaşkun olarak bilinir. Lakin M.Ö 855'te Assurlular tarafından yıkılır. On beş yıl sonra Lutipri oğlu Sarduri başkenti

¹²⁹ J. G. Frazer, *Adonis, Attis, Osiris: Studies in the History of Oriental Religion*, New Hyde Park Yay. Newyork 1961, s. 274.

¹³⁰ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim Kültür Vakfı Yay. İzmir 1997, s. 4.

¹³¹ Afif Erzen, *Çavuştepe I*, TTK Yay. Ankara 1988, s. 12.

¹³² *Kitabı-ı Mukaddes (Tevrat-ı Şerif Yahut Eski Ahit Kitabı)*, Yalçın Ofset, İstanbul 1993, s. 701.

¹³³ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Çev. Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yay. İstanbul 2006, s. 25.

¹³⁴ Tanilli, *a. g. e.*, s. 129.

Tuşpa'ya taşıyarak yaklaşık 250 yıl ömürlü olacak Urartu Devletini kurmuştur.¹³⁵ Sarduri'den sonra sırasıyla ile onun halefleri devletin başına geçmiştir. Ülke eyaletlere ayrılmış ve valiler tarafından yönetilmiştir. Urartu Devletinde şehirler merkezden gelen memurlar tarafından yönetilirdi ve din de yönetimde aktif bir konumdaydı. Sosyal sistem olarak ise köleci bir toplum, devletin başında doğuştan soylulara dayanan bir kral bulunmaktadır. Savaş yoluyla zenginleşmiş ve geniş topraklara sahip askeri aristokrasi pek güçlüydü.¹³⁶

Urartu dininde ise Anadolu, Mezopotamya ve İran izlerine rastlanmıştır ve tüm eski toplumlarda olduğu gibi, Urartu toplumunun insanı da, tanrılara ve doğadaki çeşitli güç sahiplerine bir bölüm hayvanı adakla kalmamış, kurban da sunmuşlardır. Çok tanrılı bir inanca sahip ve tanrılarını antropomorfik olarak düşünüyorlardı. Kutsal mekânları ise tapınaklardı. Urartu kralları tarafında tanrılara inşa ettirilen anıtsal tapınaklar, içinde tanrı heykelinin bulunduğu bir kutsal oda ile önünde avlu ve yan odalardan oluşmaktaydı. Urartularda bir de açık hava tapınakları vardır. Van kalesi kayalığının kuzey doğu ucunda bulunan ve Urartu kralı II. Sardur tarafından yaptırılan açık hava kült merkezi, bunun en güzel örneğini oluşturur.¹³⁷

Urartu şehrinde tarım faaliyeti de gelişmişti. Her Urartu şehrinde, şehrin herhangi bir kötü durumda ihtiyacını karşılamak için büyük depolar inşa edilmişti. Bu depolar tahıl ve şarap deposu olarak ikiye ayrılmıştır.¹³⁸ Ayrıca yüksek alanlarda da hayvancılıkla uğraşmışlardır. Sanat ise “Saray Sanatı” ve “Halk Sanatı (Taşra sanatı)” olarak ikiye tipolojide ele alınmıştır.¹³⁹ Ayrıca dinin etkisi tüm Urartu sanatına işlemiştir.

¹³⁵ Selçuk Gür, *İlk İnsandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler*, Alfa Yay. İstanbul 2007, s. 25.

¹³⁶ Tanilli, *a. g. e.*, s. 130.

¹³⁷ Oktay Belli, “Urartular”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yay. İstanbul 1982, C. I, ss. 139-208, s. 193.

¹³⁸ Veli Sevin, “Urartu, Dağların Medeniyeti,” *Eski Anadolu ve Trakya (Başlangıcından Pers Egemenliğinin Sonuna Kadar)*, İletişim Yay. İstanbul 2003, C. I, ss. 194-233, s. 216.

¹³⁹ Detaylı Bilgi için bkz. Oktay Belli, “Urartular”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yay. 1982, C. I, ss. 197-207.

2.7.4. Lidyalılar (M.Ö. 700-300)

Batı Anadolu'da Gediz ve Küçük Menderes yöresinde yerleşen Lidyalıların nereden geldiği kesin olarak bilinmemektedir.

Lidyalıların M.Ö. birinci bin yıl öncesi kültürleri hakkında yeterli bilgi olmamakla birlikte M.Ö. ikinci bin yılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da var oldukları bilinir. Kimmerler'in saldırıları sonucu yıkılan Frig devletinin yerine, Lidya devleti bölgesinde bir güç olarak ortaya çıkmıştır.¹⁴⁰ Herodotos'a göre, Lydia'da üç ayrı kral sülalesi, birbiri ardına hüküm sürmüştür: Atyadlar, Heraklid ya da Tylonidler, Mermnadlar. Herodotos'un kendi kronolojisine göre, ilk sülalenin M.Ö. ikinci bin yılın ortalarına değin geri gitmektedir.¹⁴¹

Sosyal yaşantıda devlet sistemi olarak feodal düzen görülürdü. Soylu, tüccar ve zanaatkârlardan oluşan bir sınıf sistemine sahiptiler. Ekonomilerini, Tarım ve hayvancılığın yanı sıra, mermer, tekstil, halı işçiliği ve dericilik oluştururdu. En önemli katkıları paranın icat oluşudur.¹⁴² Din olarak ise çok tanrılı bir anlayışa sahiptiler ve Kyble kültü de yaygındı. Diğer Anadolu uygarlıklarındaki dini ritüelleri devam ettirmişler, ileriki dönemlerde de Eski Yunan tanrılarına da inanmışlardır.

2.7.5. İonya (Akhalar)

İonyalılar coğrafi konum olarak, doğuda Lidya, güneyde Karia ile Dor ve batıda Ege denizi ile çevrilidir. Kuzey ve güney sınırları Gediz ve Büyük Menderes nehri olarak belirlenmiştir. İon yerleşmelerinin çoğunluğu yarımadalar üzerine kurulmuştur.¹⁴³ İyonlar on iki şehir devletine sahipti. M.Ö.1000 yılında bu on iki İyon şehrinin kurulduğu düşünülmektedir. Bu şehirler kısa bir süre zarfında gelişerek, batının

¹⁴⁰ Engin Eroğlu, "Ege Göçleri ve M.Ö. I. Binde Anadolu", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2014, C. 1, S. 1, s. 50.

¹⁴¹ Veli Sevin, "Lydia Tarihi", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yay. İstanbul 1982, C. 2, s. 247.

¹⁴² Lydialıların insanlık tarihi ve kültürüne yaptıkları armağanlardan en önemlisi kuşkusuz ki, parayı icat etmiş olmalarıdır. Bu büyük keşif ilkçağ dünyasının ekonomik gelişimini büyük ölçüde hızlandırmış, hatta tarihin akışını bile etkilemiştir. Sikkenin icadının doğal sonucu olarak, dünya ticaretinde değiş-tokuş usulünün yerini para ekonomisi aldı, böylece iş ve ticaret alanlarında yeni ve büyük gelişmeler oldu. Bkz. Veli Sevin "Anadolu'da İon Yerleşmeleri", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* Görsel Yay. C. 2, İstanbul 1982, s. 256.

¹⁴³ Sevin, "Anadolu'da İon Yerleşmeleri", s. 215.

birer uygarlık merkezi hâline gelmişti. Bu şehirler Efes, Selçuk Kolofon, Milet, Myus, Priene, Lebedus, Erthrae, Klazomena, Phokaia (Foça), Smyrna İzmir) ile Khios (Sakız) şehirleridir. İon kentlerinin en parlak dönemi, M.Ö. VII. yüzyılın ikinci yarısında kolonilerin kurulmasından sonra başlamış, ancak M.Ö. 600-545'teki altın çağda gelişmesinin doruğuna erişmiştir. Bu dönemde, eski dünyanın kültürel öncülüğü Yakındoğu'dan İon merkezlerine geçmiştir. O dönemin İonia'sı dünyaya yalnız pozitif ilimlerde ve felsefede değil, aynı zamanda mimarlık ve heykeltıraşlıkta da yol göstermiştir.¹⁴⁴

Devlet belirli bir dine sahip değildir. Halka baskı uygulanmamış ve ticaret ile bilimle uğraşmışlardır. Ayrıca Roma Dönemi'nde İonia, Asia Eyaleti içine alınmıştır. Bu dönem boyunca İon kentleri parlak günler yaşamışlar ve Anadolu'nun diğer kültür merkezleri ile beraber Hıristiyan inancının ortaya çıkışının hazırlanmasında ve Bizans sanatının doğuşunda etken olmuştur.¹⁴⁵

2.8. Antik Yunan ve Ege Medeniyeti

Ege Havzası, Ege Denizi'ni çevreleyen kara parçaları ile Ege Denizi içerisinde bulunan adalardan oluşur. Bölgeyi çevreleyen kara parçaları, doğuda Anadolu'nun batı kıyıları, batıda kıta Yunanistan, kuzeyde Makedonya ve Trakya, güneyde Rodos ve Girit adalarıdır. Antik Yunan tarihi ve kültürü bu coğrafi ekseninde daha çok bugünkü Yunanistan'da ortaya çıkmış, gelişmiş, fetih ve göçlerle birlikte uzak bölgelere yayılmıştır. Ayrıca Yunan uygarlığı, sadece Kıta Yunanistan'da değil, zaman içerisinde tüm Ege Havzasında hüküm sürmüştür; sanatta, mimaride, inançta ve birçok kültürel öğede müşterekleri olan bir medeniyetler bütünüdür. Şöyle ki, bu millet felsefe ve edebiyatıyla, yetiştirdiği birçok bilgin, filozof ve dâhileriyle, dünya üzerinde rol oynamıştır.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Sinem Şentürk, *İyonya Arkaik Dönem Ölü Gömme Gelenekleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir 2001, s. 19-20.

¹⁴⁵ Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yay. İzmir 1998, s. 288-290.

¹⁴⁶ Ali El- Haseni En- Nedvi, *Müslümanların Gerilemesiyle Dünya Neler Kaybetti*, Trc. Mehmet Süslü, Hikmet Yay. İstanbul 1986, s. 192.

Yunanlılar için, kendi Arkaik tarihlerinin başlangıcı, insanlık tarihinin başlangıcıyla eş anlamlıdır.¹⁴⁷ M.Ö 5. ve 4. yüzyıllarda İyonya üstünlüğünü Grek yarımadasına kaptırır. MÖ 12. yüzyılda Grek yarımadasına gelen davar güdücü Dorlar, eski Girit ve Miken uygarlığına karışıp Grek adı verilen uygarlığı oluşturduklar.¹⁴⁸ Ve kendilerini diğer devletlerden farklı gördüler. Şöyle ki, kendilerine ırk birliğini açığa vuran “Hellen” adını vermeden önce, başka ırktan olanları ve başka dil konuşanları “Barbaros” olarak göstermişler, bu suretle kendileriyle yabancılar arasında bir sınır çizmişlerdir.¹⁴⁹

Yunan kültüründe halk, “Polis” adı verilen şehir devletlerinde yaşardı. İlk Yunan kentleri Homeros’un Odysseia ve İlias adlı destanlarından bilindiği gibi krallık (βασιλεία) adı verilen ve babadan oğula miras yoluyla geçtiği düşünülen monarşik bir rejimle yönetiliyorlardı. Daha sonraları ise çeşitli dönemlerde Tiranlar¹⁵⁰ yönetime hâkim olmuştur. Yunan şehir devletleri bu aşamalardan sonra ilkel bir demokrasi uygulamaya başlamışlar ve Cumhuriyet yönetimine geçmişlerdir. Ancak bugünkü demokrasilerden farklı olarak Yunan demokrasisinde sadece soyluların seçme ve seçilme hakkı vardır. Yunan şehir devletleri bağımsızlıklarına çok düşkün oldukları için siyasi bir birlik kuramamışlardır. M.Ö. IV. Yüzyıl’da Makedon krallığının hâkimiyetine girmişlerdir.

Halk, aristokratlar, tüccarlar ve küçük toprak sahipleri ve kölelerden oluşan bir tipolojiye sahipti. Aristokratlar toprak gelirlerini sayesinde devlet yönetiminde etkinlik kazanmışlardır. Tüccarlar ise zamanla ticaret sayesinde zenginleşerek yönetimde birtakım haklara sahip olmuşlardır. Küçük toprak sahibi diye bahsedilen kişiler ise köylüler kendi hallerinde ve hakkı hukuku olmayan en alt tabakada köleler bulunurdu. Ayrıca köle bir mülk olarak, içsel ve/veya dışsal bakımdan yarı-insan yarı-hayvan bir varlık olarak kategorize edilmiştir.¹⁵¹

Yazı ve dil olarak, Fenikelilerden aldıkları alfabeyi biraz daha geliştirerek devam ettirmişlerdir. Edebiyatta destanlar önemli bir yere sahipti ve bu destanlar

¹⁴⁷ Ernst H. Gombrich, *Sanat ve Yanılsama*, Çev. Ahmet Cemal, Remzi Kitabevi, İstanbul 1992, s. 125.

¹⁴⁸ Oral Sender, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e*, İmge Kitabevi, Ankara 2011, s. 39.

¹⁴⁹ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Ankara 1988, s. 97.

¹⁵⁰ Tiranlar ile krallar arasındaki fark, Tiranların yasalara uygun olmayan bir biçimde hükümetlerin başına geçmiş olmasıdır.

¹⁵¹ Güven Bakırezer, “Antik Yunan Düşüncesinde Kölelik”, *AÜSBF Dergisi*, 2008, C. 63, S. 1, s. 51.

içerisinde Homeros'un İlyada ve Odise destanları en eskisi ve en önemlisi idi. Ayrıca Felsefe, tarih, tıp, edebiyat, geometri ve matematik gibi birçok bilimde önemli ilerlemeler kaydetmişlerdir. Ayrıca spor ve olimpiyat¹⁵² alanında da gelişim göstermişler ve bu gelişim sanata da yansımıştır.

Yunan medeniyetinin dini hakkında önemli bir kaynak şair Hesiodos'un (M.Ö. 700'lü yıllar) günümüze ulaşmış ilk eseri olan Theogonia (Tanrıların Doğuşu)'dır. Hesiodos bu yapıtında Yunan tanrı soylarını sistemli bir şekilde ortaya koymuştur. M. Eliade, Hesiodos için şunları söyler: *"Hesiodos mitleri kaydetmekle yetinmemiştir. Bunları sistemli kılmış ve böyle yaparken de, mitsel düşüncenin söz konusu yaratılarına daha o zaman akılcı bir ilkeyi getirmiştir. Hesiodos'un Tanrıların jenealojisinden yani soy sopundan anladığı, birbirini izleyen bir dizi dünyaya getirme olgusudur. Dünyaya getirme olgusu ona göre var olmanın ideal biçimidir."*¹⁵³ Bir başka kaynak ise, Homeros'un İliada'sıdır. Bu eser tanrılar ve mitoloji açısından önemli bir yer teşkil eder.¹⁵⁴

Yunanlılar çok tanrılı bir inanca sahipti ve tanrılarını insan şeklinde tasvir ederlerdi. Tanrıları Olympos dağının tepesinde otururlardı. Olympos'a mevsimlerin koruduğu, bulutlardan meydana gelmiş, büyük bir kapıdan geçilerek girilirdi. İçeride tanrılar oturur, uyur, ambrosia yiyip nektar içer, Apollon'un lirini dinlerdi. Tanrısal bir aile meydana getiriyordu on iki Olymposlular; Zeus (Başkan), Poseidon (Zeus'un erkek kardeşi), Hades (Zeus'un erkek kardeşi), Hesita (Zeus'un kız kardeşi), Hera (Zeus'un karısı), Ares (Zeus ile Hera'nın oğlu), Hephaistos (Hera'nın oğlu, Zeus'un oğlu olduğu söylenir), Zeus'un çocukları; Athena, Apollon, Aphrodite, Hermes, Artemis.¹⁵⁵

Yunanlılarda şehir devletlerinde inanç özgürlüğü olduğu için, din adamları ayrıcalıklı bir konumda değildi. Tanrıların eşyalarına ve heykellerine bakan rahipler birer devlet memuru olup doğu toplumlarındaki gibi ayrıcalıklı bir sınıf oluşturmuyorlardı. Kutsal kitabı yoktu, bu da temel bir çerçevenin olmamasına, dolayısıyla da dinsel yapıya ilişkin tüm düşüncelere açık olmasına ve onlardan

¹⁵² Ayrıntılı Bilgi için bkz. Ali Tekin, Gülcan Tekin, "Antik Yunan Dönemi: Spor ve Antik Olimpiyat Oyunları", *Tarih Okulu Dergisi*, 2014, S. XVIII, ss. 121-140.

¹⁵³ Mircea Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, Çev. Sema Rıfat, Om Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 191.

¹⁵⁴ Daha detaylı bilgi için bkz. Homeros, *İlyada*, Çev. Azra Erhat, A. Kadir, Can Yay. İstanbul 1999.

¹⁵⁵ Edith Hamilton, *Mitology*, Çev. Ülkü Tamer, Varlık Yay. İstanbul 2006, s. 12.

etkilenmesine yol açmıştır. Ayrıca bugünkü anlamda günah kavramı yoktur. Sadece kusur işlemek söz konusudur.

İKİNCİ BÖLÜM: İSLAM ÖNCESİ TOPLUMLARDA KADIN

İnsanın yaratılışıyla beraber kadının varlığı ve önemi her zaman hayatın bir parçası olmuş ve çok eski dönemlerden başlayarak, günümüze kadar tartışma konusu olmuştur. Kadın denildiğinde ise anne, bacı, kız evlat, eş ve en temelde toplumun ferdi olarak kadın akla gelmekte ve kadınlık rolleri bu alanlarda görünür olmaktadır. Sosyal yaşam başta olmak üzere yaşamın her alanında insanların karşımıza kadın ve erkek olarak çıktığını ve kamusal alana bakıldığında erkeklerin daha ön planda, kadınların ise daha arka planda kaldığını görmekteyiz. Tarih boyunca eski kavimlere, milletlere, uygarlıklara veya medeniyetlere bakıldığında, tüm toplumlar kendi anlayışı ya da inancı çerçevesinde kadını bir yere konumlandırmışlardır. Bu anlamda kadın, bazen Tanrıça bazen büyücü olarak karşımıza çıkarken zaman zaman da mitolojide bir heykel veya güzellik abidesi olarak görülür. Kadın birçok toplum ve uygarlıklarda her ne kadar vazgeçilmez bir değer olarak karşımıza çıkıyorsa da yine de hak ettiği değerin verilmediği itilip kalkıldığı ikinci sınıf bir insan muamelesi görmüştür. Bu nedendir ki kadın değerlilik ile değersizlik arasında kalmıştır.

Tarihsel süreç içerisinde toplayıcı, avcı, çiftçi toplumlardan, köleci, feodal, kapitalist, sosyalist toplumlara kadar kadının konumu üzerine, özellikle feminist kuramın da etkisiyle bir hayli geniş literatür oluşmuştur. İlkel toplumlarda anaerkil yapının izlerinin bulunduğu ileri sürülmesine rağmen bazı araştırmacılar hiçbir zaman anaerkil bir toplum olmadığını da belirtirler. Bu konudan bahsedilecekse, anaerkilliğin değil ana hukukunun, ana soyluluğun ön planda tutulması gerektiği üzerinde durulmuştur. Feminist kuramdan hareketle, geçmişte kadının konumu üzerine yazılan kitap ve makalelerde şöyle bir çerçeve çizilmiştir: Toplayıcılıkla geçinen ilkel toplumlarda, kadının gebelik döneminin ve çocuğu büyütme döneminin uzun sürmesi, bu yüzden erkek gibi evden fazla uzaklaşmaması ve eve topladığı kök, meyve, bitki gibi yiyecekleri getirmesi, kadının saygınlığını arttırmıştır. Özellikle toprağın ekilip biçilmeye başlanması yani çiftçiliğe geçilmesiyle kadın, tıpkı toprak gibi üretici olması sebebiyle kutsallaştırılmıştır. Erkeğin avcılık yaparak veya yiyecek getirmesi, tabiat şartları sebebiyle her zaman mümkün olmuyordu. Çocuğun soyunun kime dayandığı da evden uzun süre uzak kalan erkeğe değil, evin yakınında bulunarak eve yiyecek getiren

ve çocuklara bakan kadına bağlanarak belirlenmiştir. Fakat hayvanların grup halinde avlanan erkeklerce, evcilleştirilmeye başlaması ve tarımda hayvanın kullanılmasıyla kadının saygınlığı ve kutsallığı da hafiflemiştir. Toprakta elde edilen ürünün ve ticaretin getirdiği güç, özellikle köleci toplumlarda insanın bir mülkiyet nesnesi haline gelmesiyle ataerkil yapıyı daha da güçlendirmiştir. Kapitalist toplumda ise kadının toplumsal konumu büyük ölçüde evle sınırlanmıştır. Fakat sanayileşmenin gelişmesi, kadının ekonomik ve politik hayata da girmesini beraberinde getirmiştir.¹⁵⁶ Neticede görülen şudur ki kadına her dönem olumlu veya olumsuz farklı roller verilmiştir. Çeşitli kültürlerde kadının konumuna değinmeden önce kısaca cinsiyet ve toplumsal cinsiyet konusundan bahsetmek yerinde olacaktır.

1. CİNSİYET VE TOPLUMSAL CİNSİYET

İnsanlar kadın ve erkek olmak üzere iki cinsten oluşur. Doğan her birey cinsiyetinin dışında toplumsal bir cinsiyete sahip olur. Kültürle birlikte toplumsal cinsiyet rollerini öğrenir. Başka bir ifadeyle, toplum kadın ve erkeğe farklı davranır; onlara farklı özellikler, davranışlar, görevler yükler.¹⁵⁷

Kişileri gruplandırmada cinsiyeti ilk sıraya koyan Güvenç, ismimizin, işimizin, sesimizin, saçımızın, giysilerimizin cinsiyetimizi gösteren simgeler olduğunu belirtmektedir. Ona göre cinsiyet kavramı dünya üzerindeki bütün insanları sayıca birbirine eşit iki gruba ayırır. Gruplardan birisine “erkek”, ötekine “kadın” adı verilir.¹⁵⁸

Batılı modeller “sex” ile kişinin biyolojik durumu kadar anatomik özelliklerini, “gender” ile de sosyal ve kültürel rollerin temsilini ifade etmektedirler.¹⁵⁹ Bir başka ifade ile toplumsal açıdan cinsiyet “gender”, kadın ve erkeklerin sosyal ve kültürel rol beklentileri olarak tanımlanmaktadır. Biyolojik bir kavram olarak ise cinsiyet “sex”,

¹⁵⁶ Muharrem Kaya, “Türk Halk Anıtlarında Kadın”, *Topum Bilim*, İstanbul 2002, S. 15, ss. 49-54, s. 49.

¹⁵⁷ Zehra Y. Dökmen, *Toplumsal Cinsiyet Sosyal Psikolojik Açıklamalar*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2015, s. 17.

¹⁵⁸ Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, Remzi Yay. İstanbul 2002, s. 224.

¹⁵⁹ Newman, Louise K. “Sex, Gender and Culture: Issues in the Definition, Assesment and Treatment of Gender Identity Disorder”, *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 2002, S. 7, ss. 358-367, s. 353.

fiziksel farklılıklara işaret etmektedir.¹⁶⁰ Bhasin toplumsal cinsiyet kavramının, cinsiyete yüklenen yeni anlamalar sonucunda oluştuğunu belirtmiştir; “Cinsiyet kelimesi sosyolojik olarak ya da kavramsal bir kategori olarak kullanılmaktadır. Yeni halinde cinsiyet, kadın ve erkeğin sosyo-kültürel açıdan tanımlanmasını, toplumların kadın ve erkeği birbirinden ayırt etme biçimini ve onlara verdiği toplumsal rolleri ifade etmektedir.¹⁶¹ Giddens’a göre kadın ve erkek arasındaki fark, köken bakımından biyolojik nitelikte değildir. Giddens, çoğu kültürde kadınların çoğunluğunun yaşamlarının önemli bir bölümünü çocuk bakmakla geçirebileceğini, av ya da savaşta yer almadıklarını belirtmekte ve buna göre kadın ve erkeklerin davranışları arasındaki farkların esas olarak kadın ve erkek kimliklerinin öğrenilmesiyle ortaya çıktığını belirtmektedir.¹⁶² İki kavram arasındaki ayırım ise şu şekilde belirtilebilir: Cinsiyet kavramı, kadın ve erkek olmanın biyolojik ve fizyolojik yönünü; toplumsal cinsiyet terimi ise kadın ve erkeğin biyolojik yapısından ziyade toplumun onlardan beklentilerini ifade etmektedir.¹⁶³ Ayrıca cinsiyet biyolojik ve değişmez iken, toplumsal cinsiyet zamana, kültüre ve aileye göre değişim gösterebilir.

1.1. Doğu ve Batı’da Kadın

İslamiyet’in geldiği çağda kadın, yeryüzündeki hemen hemen bütün milletlerde ikinci sınıf insan muamelesi görüyor, zelil, hakir ve esir bir durumda bulunuyordu. Eski Hint hukuklarına göre kadın, evlenme, miras ve diğer muamelelerden hiçbir hakka sahip değil, adeta köle seviyesinde idi. Kadının iğrenç eğilimlere, zayıf karaktere ve fena bir ahlaka sahip olduğu kabul ediliyordu. Kimi zaman kumar masasına bile ortaya konulur ve kaybedilirdi. Ayrıca Hindistan’da kadınlara “Bam Marg”¹⁶⁴ ritüelinde kötü bir statü verilirdi. Hintliler arasında dul kalan kadınları yakma âdeti ise (*Sati*) eski zamanlardan beri vardı. Bu anlayışa göre ölen kocasının naaşı üzerinde yakılan kadın, sadık ve saygı değer bir zevce olarak kabul edilirdi. Ayrıca, görevi kocasına tanrıya hizmet

¹⁶⁰ Jr.Cherr, Andrew L. *Examining Global Social Welfare Issues*, Thomson Brooks/Cole, Belmont 2005, s. 157.

¹⁶¹ Kamla Bhasin, *Toplumsal Cinsiyet Bize Yüklenen Roller*, Çev. Kader Ay, Kadav Yay. İstanbul 2003, s. 3.

¹⁶² Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Ayraç Yay. Ankara 2000. s. 97-98.

¹⁶³ Müge Toker Erdoğan, *Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Sağlanmasında Medya Okuryazarlığının Rolü*, TC Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü Yay. (Uzmanlık Tezi), Ankara 2010, s. 9.

¹⁶⁴ Hindu mezhepleri arasında fahişeliği ibadet telakki eden bir inançtır.

ediyormuşçasına hizmet etmek olan kadın, yüksek kastlarda ev dışında çalışmazdı. Sokağa örtünerek çıkmak zorundaydı.¹⁶⁵

Eski Çinlilerde kadına ad konmaz, insan gözüyle bakılmazdı. Oğlan çocuklarına kızlardan daha çok değer verilirdi. Mesela, Çin’de yeni doğan bebek eğer erkekse pahalı kumaşlara, kız ise bez parçasına sarılırdı.¹⁶⁶ Bir kız çocuğu yetiştirmek onlar için; “bir başkasının tarlasını işlemekti”. Çünkü evlendikten sonra başka eve gidiyor ve onlara hizmet ediyordu. Kimi zamanlarda da kız bebekler ebe tarafından öldürülürdü. Budizm’in kurucusu Buda bile, önceleri kadını dinine kabul etmiyordu. Daha sonraları kadınları dinine kabul etmiş, fakat bunun Budist toplumu için çok tehlikeli olduğunu söylemişti. Kadının aile hayatında yetkisi olmadığı gibi köle gibi hizmet ederdi. Genel olarak evli bir kadın için asıl büyük erdem, dul bile olsa, sadakattir. Bir kocanın ölümünden sonra yeniden evlenmek yasa dışı değildi. Gerçekten de, yeniden evlenme, ekonomik baskılar nedeniyle yürürlükte olan bir uygulamaydı. Ancak bu ahlaki bakımdan düşük bir davranıştı. Halk inanışına göre, belli bir aileye gelin giden bir kadın, ölümünden sonra o ailede bir hayalet olarak kalmaktadır.¹⁶⁷

Eski İsrail hukukuna göre ise kızlar babalarının evinde bile hizmetçi gibiydiler. Baba onları satabilirdi. Boşama hakkı keyfi bir surette kocaya aitti. Kızlar ancak başka bir varis bulunmadığı takdirde babalarının mirasına sahip olabilirdiler.¹⁶⁸ Bir başka ifadeyle, bir kadın evlenince kocasının mülkiyeti olurdu. Nitekim evliliğe verilen ilk isim olan “kinyan”, sahip olma anlamındaydı.¹⁶⁹ Görüldüğü gibi kadının değeri yok denecek kadar azdı. Ayrıca Yahudilikte kadını aşağılama en hat safhadaydı. Şöyle ki; “Ezeli ilahımız, kâinatın kralı, beni kadın yaratmadığın için sana hamdolsun.”¹⁷⁰ diye dua ederlerdi. Çünkü onlarda da kadın günah sembolü ve fitne fücür madeniydi.

Perslerde, kadın kocasının hizmetçisi gibiydi ve erkek evine birçok kadını alabilirdi. Sâsâni Devletinde kız kardeşle evlenmek caizdi. Hatta bu eneste destek verilirdi. Kan hısımlığının, kız kardeş ve annelerin saygıya değer hiçbir özelliği yoktu.

¹⁶⁵ Alâeddin Şenel, *Kemirgenlerden Süriingenlere İnsanlık Tarihi*, İmge Yay. Ankara 2006, s. 530.

¹⁶⁶ Necdet Sevinç, *Türklerde Kadın ve Aile*, Bilgeoğuz Yay. İstanbul 2007, s. 40.

¹⁶⁷ Caroline Blunden, Mark Elvin, “Çin”, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, Çev. Selçuk Esenbel, Levent Köker İletişim Yay. İstanbul 1989, s. 214.

¹⁶⁸ Bekir Topaloğlu, *İslam’da Kadın*, Yağmur Yay. İstanbul 1992, s. 16-17.

¹⁶⁹ Yusuf Basel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul 2001, C. 1, s. 301-302.

¹⁷⁰ Melahat Aktaş, *İslam Toplumunda ve Çağımızda Kadın*, Ölçü Yay. Ankara 1984, s. 31-32.

Ayrıca Mazdek¹⁷¹ devrinde de kadına ortak bir obje gözüyle bakılırdı. İran kültürüne ait Şehname'de kadınların ahlaksızlığını anlatan örnekler vardır. Şehname'de şöyle anlatılır;

“...Ben sana kızımı vermesine vereceğim ama önce bir kere benim şu yüzüme, başıma ve tacıma bak. Bak da söyle, benim aşkımdan yüz çevirmek için nasıl bir bahane buluyorsun? Şu boyumdan bosumdan ve yüzümden hiç hoşlanmıyor musun? Seni gördüm görelî ölüyorum; hastalandım, bir yerlerde duramaz oldum. Derdimden gündüzü aydınlık göremiyor, güneşi lacivert renkli sanıyorum. Yedi yıldan beri aşkımdan yüzümün üzerine, gözümde kanlı yaşlar döküyor. Hadi gel, kimsenin haberi olmadan, beni bir kere sevindir de, gençliğimin günlerini tazelandırıp onları bana yeniden bağışlayıver. Dediğimi yaparsan, ben sana padişahın verdiklerinden de çok taç, taht ve külah veririm. Fakat tutar da buyruğumun dışına çıkıp da derdime derman olmazsan, sana padişahlığı haram eder; güneşi de ayı da gözlerinde karartırım!”¹⁷²

Eski Yunanlarda ise, kadın medeni haklardan yoksun ve saygı değeri bir yanı yoktu. Hatta kadınlar kurban ayinlerinden ve kurban edilen hayvanın etinin bölüşülmesinden dışlanırlardı.¹⁷³ Kocasını isterse sağlığında veya ölümüne bağlı olarak karısını bir başkasına devredebilir, boşayabilir ya da çarşıda satabilirdi. Eşyadan farksız olan kadın, tıpkı diğer mallar gibi miras kalır veya birine bağışlanabilirdi. O sadece evin düzeni, çocuklara bakmak için lazımdı.¹⁷⁴ Ayrıca eski Yunanlar tapınak fahişeleri kültürüne sahiptiler. Bu kadınlardan bazıları evlenebilirdi, çoğunun gayri resmi çocuğu vardı. Antik Yunan mitosunda da kadın, kötülüğe sebep olan bela olarak tabir edilir.¹⁷⁵

¹⁷¹ Zerdüşti dini rahiplerine göre bu inancın ilkesi; servet ve kadın herkesin ortak malı kabul olmalıdır.

¹⁷² Firdevsi, *Şehname*, Çev. Necati Lugal, Mili Eğitim Basımevi, İstanbul 1947, C. 2, s. 392-393.

¹⁷³ Georges Duby, *Ana Tanrıçalardan Hristiyan Azizlere Kadınların Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2005, C. I, s. 341.

¹⁷⁴ Ali Himmet Berki, Osman Keskiöğlü, *Hız Muhammed ve Hayatı*, DTB Yay. Ankara 1988, s. 10.

¹⁷⁵ Tanrılar, insanlardan rızıkı saklayıp yeraltına gizlemişlerdi; bir gün çalışıp bütün yıl yatmasınlar, öküzlerinin sürdüğü tarlalar boş kalmaması diye. Zeus, kurnaz Prometheus'a kendisini aldattığı için öfkelenip ateşi de sakladı ama Prometheus, tanrı görmesini diye bir rezene sapı içine koyarak çaldı ateşi ondan. Çok sivri akıllı İapetosoglu! dedi tanrı; beni kandırıp ateşi çaldın ama hem kendine hem de insanlara büyük bir felakete neden olacak bu. Ateşin bedeli olarak tüm insanlara öyle bir kötülük vereceğim ki; bilmeden sevgiyle kucaklayacakları bu şey, onların yıkımına yol açacak! Böyle dedi insanların ve tanrıların babası ve topal tanrı Hefaistos'a hemen toprakla suyu karıştırmasını buyurdu. Buna, tatlı bir ses ve ölümsüzler kadar güzel görümlü bir kadın şekli vermesini istedi. Tanrıça Athena'ya, ona el işlerini öğretmesini; Afrodit'e, baştan aşağı zerafetle donatmasını buyurdu. Tanrı Hermes'ten ise, aldatici bir tabiatla donatmasını istedi onu. Tanrılar uydular emirlerine Kronosoglu Zeus'un. Topal tanrı, sevimli bir kadın biçimlendirdi çamurdan. Parlak gözlü Athena, süsledi, giydirdi onu. Kharit'ler, altın kolyeler taktılar boynuna. Hora'lar, bahar çiçekleriyle taçlandırıldılar. Hermes ise,

Mevdudi'nin ifadesiyle; “*Bu hayali ve mevhum kadın, güya, insanın başına gelen bütün musibet ve felaketlerin müsebbihiydi.*”¹⁷⁶ Hesiodos da bu konuyu şiirinde şöyle dile getirmiştir;

“Bulutlarda gümbürdeyen Zeus

Yarattığı baş belası olarak

Kadınlar soyunu ölümlü insanlara

O kadınlar ki kötülüktür işleri güçleri

İyiliğe karşı kötülük sağladı onlarla.”¹⁷⁷

Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, kadınların genel eğitim ve kültür düzeyleri düşük olmasına rağmen, kız çocukları eğitimi evde almıştır. Eski Yunan dünyasında Sappho (Safo)¹⁷⁸ gibi kadın şairlerin de yetiştiği görülmüştür.

Eski Roma’da ise kadın kimi zaman ruhsuz, kimi zaman da günaha iteleyen bir şeytan sıfatında anlamlandırılıyordu. Ortaçağda Bizans’ın en yüksek zamanlarında bile kadının statüsü çok düşüktü. Kadın erkeğin malı idi. Onda istediği gibi tasarruf hakkı vardı. Hayat ve ölümü eşinin elindeydi. Kadının kendi malını idare etme ve vasiyette bulunma hakkı yoktu.¹⁷⁹ Kadın önce babasının, evlendikten sonra kocasının, kocası ölünce de oğlunun esiri idi. Kadın bir şehvet metaı olarak görülürdü. Başka bir örnekle

yalanlarla doldurdu yüreğini, aldatıcı bir doğa verdi ona şimşek tanrı Zeus’un emrettiği gibi. Ses koydu içine aynı zamanda. Pandora dedi ona. Çünkü Olympos’ta oturan tüm tanrılar bir armağan vermişti ona; insanlara ise bir felaket. Tanrı, Hermes’le beraber Epimetheus’a gönderdi bu armağanı. Epimetheus ise, Prometheus’un öğüdünü umursamadan aldı Zeus’un kendine yolladığı bu armağanı. Kısa bir süre sonra anladı ki bela artık onundu. O ana dek hastalıklardan ve belalardan uzak yaşamış olan insan ırkı, bu kadının getirdiği kapaklı bir kutunun içinden çıkan her türlü felaketle tanıştı. Pandora, kutunun kapağını Zeus’un isteğiyle erken kapatınca içinde bir tek umut kaldı. Sayısız felaket ve kötülükle doludur hem karalar hem de denizler artık. Hastalıklar gün ve gece dolaşır ölümlüler arasında sessizce. Çünkü tanrı Zeus, ses vermedi onlara. Yani, Zeus’un arzusuna karşı koyulmaz. Hesiod, *The Homeric Hymns and Homerica*, Çev. Hugh G. Evelyn-White, M. A, London 1974. s. 5-9.

¹⁷⁶ Seyyid Ebu’la’la Mevdudi, *Hicab*, Terc. Ali Genceli, Hilal Yay. Ankara 1972, s. 18.

¹⁷⁷ Fatmagül Berktaş, *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*, Metis Yay. İstanbul 2000, s. 59; Necla Arat, *Kadın Sorunu*, Say Yay. İstanbul 1986, s. 19.

¹⁷⁸ Sappho (Safo): Dünya lirik şiirinin başlatıcısı Yunan kadın şairdir. M.Ö. VII. yy sonu ile M.Ö. VI. yy başlarında bugün Midilli olarak bildiğimiz Lesbos adasında yaşamıştır. Burada bir Afrodit tapınağında bulunduğu, bu tapınağa bağlı bir şiir okulu kurduğu söylenir. Sappho’nun bu şiir okuluna yalnızca kızları alması nedeniyle onun eşcinsel olduğu düşünülmektedir. Bkz. Christopher Pelling, Maria Wyke, *Twelve Voices from Greece and Rome: Ancient Ideas for Modern Times*, Oxford University Yay. USA 2014, s. 23-43.

¹⁷⁹ Halil Fikret Kanad, *Pedagoji Tarihi*, M. E. B. Yay. İstanbul 1963, C. 1, s. 74-75.

Eflatun'a göre kadın, elden ele dolaşan orta malı olarak gezmeliydi!¹⁸⁰ Ancak ilerleyen zamanlarda kadınla erkeğe eşit miras hakkı tanınmıştır. Bu hak ise Roma adetinden ziyade Hristiyanlık etkisiyle gerçekleşmiştir.¹⁸¹

İlk günahın işlenmesine sebep olan ve böylece insanlığın felaketini hazırlayanın bir kadın (Hz. Havva) olduğuna inanan karamsar Hıristiyan milletler, kadına daima bir şeytan gözüyle bakmışlardır.¹⁸² “Kadın, kaçınılması imkânsız bir kötülük kaynağı, vesvese yatağı... hoş giden bir bela... bir iç tehlike... gönüller avlayan güzel eşkiya... süslü püslü bir musibet...”¹⁸³

Mezopotamya'da kadın, hayatın dışında değil, aktif olarak içindedir. Özellikle Mezopotamya kadını inanç sisteminin içerisinde etkin olarak rol oynamıştır. Gerçekten Mezopotamya'da ortaya konulan kanunların birçok maddesinde rahibe kadınların konumlarından söz edilmektedir. Söz konusu kanunların ilgili maddelerine hak ve fonksiyonları birbirinden farklı olan altı ayrı rahibe sınıfından bahsedilmektedir. Ancak Mezopotamya rahibesi Ortaçağ Avrupa rahibesi gibi tapınağa hapsedilmiş değildir. Bunun aksine evlenebilen, ev bark sahibi olabilen, baba ve koca mirasından pay alan ancak çocuk doğurma zorunluluğu olmayan bir kadın tipidir.¹⁸⁴ Tarihin en eski uygarlıklarından biri olan M.Ö. 4. yüzyılda Dicle ve Fırat'ın güneyine yerleşen Sümerlerde de kadın dinamik bir statüdedir. Kadının bu medeniyette aktör bir rol içinde olduğunu ve ailede monogam statüsünü koruyabilmiş olduğunu görmekteyiz. Kral Urukagina'nın yaptığı reformda kadınların tek erkekle evlenebilecekleri kuralı getirilmişti (Demek ki bu kanundan önce kadınlar birden fazla koca alabiliyorlardı).¹⁸⁵ Ayrıca kadınlar mülkiyet hakkını da sahip olabilmişlerdir. Şöyle ki; “Kızların baba malından miras alma hakları, ancak erkek evladın olmadığı durumlarda söz konusudur. İç güveyi türü evliliklerde eğer kayınpeder isterse, damadı evlat olarak kabul etmekte ve

¹⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ahmet Gündüz, “Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri ve Önemi”, *International Journal of Social Science*, 2012, C. 5, ss. 129-148, s. 136.

¹⁸¹ Emin Işık, “İslam'da Kadın”, *Kadın Ansiklopedisi*, Tercüman Matbaacılık, İstanbul 1984, C. 2, s. 456.

¹⁸² Bekir Topaloğlu, *İslâm'da Kadın*, Yağmur Yay. İstanbul 1968, s. 15-16.

¹⁸³ Mevdûdî, *Hicâb*, Çev. Ali Genceli, Hilal Yay. İstanbul 2011, s. 30.

¹⁸⁴ Yusuf Kılıç, “Eski Mezopotamya ve Anadolu Toplumlarında Kadının Sosyal Durumu”, *TSA*, 2005, S. 1-2, ss. 36

¹⁸⁵ Necati Gültepe, *Türk Kadın Tarihine Giriş*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s. 74.

mirasından ona pay bırakabilmektedir.”¹⁸⁶ Şunu da belirtmek gerekir ki Sümerlerde evlilik çağı gelen kızın rızasını almak da ihmal edilmemiştir.

Genel olarak kadınlar bir takım işlerde, özellikle dokumacılıkta faaliyet göstermiş ve aile geçiminde aktif bir destekte bulunmuşlardır. Ayrıca tapınak fahişeliği¹⁸⁷ Sümer toplumunda adından en çok söz edilen statüydü. Bu dönemlerde fahişelik rolünü oynamak tapınak rahibeleri arasında yaygındı. Mascetti, bu kadınların hayatlarının büyük bir bölümünü doğurganlığın arttırılmasına adadıklarını ifade eder.¹⁸⁸ Ayrıca kadınların, tanrıçanın yeryüzündeki güçlerinin temsilcileri olduklarını, kutsal fahişe olarak kadınların, Tanrıçanın gücünü insani düzeye sevişme yoluyla indirdiklerini, güzelliği ve tenselliği güven, güç ya da maddi yarar sağlamak için kullanmadıklarını ve onların varlık nedeninin “sevişme yoluyla tanrıça yapmak” olduğunu ifade eder. Oysa insanların artık tanrıçaya tapmadıkları dönemler gelince, kadının fiziksel ve ruhsal yönlerinin kötü olduğunun ilan edildiğini belirtir.¹⁸⁹ Sümer tanrıçasının bu güzel ve süslü olma ikonografisinden yola çıkarak, Sümer kadının giyim ve süslenmesi hakkında bilgiler elde edebiliyoruz; Kardeşi İnanna’ya soruyor:

“Kardeşim niçin eve kapandın?

Kardeşi cevap veriyor:

Kutsal leğen içinde yıkandım

Arı kap içinde sabunlandım

Göğün kraliçelik elbisesini giydim

Gözlerimi kömürle boyadım

Kokulu saçlarımı koyuverdim

Kıvrırcık dudaklarımı süsledim

¹⁸⁶ Kadriye Yalvaç, “Eski Babil’de Kız Evladın Miras Meselesi”, *D.T.C.F. Dergisi*, C. 23, S. 1, Ankara 1965, s. 2

¹⁸⁷ Sümer Kültüründe dine hizmet sadece erkeklere mahsus değildi. Kadınlar Rahibe konumunda, din kadını olarak çalışırdı. Urukagina’nın yazıtlarında, rahibelere verilen aidat ve maaştan da bahsedilmektedir. Bunlar başrahibe olarak, “Nin-Dingir-Ra” olarak isimlendirilir ve mabet zevcesi olarak anılır. Ayrıntılı Bilgi için bkz. Şemsettin Günaltay, “*Türk Tarihinin Ana Hatları*” Eserinin *Müsveddeleri, Mezopotamya-Sümerler*, Akşam Matbaası, İstanbul Tarih yok, S. 11, No. 33, s. 140.

¹⁸⁸ Manuella Dunn Mascetti, *İçimizdeki Tanrıça, Kadınlığın Mitolojisi*, Çev. Belkıs Çorakçı. Doğan Yay. İstanbul 2000, s. 303.

¹⁸⁹ Mascetti, *a. g. e.*, s. 181.

Buklelerimi enseme d n rd m
Koluma gümüş bir bilezik geçirdim
Küçük boncukları boynuma taktım
İşte bunun için ben evdeyim.”¹⁹⁰

İnanna, fahişelerin koruyucu tanrıçası olarak resimlerde de tasvir edilirdi. Fahişeliğın, ebelik ya da s tannelik gibi birtakım kadın faaliyetlerini de  stlendiğı ve bu görevlerin tapınak organizasyonu sayesinde y netildiğı düşünülmektedir.¹⁹¹ Ayrıca tapınakta görev yapan kadınların bir kısmı evlenip, ocuk doğurabilme hakkına sahipken, bazılarının ocuk doğurmaları yasaktı.¹⁹²

Babil toplumunda ise kadının erkeğe göre hakları daha geridir. Ancak eski Babil toplumunda kadın tam olarak hukuksal işlem yeterliğine de sahipti. Kadının bir mal alıp satma, takas yapma,  d n verme, ev ve toprak kiralama, bağışta bulunma, davacı ve tanık olma gibi hakları bulunmaktaydı. Erkekler  n planda olmasına rağmen, Sumerlerden gelen bir anlayışla Babiller, kadınlara saygıyla yaklaşırlardı. Ancak diğer Sami kavimler gibi Babil toplumunda da kadın erkeklere bağlı varlıklar olarak görülmektedir. Kadınlara doğdukları andan itibaren evleninceye kadar babasının otoritesi altında kalmaktadır.¹⁹³

Asur toplumunda ise kızların ocuk yaşta nişanladıklarına dair belgeler bulunmaktadır. Anneler kızlarının büyüdüğünü ve evlilik çağına geldiğini “Tanrı Assur’un kucağına koymak” deyimi ile babalara bildirirler, bu ifadeyle babaların kızlarını evlendirmelerini isterlerdi. Ele geçen nişanlanma, evlilik ve boşanma metinlerinden genellikle kadınların haklarının korunduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁴ Orta Asur Kanununun 30. ve 31. maddesinde evlilik öncesi verilen nişan hediyesinden bahsedilmektedir. 32. madde de ise, nişan hediyesi alan kızın babası, nerede oturduğu fark etmeden ister babasının ister kayınpederinin evinde otursun, kocasının borç, suç ve günahının hepsinden sorumlu

¹⁹⁰ Gültepe, *a. g. e.*, s. 77.

¹⁹¹ Anthony Green, Jeremy Black, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar, İfritler, Semboller*, Necdet Hasg l, Aram Yay. İstanbul 2003, s. 79.

¹⁹² Memiş, *a. g. e.*, s. 52-53.

¹⁹³ Gwendoly Leick, *The Babylonians*, Routledge, Newyork 2003, s. 73.

¹⁹⁴ Aliye Kuzuoğlu, *Koloni ağında Anadolu ve Asur’da Kadın*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s. 55-56.

tutulduğu yazılmaktadır. Ayrıca Orta Asur Kanununun 33. ve 43. maddelerinden Asur toplumunda leviratın varlığı anlaşılmaktadır.¹⁹⁵

Eski Mısır'da kadın tasvirlerine bakıldığında, kadınlar genellikle erkeklerin solunda ve arkasında dururken gösterilir ve onlardan daha küçük boyutlarda oldukları dikkati çekmektedir. Bu durum, kadınların sosyal hayatta bazı haklara sahip olmalarına rağmen, erkeklerle kıyaslandığında toplumsal yaşamda birkaç adım geride olduklarının kanıtıdır. Resim ve heykellerde erkeklerin ten renkleri kadınlara göre daha koyu olarak betimlenmektedir. Bu durum ise erkeklerin kadınlara göre daha fazla dışarıda durduklarına kanıt sayılabilir. Erkeklerin genellikle sol bacakları önde gösterilir, kadınların ise bir ayakları hafifçe önde ya da iki ayakları yan yana olmak suretiyle tasvir edilebilir. Bu da kadınların erkeklere göre daha sakin ve içe dönük bir hayat yaşadığını, erkeklerin de daha dışa dönük bir hayat yaşadıklarını vurgulamaktadır.¹⁹⁶

Eski Mısır'da yönetim erkek firavunların egemenliğindedir. Ancak kraliçelerin de yönetimde bazı görevleri vardır. Bunlar siyasi, sosyal ve dini alanda olabilmektedir.¹⁹⁷ Firavun ailesi kraliçe, prens ve prenseslerden oluşur. Kraliçe toplumda firavundan sonraki en önemli kişiydi. Resim ve heykellerde, kraliçe firavunun yanında, onunla birlikte otururken veya ayakta gösterilmektedir.¹⁹⁸

Evlilik ve aile kavramları Mısır'da önemli idi. Toplumda evlilik adeta yerine getirilmesi gereken toplumsal ve dini bir ödev niteliğindedir. Evlenmemenin öldükten sonra yeniden dirilmeyi engelleyen bir durum olduğuna inanmaktaydılar. Evlilikler her iki cinsiyet içinde çok erken yaşlarda yerine getirilmezdi. Çiftlerin belirli bir olgunluğa erişmesi beklenmekteydi. Evlilikler genellikle kişilerin arzularıyla gerçekleşse de ailelerin de rızasını almak adettendi. Erkeğin sözü evde kanun gibi geçerliydi. Karısına kızan bir erkek onu hapsedebilirdi. Kadınların bazen erkeklerden dayak yedikleri olurdu. Ancak ölçüyü aşan erkekler "100 kırbaç" yiyebilir veya karılarıyla ortak olan mallarından vazgeçmek zorunda bırakılırlardı.¹⁹⁹ Bunun yanında erkeğin kadınlara iyi davranmasını tembihleyen öğütler de bulunurdu. Eski İmparatorluk döneminin bilgilerinden biri olan Ptahhotep'in (M.Ö. 2400) ifadesiyle;

¹⁹⁵ Mebrure Tosun, Kadriye Yalvaç, Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 2002, s. 250-253.

¹⁹⁶ Handan Haktanır, *Bir Avuç Mısır*, Rüstem Kitabevi, Lefkoşa 2010, s. 319.

¹⁹⁷ Memiş, a. g. e, s. 87.

¹⁹⁸ Altay Gündüz, *Eski Mezopotamya ve Mısır*, Büke Yay. İstanbul 2002, s. 71.

¹⁹⁹ Haktanır, a. g. e, s. 130-131.

“Onun karnını doyur, sırtını pek tut. Onun bedeninin ilacı güzel kokulu kremlerdir. Yaşadığın süre boyunca onun yüreğini sevinçle doldur. O senin için bereketli bir tarladır. Onun güçlü olmasını engelle, onu dizginle. Kontrol edilemeyen bir kadın yağmur suyu gibidir ama zincirleri normal sıkılıkta olursa, seni iki misli daha fazla sever.”²⁰⁰

Eski Mısırda Hukuksal açıdan ise kadınlarda erkekler gibi miras bırakabilme, mirastan pay alabilme, dava açabilme, mahkemede şahitlik yapabilme, evlat edinebilme ve kendilerine bakmayan çocuklarını evlatlıktan reddedebilme, mal ve mülklerinin tasarrufunu kontrol altında tutabilme haklarına sahiptiler. Eşlerinin ölmesi halinde devlet tarafından evin reisi olarak kabul edilirdiler. Kadınlar istedikleri zaman hizmetçi ve köle edinebilirler ve istedikleri zamanda kölelerine özgürlüklerini verebilirlerdi.²⁰¹

Çalışma hayatında ise duvar betimlemelerinden ve yazılı metinlerden elde edilen verilere göre, Eski Mısır’da kadınlar şarkıcılık, dansçılık ve müzisyenlik gibi mesleklerde çalıştıklarını, yiyecek, peruk, kumaş satan dükkânlar işlettiklerini, cenaze törenlerinde ağlamak üzere kiralandıklarını, ev işleriyle meşgul olduklarını, yemek pişirdiklerini ve çocuk büyüttüklerini anlamaktayız. Ayrıca Mısırda kadınlar için en çok “evin hanımı” unvanı kullanılırdı ve unvan ‘bayan’ anlamına gelirdi. Kadınların hemen hemen hiçbiri okuma yazma bilmezdi. Bu yüzden kadınlar genellikle bürokrasiden ve kültürel alanlardan uzak durmaktaydılar.²⁰² Neticede kadınlar her ne kadar özgür olsa da Mısır’ın çağdaşı diğer toplumlarda görüldüğü gibi, Mısır’da da kadınlar erkeğe göre bir adım daha arka planda kalmışlar. Kendilerine verilen işlerse evin içiyle sınırlı kalmış ve toplumsal rollerin kendine biçtiği işleri yapmakla yetinmişlerdir.

1.2. Tarih Öncesi ve Sonrası Anadolu’da Kadın

Yontma Taş Devri olarak adlandırılan dönemde insan taşın gücünü keşfetmiştir. Taşları birbirine vurarak elde ettiği kesici kısmı kullanarak hayatta kalması için büyük önem taşıyan balta, ok, bıçak olarak kullanacağı aletleri edinmiştir. Bu dönemde insanlar Anadolu’nun güneyindeki Karain ve Beldibi gibi mağaraları kendine barınma

²⁰⁰ Haktanır, *a. g. e.*, s. 133.

²⁰¹ Haktanır, *a. g. e.*, s. 125.

²⁰² Baines John, Juromir Malek, “Mısır”, Çev. Zeynep Aruoba, Oruç Aruoba, *Atlaslı Büyük Uygarlık Ansiklopedisi*, İstanbul 1986, C. II, s. 201.

ve korunma alanı olarak seçmiştir. O dönem insanı doğaya bağımlıdır, doğadan hazır olarak aldığı besinlerle varlığını sürdürebilmiştir. Grup halinde yaşamaları avcılarını av karşısında güçlü kılarken, sonrasında av olmaktan korumuştur. Zaman ilerledikçe insan mağaralardan çıkmış, birlikte yaşamaları için daha uygun alanlar bulmuş ve bilinen en eski yerleşim yeri olan Çatalhöyük kurulmuştur. Burada yine insan doğaya bağımlıdır ve avcılığı sürdürmektedir ama bunun yanında bazı hayvanları evcilleştirmeyi de öğrenmiştir. Toprağın gücünü de anlamış ve tarıma başlamıştır. Bu dönemde rastlanan bir diğer yenilik de dinsel inançların ortaya çıkmasıdır. İnsanın yerleşik düzene geçmesiyle birlikte tarım, hayatında önemli bir yer tutmaya başlamış, tarımla birlikte kadın önemli bir rol oynamıştır. “Ölen bir hayvanın gözlerinde avcı cana kıydığı, doğanın birliğini bozduğu için bir yakınısın izleri görülür. Doğanın birliği ise can veren ve besin kaynağı olan kadında sürüp gider...”²⁰³

Kadının o dönem içerisindeki yeri ve önemini Marksist Arkeolog Gordon Childe şöyle ifade etmektedir: “...bütün icatlar ve keşifler etnoğrafik kanıtlardan varılan sonuçlara göre, kadınların eseri idi. Yine etnoğrafik kanıtlarla, kap yapma kimyası, iplik bükme fiziğini, dokuma tezgâhı mekaniğini ve keten, pamuk yetiştirme botaniğini bu cinsin bildiği söylenebilir.”²⁰⁴

Kadın pek çok alanda olduğu gibi, Anadolu tarım kültüründe de bir devrimi başlatmıştır. Kadınlar toprak işleriyle uğraşır, erkekler de hayvan güderlerdi. Klanda hayvan sayısı az olduğu sürece kadının yaptığı işe, yani çiftçilik başta gelirdi. Et, çok seyrek yenir, süt yenmezdi. Kadınların topladığı ürün olmasaydı evde yiyecek bir şey yok demektir.”²⁰⁵ Toprağı ıslah etme ve bitki yetiştirme elde ettiği ürünü işleme, toplama ve depolama işi kadının asli görevlerinden olmuştur. Kadının yüklendiği bu zorlu görevin o dönem insanı için hayati bir önem taşıdığı bir gerçektir. İşte bu nedenlerden dolayıdır ki kadın toplumun devamlılığını sağlayan en temel görevi üstlendiği için statü ve erk kazanmıştır. Bir başka ifade ile kadına evde saygı vardı. Çünkü evi kuran da, soyun başı da oydu. Kışlık erzakı kadın sağlar, toprağı kadın kazar, ürünü kadın toplardı. Erkekten de çok çalışırdı kadın. Gördüğü saygı da daha çoktu tabii. Öyle ki, o

²⁰³ Ernst Fischer, *Sanatın Gerekliği*, V Yay. Ankara 1993, s. 160.

²⁰⁴ Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu*, Çev. Alaeddin Şenel, Yeni Alan Yay. İstanbul 1995, s. 56.

²⁰⁵ M. Ilin ve E. Segal, *İnsan Nasıl İnsan Oldu*, Çev. Ahmet Zekeriya, Say Yay. İstanbul 2014, s. 70.

zamanlar her köyde, her evde, kemik ya da taştan yapılmış kadın figürü bulunması sebepsiz değildir.²⁰⁶

Anadolu tarihinin yazılı devresinin M.Ö. 2000 den itibaren başladığı kaydedilmektedir. Bu tarihten önce de Anadolu toprakları insanların yerleşmesine mekân olmuş fakat yazılı vesikaların olmaması tarihi bilgilere erişilmesini engellemiştir. Arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan her türlü tarihi malzeme ve Anadolu'nun ilk tarihi dönemine ışık tutan çivi yazılı Kültepe tabletleri, Hitit öncesi Anadolu kadınının siyasi arenada erkekle eşit statüye sahip olduğunu, kocası veya velihtla birlikte şehir devletini yönettiği gibi, kraliçe olarak müstakil devletini tek başına idare ettiğini göstermektedir. Ayrıca gelenekler ve hukuk nizamı karşısında önemli bir sosyal statüye sahip olduğu, aile içerisinde önemli bir birey olarak hareket ettiği, ailenin oluşumu ve bozulması esnasında yani evlenme, boşanma ve miras konularında hukuki eşitliği sağladığını söylemek zor değildir. Kadının toplum içerisinde elde ettiği söz konusu siyasi ve sosyal statüyü dönemin Anadolu'sunun anaerkil aile yapısıyla açıklamak mümkündür. Aynı yapı ve gelenek Hitit hukuk nizamında ve özellikle yönetim anlayışı ile sosyal ve gündelik hayatında da uzun süre tesirini devam ettirmiştir. Bir başka deyişle, Hitit toplumunda, kraliçelere egemen kraliçe anlamına gelen "Tavananna" unvanı verilirdi.²⁰⁷ Tavananna unvanı Hititlere Hatti toplumundan geçmiştir. Bu unvanla birlikte Hattilerin anaerkil yapısı Hititlerde görülmeye başlanmıştır.²⁰⁸ Tavananna hayattayken, kralın eşi sadece "kralın karısı" anlamına gelen "Şakuwaşsar" (Büyük Kraliçe) unvanı ile yetinirdi.²⁰⁹ Kralın eşleri Tavananna unvanına ana kraliçe öldükten sonra sahip olabiliyorlardı.²¹⁰

Hititlerin Orta Anadolu'da egemen olmalarıyla birlikte anaerkil yapının yavaş yavaş yerini ataerkil yapıya bırakmasının nedenini, Anadolu'daki nüfus yoğunluğuna ve bunun beraberinde getirdiği istila ve çapulculuğa dolayısıyla dinmek bilmeyen siyasi mücadele ve savaşlara bağlamak mümkündür. Hitit kraliçelerine ve bu kraliçelerin krallarla ilişkilerinden söz edecek olursa Hitit kraliçelerinin sahip olduğu gücün

²⁰⁶ Ilın ve Segal, *a. g. e.*, s. 69.

²⁰⁷ Muhibbe Darga, *Eski Anadolu da Kadın*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. İstanbul 1984, s. 23.

²⁰⁸ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu III*, Kanaat Matbaası, İstanbul 2005, s. 108.

²⁰⁹ Pınar Çaylı, "Prehistoriya'dan Günümüze Kadın Sembolünün Sanata Yansıması", *Colloquium Anatolicum*, 2008, S. VII, ss. 137-155.

²¹⁰ Ekrem Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yay. İzmir 1995, s. 28.

yalnızca kralın eşi ve veliahdın annesi olmasından ileri gelmediği²¹¹, kraliçelerin krallarla birbirini bütünleyen bir eşitlik içinde olduğu görülecektir.

Hitit kraliçesi, tıpkı Hitit kralı gibi tanrılar dünyası ve insanlar dünyası arasındaki aracı rolleriyle ikili bir yapıya sahiptir. Bu nedenle yaşarken tanrısalılığı paylaşmakta öldüklerinde tanrı mertebesine yükselmektedirler. Öldüklerinde tanrılaştırılan Hitit kraliçeleri, Hitit kralları gibi tanrılarla kişisel ilişki kurabilmektedir. Kral ve kraliçe, insanlığın temsilcisi ve bir çeşit duacı olarak tanrılarla konuşabilmektedir. Tanrıların ihmal edilmesi ise kraliyetin tebaalarıyla birlikte cezalandırılmalarına neden olmaktadır. Tanrı ile kişisel ilişkilerinden dolayı Hitit panteonunu ilgilendiren meselelerde en büyük sorumluluk payı kral ve kraliçeye aittir.²¹² Bayramların anlatıldığı metinlerde ise, bayramlara kralın bizzat başrahip, kraliçe ise başrahibe sıfatı ile katıldığı ve birlikte törenleri yönettikleri anlaşılmaktadır. Kral ve kraliçenin tanrılar onuruna tertip ettikleri bu bayramlar, yüksek düzeydeki organizasyonlardır.²¹³

Görülen o ki Hitit kültüründe kadın etkin ve anlamlı bir mertebededir. Ayrıca Hitit kanunlarının genel muhtevassından, Hitit toplumunda ataerkil bir yapının olduğu ve Hititlerde evlilik kurumunun bütün ataerkil toplumlarda olduğu gibi kadının satın alınması esasına dayandığı ortaya çıkmaktadır. Böyle bir uygulamada damat, kıza “kusata” denilen bir ağırlık parası ödemekte; kıza ise, baba evinden çıkarken, baba mirasına karşılık olarak “iwaru” denilen bir çeyiz parası verilmektedir. Böylece evliliğin henüz oluşmaya başlaması ile erkeğin öne çıktığı görülmektedir.²¹⁴ İşte bu Hitit toplumunda erkeğin belirgin üstünlüğüne rağmen, erkek ve kadını aile ve evlenme ilişkilerinde eşit tutan, zaman zaman da kadına ayrıcalık tanıyan hükümler bulunmaktadır. Bir yasa maddesine göre; anne oğlunu reddedebilmekte diğerine göre ise kadın, kızının evliliğinin tasarlanmasında kocası ile birlikte ortak hareket

²¹¹ James G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çev. E. Davutoğlu, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009, s. 82.

²¹² Furlani Giuseppe, “The Basic Aspect of Hittite Religion”, *The Harvard Theological Review* XXXI, 1938, s. 256.

²¹³ Joost Hazenbos, “Hethitische Wörterbuch”, *The Purity of the Kingship*, Brill: Leiden-Boston-Köln 2010, s. 201.

²¹⁴ Yusuf Kılıç, H.Hande Duymuş, “Hititlerde Kadın ve Siyaset”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 26, S. 42, Ankara 2007, ss. 85-99, s. 87.

edebilmektedir.²¹⁵ Ayrıca Hititlerde de tıpkı Mezopotamya da olduğu gibi, kadın müzisyenlerin fazlalığı dikkat çekmektedir. Müzikte kadın sesi aranan bir özelliği. Bazen kadınların olmadığı durumlarda erkek müzisyenler “kadınımsı, tıpkı kadın gibi” şarkı söylerlerdi. Kadın şarkıcılardan, bazıları belirli şahıslara, bazıları da avlu temizleyicilerine, krala, saraya, depolara ve taşra kentlerindeki saray ve tapınaklara dağıtılmıştı. Müzik listelerinde yirmi beş kadın şarkıcıdan bahsedilmesi de bu iş için daha çok kadınların tercih edildiğini göstermektedir.²¹⁶

Friglerde ise Ana Tanrıça kültürünün inanç merkezi olmasından dolayı, kadın sembolik olarak kutsal ve saygı değerdi. Bu kutsal konumu onun bereket sahibi olmasından geliyordu. Tapınak ve şehirlerde kadın heykellerine sıklıkla rastlanırdı. Gordion yakınlarındaki Pessinus Kibele’ye tapınma merkezi olmuştur. Bunun haricinde Yazılıkaya Anıtlarında önemli bir yer tutan ve Eskişehir ile Afyon arasında bulunan Midas şehri olarak da bilinen, bu açık hava tapınağı Frig baş Tanrıçası adına yapılmış önemli kaya mimarilerinden biridir.²¹⁷

Görülüyor ki bu dönemde Anadolu kadınının çağdaşı olan Ön Asya kadınına göre, birtakım geniş yetkileri, önemli ve sosyal bir yeri olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

1.3. Eski Türkler’de Kadın

Anadolu’ya göç ile gelen Türkler, Anadolu halkı ile uzun yıllar birlikte yaşamış ve kaynaşmışlardır. Günümüz Türklerinin de ataları olarak bir kültür inşa ettikleri söylenmektedir. M.Ö. iki binden evvel ve sonra Anadolu’da yaşamış olan Hitit ve Urartu devletlerinin halkları Anadolu’dan başka yerlere göç etmedikleri için bugünkü Türklerin de ceddidir. Hitit medeniyetinin olduğu kadar Anadolu’da yaşamış diğer medeniyetlerin de varislerinin Anadolu Türkleri olduğu ifade edilmektedir.²¹⁸

²¹⁵ Fatma Sevinç, “Hititlerin Anadolu’da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem”, *Süleyman Demirel Üni. Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, S. 17, ss. 11-32.

²¹⁶ Ünal, *a. g. e.*, s. 139-140.

²¹⁷ Hatice Aydoğdu Yılmaz, *Ana Tanrıça’nın Anadolu’da Biçimsel Değişimi ve Günümüz Türk Heykel Sanatına Yansımaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, 2010, s. 23.

²¹⁸ Gülden Ertuğrul, “Anadolu’da Türk Kadın Haklarının Evrimi”, *Doğu Akdeniz Üni. 2. Uluslararası Kadın Araştırmaları Konferansı, Kadın Araştırmaları ve Eğitim Merkezi*, Gazimağusa 2006, s. 3.

Kayseri Kültepe tabletlerindeki (M.Ö. 1950-1750) ifadelerden yola çıkılarak, erkek ve kadının evlilikte sahip oldukları haklar hemen hemen aynıdır denilmektedir. Bu devrin aile hukuku tek kadınla evlilik esasına göre olup, tek meşru eş bütün haklara sahiptir. Bu devrin kadınlarından Asurlu tüccarlarla evli olanların bizzat senet tanzim etme, mühürleme ve her çeşit hukuki işte dava açma yetkisi ile şahitlik etme hakları mevcuttur.²¹⁹ Erkeğin boşanma hakkı olduğu gibi kadının da boşanma hakkı bulunmakta ve çocuklar doğrudan anaya bırakılmaktadır.

Eski Türk toplumlarında kadının konumu hakkında yapılan araştırmalara göre özellikle atlı-göçebe kültürün etkili olduğu Türklerde kadın erkekle hem yönetim hem hukuk açısından eşit statüde yer almıştır.²²⁰ Gökalp'ın ifadesiyle, "Eski Türk'lerde kadınların siyasî ve içtimaî rolleri pek büyüktü. Hakan tek başına bir elçiyi huzuruna kabul edemezdi. Elçiler ancak sağda Hakan ve solda Hatun oturdukları bir zamanda, ikisinin huzuruna çıkarlardı."²²¹

İslam öncesi Türk toplumunda kadına verilen değer, çağdaşlarına göre daha yüksek olduğu düşünülmekte. Zira Türklerde kadın toplum hayatında daima bir ahlâk timsali, iffet numunesi olarak yaşamış, erkekler tarafından hürmet ve itibar görmüştür.²²² Başka bir deyişle, Türk erkeği karısına büyük bir değer verir ve ona karşı saygılı davranırdı. Babanın vefatında bütün haremî oğluna kalırdı. Oğul, babasının zevcelerine bakmaya ve öz anası olmayanlarla evlenmeye mecburdu. Hatta bir kardeş ağabeyinin, bir yeğen amcasının ölümü halinde onun karısıyla evlenmek zorundaydı. Ayrıca olumsuz bir örnek olarak ise şunu belirtebiliriz; bir baba ölmeden önce malını çocukları arasında taksim etmemişse, kızlar mirastan pay alamazlardı.²²³

Türk kadını evin dışındaki kadın haklarından mahrum edilse bile haremde onun tartışmasız bir üstünlüğü vardır. Haremin duvarları içerisindeki hiyerarşiyi ve adab-ı muâşeretini gözleyenler sanırım ki bu müesseseye ile ilgili olarak bilir bilmez söylenenlere daha çok hayret edeceklerdir. Özellikle annelere gösterilen saygıyı Batı'daki durumla

²¹⁹ Afet İnan, *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması*, MEB Yay. İstanbul 1968, s. 7.

²²⁰ Muharrem Kaya, "Türk Halk Anlatılarında Kadın", *Toplum Bilim Dergisi*, Ankara 2002, S. 15, ss. 49-54, s. 50.

²²¹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1997, s. 165.

²²² Ali Güler, Tahsin Ünal, *Türk'ün Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Berikan Yay. Ankara 2007, s. 53.

²²³ İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 1975, s. 32; Mahmud Esad, *Târih-i İlm-i Hukuk*, Yetkin Yay, Ankara 2012, s. 119-121.

karşılaştırmak mümkün değildir. Sultanın kendisi bile Valide Sultan'ın huzurundan ayrılmadan oturmayı hayalinden geçiremezdi.²²⁴

Türk destanlarında da kadın ilahi bir varlık konumuna gelmiştir. Öyle ki erişilip dokunulması, koklanması, kısaca beş duyuyla algılanmasının imkânı yoktu. Yaratılış Destanında, Allah'a insanları ve dünyayı yaratması için fikir ve ilham veren "Ak Ana" adında bir kadındır. Oğuz Kağan'ın ilk karısı, karanlığı yararak, gökten inen mavi bir ışıktan, ikinci karısı ise kutsal bir ağaçtan doğmuş insanüstü varlıklardır. Göktürk Yazıtları'nda anne, "ögüm hatun" (annem hatun) şeklinde, hatun unvanıyla birlikte anılmaktadır. Buradan anlıyoruz ki İslam öncesi dönemde Türklerde kadına verilen statü son derece yüksek ve bir anlamda erkekle eşit düzeydedir. Yakutlarda ise kadın basit bir bereketlilik sistemi olarak değerlendirilmiştir.²²⁵

En eski Türk inancına göre, "Han ile Hatun" gök ile yerin evlatlarıdır. Kadın burada yedinci kat göktedir. Kadına, böylesine bir kutsallık veren törede kadının dövülmesinin horlanması imkânı yoktur. Zaten Türk kültüründe ve destanlarında böyle bir durum göze çarpmamaktadır. Türk destanlarında kadın erkeğin daima yanındadır. Onların güç ve ilham kaynağıdır. Bu hususta İslam öncesi Türk Edebiyatı kaynaklarından olan Dede Korkut hikâyelerine değinmekte gereklidir. Güzellik, asalet, zekâ, akıl, iyi yetişmiş ve eğitilmiş olma, devleti en üst makamlarda temsil edebilme, muktedir olma, iyi ata binme, silah kullanma, savaşabilme gibi özelliklerinin yanı sıra yardımseverlik, cömertlik, sadık ve eşine yardımcı bir hayat arkadaşlığı, Türk kadınının ortak özellikleri olarak Dede Korkut'ta görülmektedir. Bu destanlarda kadının, erkeğinin yardımcısı olması konusunda "yazıdan yabandan eve bir udlu konuk gelse, er adam evde olmasa, (evin kadını) ol anı yedürür, içürür, ağırılar, azizler göndürür" şeklinde ifadenin geçtiği görülmektedir.²²⁶

Hunlar döneminden itibaren kadın-erkek ayrımı yapılmadığı ve kadın erkeğin tamamlayıcısı olarak kabul edildiğinden kadınsız hiçbir iş yapılmazdı. Hatta öyle ki kağanın emirnameleri sadece "Hakan buyuruyor ki" ifadesiyle başlamışsa geçerli kabul

²²⁴ H. A. Munro Butler Johnstone, *Türkler & Karakterleri, Terbiyeleri ve Müesseseleri*, TDV Yay. Ankara 1996, s. 10.

²²⁵ Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, Alan Yay. İstanbul 2000, s. 126.

²²⁶ Nihat Nirun, *Sistemik Sosyoloji Yönünden Aile ve Kültür*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yay. Ankara 1994, S. 73, s. 23.

edilmezdi. Yabancı devletlerin elçileri sadece Hakanın huzuruna çıkmazlardı. Elçilerin kabulü esnasında Hatunun da Hakanla beraber olması gerekirdi.²²⁷

Göktürk'lerde de sağlam bir aile hayatı olduğu görülür. Aile içinde de kadın yüksek bir mevkie sahiptir. Anne olarak çocukların yetiştirilmesi ve evin idaresi ile uğraşır.²²⁸ Fuhuş nedir bilmezlerdi. Evli bir kadına tecavüzün cezası idamdı. Bir geç kıza tecavüz ise, genç kızla evlenmeyi kabul etmezse aynı ceza ile karşılık görürdü.²²⁹ Ayrıca kağan hatunuyla beraber söz söyleme yetkisine sahipti. Sonuç olarak İslam öncesi Türk toplumunda kadın, erkek eşit haklara sahipti ve kadın cemiyette saygı görürdü.²³⁰

1.4. Cahiliye Döneminde Kadın

Cahiliye döneminde kadının konumuna değinecek olursak, asil ve zengin kimselerin kızları ve eşleri, bir şahsiyete sahip olup itibarlı sayılırlardı. Bunun dışındaki büyük çoğunluğu, ezilen ve cariye olarak kullanılanlar teşkil etmekteydi. Erkeklerle oranla kadınların hiçbir hakkı yoktu. Cahiliye döneminde genelde orta ve aşağı tabakalarda kadının hiçbir önemi ve rolü yoktu. Kadın adeta bir eşya gibi alınıp satılır, her türlü eziyet ve hakarete layık görülürdü. Kadının bu kötü konumu doğumuyla başlardı. Cahiliye adetlerinde bir erkek çocuk dünyaya geldiğinde bu durum onlar için sevinç ve neşe kaynağı olmuş ve onun için eğlenceler tertip edilmiştir. Kız çocuğunun dünyaya gelmesi ise utanç vesilesi sayılmıştır. Nitekim bu devirde yaklaşık on aileden biri kızını canlı canlı gömmüştür.²³¹

Kadın toplum içerisinde ne kız çocuğu, ne eş ne de anne olarak değerli bir yer kazanamamıştır. Erkekler birden çok kadını nikâhına alabilirdi. Bunda sınırlama yoktu.²³² Bir baba kızını diri diri gömecekse eğer, onu çölde kendi kazdığı kuyuya

²²⁷ Necdet Sevinç, *Eski Türklerde Kadın ve Aile*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1987, s. 31.

²²⁸ Özkan İzgi, "İslamiyet'ten Önce Türklerde Kadın", *Türk Kültürü Araştırmaları Yayınları*, Ankara 1975, C. 11, s. 145-155.

²²⁹ Öztuna Yılmaz, *Türk Tarihinden Yapraklar*, M. E. B Yay. İstanbul 1969, s. 286.

²³⁰ Gülçin Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003, s. 93.

²³¹ Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, AÜİF Yay. Ankara 1971, s. 121.

²³² Cahiliye Dönemindeki Evlilikler için bkz. Ebu'l Hasan en-Nedvî, *Müslümanların Çöküşüyle Dünya Neler Kaybetti*, İstanbul 1986, s. 99-100; Ali Osman Ateş, "Asr-ı Saadette Dinler ve Gelenekler",

götürüp oraya atar ve üstüne kumlar atardı. Bazı tarihçilerin rivayetine göre de hamile olan kadın, doğumu yaklaşan kadın bir çukur kazar ve orada doğum yapardı. Eğer doğan yavru kız ise çukura atıp üzerini örter, oğlan ise onu saklayıp korurdu.²³³ Kız çocuklarının diri diri gömülmesi hususu Kur'an-ı Kerim'de şöyle geçer;

“Onlardan birine kız doğumu müjdesi verilince öfkeli olarak yüzü simsiyah kesilir. Kendisine verilen kötü müjde yüzünden halktan gizlenmeye çalışır. Onu utana utana tutsun mu? Toprağa mı gömsün?”²³⁴

Görülen o ki, kadına değer verilmez, hak ve hukuku tanınmaz, cinsel bir obje olarak, adeta bir eşya gibi telakki edilip miras alınır. Şöyle ki sahibi tarafından kendisine bir eşya gibi muamele yapılırdı. Hatta bazıları genç ve güzel cariyelerini toplayarak bunları ticaret sermayesi yapmayı şerefsizlik saymadığı gibi zorla fuhşa sürüklemekten de çekinmezdi.²³⁵ Özellikle aşağı tabakalarda kadının kocası yanındaki değeri, onun mülkiyetinde olan malların değerinden fazla değildi. Biri vefat edip hanımı dul kalınca, ölenin varislerinden gözü açık biri hemen elbisesini kadının üzerine atardı. Kadın daha önce kaçıp bu halden kurtulamazsa artık onun olurdu. Dilerse mehirsiz olarak onunla evlenir, dilerse onu bir başkasıyla evlendirerek mihrini almaya hak kazanır ve kadına bundan bir şey vermezdi. Dilerse, kocasından kendisine kalan mirası elinden almak için onu evlenmekten menederdi. Yani görülüyor ki, kadın topluluğun bir uzvu değil, erkek zümresinin ihtiraslarını tatmin ve hizmetlerini ifa için yaratılmış birisi olarak görüyordu. Zira adet görme zamanlarında kadına karşı takınılan tutum Arap toplumunun kadın hakkında düşüncelerinin açık bir ifadesidir.²³⁶

Sonuç olarak İlahi dinin hâkim olmadığı yerde cahil bir dönem olacağı muhakkaktır ve İslam öncesi çeşitli kültür ve coğrafyalarda kadın genel olarak kendini kötü bir konum içinde bulmuştur. Ayrıca ahlaksızlık ve kadının kötü konumu, iffetsizlik sadece Arabistan yarımadasında kalmamış, yüzyıllar boyunca bütün dünyada görülmüştür.

Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam, İstanbul 1994, C. II, ss. 199-307, s. 219; Ramazan Altıntaş, *Bütün Yönleriyle Cahiliye*, Ribat Neşriyat, Konya 1990, s. 137-138.

²³³ Mahmud Esad, *Tarihi Dini İslam*, İstanbul 1329, s. 225

²³⁴ *Kur'an-ı Kerim*, Nahl, 58/59.

²³⁵ Ramazan Altıntaş, “Cahiliye Arap Toplumunda Kadın”, *Diyanet İlmî Dergi*, 2001, C. 37. S.1, s. 63-66.

²³⁶ Tozduman, *a. g. e.*, s. 16.

2. ANATANRIÇA KÜLTÜ VE ANAERKİLLİK

2.1. Ana Tanrıça Kültü

Ana tanrıça, Anadolu'da bereketin ve doğurganlığın sembolü olarak görüldü, kentleri ve tarım ürünlerini koruyan bir tanrı olarak kabul edildi. Tarihte Akdeniz çevresinde Asya ve kuzey ülkelerinde birçok kültür ve uygarlıkta çeşitli isimlerle anıldı. Bir başka ifadeyle, çok eski dönemlerde kadın ya *Anaerkil* aile tipi örneğindeki gibi, doğurganlığı ve verimliliği sebebiyle hayatın ve bereketin sembolü olarak algılanıp, aşırı derecede kutsanmış ve nihayet *Kibele*, *Artemis*, *Afrodit*, *İştar* vb. mitolojik tanrıça örneklerindeki gibi tapınma kültürüne dönüşmüş yahut *ataerkil* aile tipinin hâkim olduğu bazı toplumlarda görüldüğü gibi, erkek bireyin öne çıkmasıyla arka plana itilmiş ve kadınlık onuru çiğnenmiştir.²³⁷

Ana Tanrıça kültü, insanın psikolojik ve toplumsal gelişiminin ilk basamaklarına yerleştirme konusundaki çabalarının ortak özelliğidir. Bu zamanla öyle bir hal almıştır ki ana tanrıçaya duyulan inanç, kendi zamanı içinde evrensel bir değere ulaşmıştır.²³⁸ Ana Tanrıça, “yaratıcılığı, bereketi, cinselliği, doğumu, çocuk büyütme ve gelişme döngüsünü temsil eden analık simgesi” olarak tanımlanır. İnsanlar geçmiş çağlardan bu yana gökyüzüne ve gökyüzündeki olayların kendi yaşamlarına etkisine meraklı olmuştur. Dış dünyayı gözlemiş ve belirli çıkarımlarda bulunmuştur. Neden dışil bir dini inanış figürünün seçildiği de bu çıkarımların sonucudur. Tarımın keşfi tüm bu olayların başlangıcı için büyük bir devrim olmuştur. İnsanlar toprağa ektiği ürünlerin, kendisine yararlı bir besin olarak döndüğünü görmüş daha sonra döngüsel bir şekilde toprağın aynı zamanda da verimsiz olabileceğine tanık olmuştur. Sürekli devam eden bu devinimi insanoğlu doğanın bir süreci olarak görmemiş, var olan bu sürecin kesilmemesi için bir şeyler yapma faaliyetine girişmiştir ve başlangıç olarak bereket kültürünü oluşturmuştur. Mevsimsel olan bu döngüler insan yaşamıyla özdeşleştirilmeye başlanmıştır. Daha sonra doğanın bereketli, şifa verici yaratıcı süreci kadının doğurganlığıyla, anaçlığıyla bütünleştirilmiş ve ana tanrıça figürü oluşturulmuştur.

²³⁷ Necdet Çağıl, “Nisa Suresinde Kadının Beşeri, Sosyal ve Hukuki Statüsü”, *Bülent Ecevit Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, C. 1, S. 1, ss. 1-16, s. 2.

²³⁸ Lynn E. Roller, *Ana Tanrıçanın İzinde, Anadolu Kybele Kültü*, Çev. Betül Avuç, Homer Kitabevi, İstanbul 2004, s. 37.

Çünkü tanrıça Frigler başta olmak üzere diğer Anadolu uygarlıkları içinde de doğanın bizzat kendisiydi.²³⁹

Tanrıçaya “Ana” olarak seslenen ilk toplum Frigyalılar olduğundan kültürün ilk ortaya çıkış yeri olarak Orta Anadolu’daki Phrygia kabul edilmektedir. Tanrıçanın tapımına dair ilk bulgular M.Ö. birinci binin erken dönemlerine kadar iner ve kesintisiz bir şekilde M.S. 5. yüzyıla kadar varlığını devam ettirir.²⁴⁰ Tanrıçanın adı ilk olarak M.Ö. 7. yüzyıla ait Frig yazıtlarında, Frig dilinde “Ana” anlamına gelen “Matar” olarak veya “dağın” anlamına gelen “Kubileya” sıfatı ile birlikte “Dağın Anası” olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴¹ Anadolu’da Ana Tanrıça, dişil ilkeyi ve özellikle analığı kendinde tecessüm ettirmesi sebebiyle, dişil ilkenin niteliklerinin taşıyıcı sembolü olarak değerlendirilir. Kalkolitik ve Neolitik çağlarda, özellikle de Hititler ve Frigler döneminde kadın, hem işlevsel hem de sanatsal ürünlerde doğurganlığı göz önünde bulundurularak, “Ana Tanrıça” olarak sembolize edilmiştir. Tanrıça kültürünün tarihsel bulguları, arkeolojik çalışmalar sonucunda dünyanın birçok yerindeki kazılarda ortaya çıkarılan ve “Venüs” olarak adlandırılan farklı şekillerdeki kadın figürlerine dayanır. Aşağıda çeşitli Ana Tanrıça görüntülerine yer verilmiştir.

²³⁹ Bkz. Hasan Tahsin Uçankuş, *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji: Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar Anadolu*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 2000, s. 569.

²⁴⁰ Roller, *a. g. e.*, s. 22.

²⁴¹ Roller, *a. g. e.*, s. 22.

Şekil 3. Çeşitli Venüs, Ana Tanrıça Heykelleri²⁴²

Figürler, kimi zaman abartılı kalça ve göğüslere sahip veya yabani hayvanların yanında bulunduğu bir tahtta otururken kimi zamansa çocuk doğuran ya da emziren, muhtelif yaşlardaki kadınlar olarak biçimlenir. Figürlerin şişman olmaları ise, üreme ve beslenme organlarının abartılı biçimi, kadının doğurma ve besleme gücüne dikkat çekildiği kanısını doğurur. Kalkolitik ve Bronz Çağlarda Ana Tanrıça heykelcikleri ve giderek artan sayıda erkek heykelciği görülmeye devam eder.²⁴³

Grek ve Roma'da Ana Tanrıçaya, kimi zaman şiirlerde veya övgülerde kimi zamanda ise dinsel anıtlarda rastlanmasına rağmen onun gerçek yurdunun Anadolu olduğu ifade edilir ve hem ismine hem de tasvirlerine ilk olarak Anadolu'nun merkezinde yer alan Frigya'da rastlanır. (Bkz. Harita 8) Kültepe tabletlerinde adı Kubaba, Lidya'da Kybebe, Frigya'da Kibele olarak geçer. Hitit kaynaklarındaysa kendisine "Hepat" denir. Halikarnas Balıkcısı'na göre ise Sümer mitolojisinde Tanrı anası olan "Ki" Mezopotamya'dan Anadolu'ya gelip Kibele adını alır. Anadolu'nun bilinen en eski yerli halkı olan Hattilerin baş tanrısı, bir tanrıçadır. Anadolu'da görülen ana tanrıça inancının son halkası Efes'te Artemis'tir. Artemis'e yönelik bağlılığın, yıllar

²⁴² (<https://isistanbul.wordpress.com/tag/anadolu/>), (Erişim Tarihi 12.05.2015); Melek Şahan, *Tarih Öncesinden Friglere kadar Anadolu'da Kadın Konulu Heykeller*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 1998, s. 121.

²⁴³ Cengiz Çetin, "Anadolu'da Bereket Kültü ve Anadolu Türk Köylüsü Seyirlik Oyunlarına Yansımaları" *Ankara Üni. D.T.C.F. Dergisi*, 2006, C. 46, S. 1, s. 192.

sonra Hristiyanlık inancının doğmasıyla inancın belki de en önemli figürü, Tanrısal varlığının annesi olan Meryem Ana'ya duyulan bağlılığa döndüğü öne sürülür.²⁴⁴

Şekil 4. Leoparlı Tahtında Oturan Ana Tanrıça²⁴⁵

²⁴⁴ Bkz. Hatice Aydoğdu Yılmaz, *a. g. e.*, s. 16-26-27.

²⁴⁵ Oktay Belli, *Anadolu Tanrıçaları*, Promete Yay. İstanbul 2001, s. 5.

Şekil 5. Efes Artemis Tanrıça²⁴⁶

Bazı araştırmacılara göre tanrıça kültü; kimi zaman Yahve'nin eşi olarak “Astarte”, kimi zaman “Shekhinah”, kimi zaman “Hikmet (sofia)” gibi farklı şekillere bürünerek varlığını devam ettirmiştir. Halikarnas Balıkçısı, Arap inancının merkezi ibadethanesi denilebilecek Kâbe'nin adının da Hübel'den, Kible'nin de Kibele'den geldiğini söyler.²⁴⁷

Kibele kültü, Romalı resmî makamların karşı çıkışlarına rağmen, İmparatorluk sonuna değin yaşar ve bu dönemde tanrıçanın koruyuculuğuna büyük saygı duyulur. Kibele mitolojik olarak, dini yapı, ayin ve pek çok sanat eserinde etkin bir kültürdür. Mitolojik olarak,

“Bir zamanlar gökler, denizler ve kayalar, birbirlerinden ayırt edilemeyecek halde imişler. Fakat birdenbire ortada bir musiki ötmüş, gökler ve denizler gene bir kâinat teşkil etmekle beraber birbirinden ayrılmışlar. O esrarengiz musiki, *Ürinom*'un (yani Kibelenin) doğduğunu ilân ediyormuş. Onun sembolü de ay imiş. Bütün kâinatın yüce tanrıçası ıssız dünyada, boş sular, çıplak topraklar ve gökte dönen yıldızlar arasında yapayalnız kalmış. Avuçlarını sürüşürmüş ve avuçlarının

²⁴⁶ Belli, *a. g. e.*, s. 41.

²⁴⁷ Bkz. Halikarnas Balıkçısı, *a. g. e.*, s. 111.

arasından büyük yılan *Ofiyon* kayıp çıkmış. *Kibele*, merak dolayısıyla onunla aşıkdaşlık etmiş. Bu sevgi ve kavuşmanın yuvarlanmış sarsıntılarıyla, topraklar devriliş dağlar olmuş, sular fişkirip nehirler akmış, göller toplanmış, birçok sürünücü mahlûklar peyda olmuş. Ettiğine utanan ve pişman olan *Kibele*, yılanı öldürüp gölgesini - yani ruhunu - yeraltına göndermiş. *Kibele*, kendi nefesine karşı da âdil davranarak, *Hekat* adıyla kendi bir kısmını da yeraltına göndermiş. Ölü yılanın ortalığa savrulan dişlerinden çoban ve sığırtmaç gibi insanlar peyda olmuş. Bunlar toprağı sürmesini biliyorlarmış. Ceviz, incir ve üzüm gibi ağaç yemişleri ile geçiniyorlarmış. Madenleri tanımıyorlarmış. İşte bu, taş devriymiş. *Kibele* gökte, denizde ve karada yaşamaya devam etmiş. Karada adı *Rhea* olmuş. Soluğu taze çalı ve çiçek kokuyormuş. Gözleri elâ (*glaukopis*) imiş. *Rhea* olarak Girit'i ziyaret etmiş. Yalnızlığı dolayısıyla güneş ve buhardan, sevgili olarak, *Kronos'u* yaratmış. Analık duygusunu ve özleyişini doyumak üzere, her yıl *İda* dağının Dikte mağarasında, bir güneş oğlu doğurmuş. *Kronos*, çocukları kışkandığı için, onları öldürüyormuş. *Kibele*, bu işe öfkelenmiş, *Kronos'un* sol elini istemiş, beş parmağını keserek onlardan *Daktiller* yani beş parmak tanrısı yaratmış. *Kibele*, altıncı olarak doğurduğu tanrıya *Zagreus* adını vermiş.²⁴⁸

Bahsedildiği üzere Ana tanrıça kültü her dönemde değişik bir biçimde görülmektedir. Bu değişiklik dini inançların hegemonyası ve tarihi gelişmeler sonucu gerçekleşmiştir. Kadının statüsünde değişme görüldüğü gibi bu değişme sanata da aks etmiştir. Ayrıca ritüel amaçlı depolama işleminde kullanılan kültürel pek çok çanak çömlek eserlerde ana tanrıça kültüne rastlarız.²⁴⁹ Sonuç olarak, en eski çağlardan itibaren gerek Anadolu'da gerekse diğer coğrafyalarda rastlanan sanattaki Ana Tanrıça kültü, Anaerkil kültürün hâkim olduğu dönemlere de örnek teşkil edebilir.

2.2. Anaerkillik (Matriarchy)

İnsanlık tarihinin ne zaman ve nerede başladığı bilim adamlarının daima ilgisini çekmiştir. Bu uğurda yapılan çalışmalar birçok karanlık noktaya ışık tutmuştur. Yeryüzünde insanların varlığı yalnızca 4 milyar yıllık bir geçmişe sahiptir. Biyoloji

²⁴⁸ Halikarnas Balıkcısı, *a. g. e.*, s. 114-115.

²⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket Dönmez, *I. Bin Yılı Orta Anadolu Çanak-Çömleğinde Ana Tanrıça Kültü*, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 2001, ss. 707-716.

açısından insanlık tarihi ise biraz daha yeni bir süreç içerir.²⁵⁰ Toplumun canlı olarak tarihsel gelişimi içerisinde, kadının baskın olduğu ve soyun anadan devam ettiği toplumsal yönetim tipolojisi anaerkil olarak geçer. Bütün insan ırklarının farklı zamanlarda bir anaerkil sürecinden geçip geçmediği bilinmiyor. Kesin olan, bugün yaşayan bütün toplumlar medeniyetin bir anaerkil kuşağı içerisinde yaşarlar. Arkeolojik ve antropolojik çalışmalar yapan araştırmacılara göre erken tarımsal icatların ve gelişmelerin hepsinin, kadına atfedilebilir olduğu izah ediliyor.

Latince anlamı ve günümüz batı dünyasındaki anlamı “Matriarka” olarak ifade edilmiş ve dilimize “Anaerkil” olarak Fransızcadan geçmiş olan terimin kabataslak anlamını ifade edecek olursak, kadının aktif olduğu bir gruplaşma-toplumsallaşma düzenidir diyebiliriz. Egemenliğin ve hegemonyanın kadınlarda olduğu, soyun kadınlarca belirlendiği, kadınların erkeklerden daha mertebeli, elit ve saygın oldukları, kısacası zemini kadının üstünlüğü fikrine dayanan bir sistemdir. Ülken’in deyişiyle, neslin ana tarafına göre düzenlendiği aile, klan, sob (sıb) veya nesep teşkilâtıdır.²⁵¹

Anaerkil konuda düzenli ve anlamlı ortak bir sonuca ulaşılmamışsa da, günümüz sosyal çalışmacılarının büyük ve önemli bir kesiminin, birçok aşamada hemfikir olduğu ve erkek egemen sistemi olan “ataerkil” düzenden evvel kâinat üzerindeki toplumların önemli bir kısmında anaerkil sistemin egemen olduğu, olmayanların ise cinsiyet özneli herhangi bir belirtisi olmayan yaşam biçimlerini benimsediklerini kabul etmektedir. Zira bu ilk medeniyetlerin anaerkil sisteme sahip olduğunun kabul edilmesinin aksine hiçbir arkeolog veya antropolog, bu tür toplumların var olduğuna dair net kalıntıya ulaşamadı. Örneğin Sherry Ortner’in belirttiği gibi “bırakın anaerkil olmayı, tam anlamıyla eşitlikçi bir kültür arayışı sonuçsuz kalmıştır.”²⁵² Halikarnas Balıkcısı ise, “İnsanların ilk kurdukları topluluk, kadınların egemen oldukları matriyarkal bir toplumdur. Başlangıçta, Anadolu’da matriyarkal bir toplum hüküm sürüyordu. Bu hal yalnız Anadolu’ya ait bir özellik değildi. Çin’de de, Hindistan’da da ilk toplumlar matriyarkal idiler. Bunun nedeni kesin olarak bilinmemektedir. Belki de çocuk doğumunda, erkeğin etkisi doğumdan dokuz ay önce olduğu için, doğumda erkeğin rolü

²⁵⁰ Daniel G. Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji İnsanın Doğadaki Yeri*, Çev. Suavi Aydın, İstanbul Bilgi Üni. Yay. İstanbul 2009, s. 4.

²⁵¹ Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, MEB, İstanbul 1959, s. 18.

²⁵² Sherry B. Ortner, *Making Gender, The Politics and Erotics of Culture*, Beacon Yay. Boston 1996, s. 24.

pek uzağa düşüyor, bu nedenle ilk bakışta belli olmuyordu. Herhalde, herkesin gördüğü bir gerçek varsa, o da insanların dişiler tarafından doğruldukları idi. Bu ilk toplumlarda Tanrıların ya sevgilisi ya da oğulları idiler ve bu Tanrılar, muhakkak, ikinci derecede sayılırdı”²⁵³ şeklinde ifade eder. Aynı şekilde Boscawen (1894), insanların geçmişte anaerkil soy yasasına sahip olduğunu savunur. Bu savunmasını Babil kadınlarının yaşamlarından aktardığı örneklerle temellendirir. Bu örneklerde kadınlar, kendi mallarının sahibi olup istedikleri gibi onları yönetebiliyorlardı. Babil uygarlığında kadın çok yüksek bir konuma sahipti; öyle ki, ana *evin tanrıçası* anlamına gelen bir kavramla simgelenirdi. Ayrıca anaya karşı işlenen bütün suçların cezası, topluluktan sürülmektir. Bascowen, bu olgunun, insanların bir zamanlar anaerkil soya sahip olduğunun önemli bir kanıtı olduğunu ileri sürmektedir.²⁵⁴

Tarih boyunca, insanın toplumsal gelişimi gözlemlendiğinde, bir bakıma belki de en etkileyici hakikat, toplumların da aynı insanın kendi biyolojik varlığında olduğu gibi cinsiyetleri olduğu gerçeğidir. Tarih öncesi çağlardan itibaren, insanın on binlerce yıl, anaerkil toplumsal sistem içinde, eşitlikçi bir toplum yapısında yaşadığı düşünülmektedir. Bununla birlikte insan, yaklaşık olarak son beş bin yıldır, ataerkil iktidar sahiplerince, insanın insanı köleleştirdiği toplumsal ilişki biçimleri içinde yaşamaktadır. Anaerkil toplumsal düzenin yüksek değerleri olan “kadınlık” ve onun verimliliği ile ilişkili olan “doğa” da, ataerkil sisteme geçişte, önce inanç alanı ile toplumsal belleğin, sonra da yasalar yoluyla doğrudan iktidarın hedefi haline gelmiştir.

İlkel toplumlarda görülen anaerkil ailede, ailenin sorumluluğu birinci derecede kadının üzerindeydi. Doğal işbölümü nedeniyle kadınlar toplayıcılık, erkekler avcılık işini üstlenmişlerdi. Yani iş bölümü vardı. Doğurgan olan ve çocuklara doğal yapısı gereği daha yakın bulunmak zorunda olan kadın (anne), ailenin yaşamını sürdürmesinde daha önemli idi. Ailenin beslenme, barınma, soğuktan, sıcaktan korunma görevi kadının sorumluluğu altındaydı. Klanlarda görülen bu aile biçiminde akrabalık bağı kandaşlığa değil, totemdaşlığa dayalıdır. Erkek ve kadın aynı klanda yaşamadıklarından ve çocuklar annenin klanında yaşadığından yalnızca ana akrabalığı vardı. Kadın tüm toplumsal gruplarda egemendi. Erkeği yönlendiren hatta ona yapması gereken işleri buyuran da kadındı. Hatta bu döneme ait araştırmalar göstermiştir ki şayet erkek

²⁵³ Halikarnas Balıkcısı, *a. g. e.*, s. 111-112.

²⁵⁴ Merlin Stone, *Tanrılar Kadıncı*, Çev. Nilgün Şarman, Payel Yay. İstanbul 2000, s. 73.

kendisine verilen işi yapmazsa kadın tarafından cezalandırılmakta hatta aileden kovulup son derece güçsüz ve zor durumda bırakıla bilinmekteydi.²⁵⁵ Erkek sadece dışarıda kendi icatları doğal silahlarla, vahşi doğada boğuşup, çeşitli yabani hayvanlar peşinde koşmalıydı. Kadınsa toplayıcı olup kaldığı barınağı, mağarayı düzenlerdi. Barınağın sıcaklığını kadın sürdürürdü. Ve o dönemde annelik, erkek tarafından yapılamadığı için dini ve sembolik bir anlam kazanmıştır. İşte bu açıklama ile erken tarımsal toplumlarda kadın, üretime hâkim olmuştur bu nedenle medeniyetimizin en erken başlangıcı anaerkillik olmuş olmalı. Diğer bir deyişle, bizim modern medeniyetimizin altında anaerkillik kalıntılarının yattığı söylenebilir.²⁵⁶

Gordon Marshall'a göre, anaerkillik teriminin iki kullanımı vardır; birincisi, annelerin aile reisi olduğu bir toplumsal örgütlenme tipi ve soyun annelere göre belirlendiği yaygın kullanımla özdeşdir. Anaerkilliğin ortaya çıkışı, toplumsal yapı temelinden ziyade özel durumlarla ilgilidir. Anaerkilliğin daha spekülasyon olan ve evrimci kuramlara dayanan ikinci kullanımı, annelerin başlıca güç konumlarını ellerinde tuttukları bir topluma göndermede bulunur. Bu kuram özellikle on dokuzuncu yüzyılda popülerdi; örneğin, Friedrich Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (1884) adlı kitabının çok önemli bir bileşenydi. Engels bu kitapta, mülkiyet haklarının bulunmadığı ilk avcı-yiyecek toplayıcı toplumların, yeniden üretici güçlerinden dolayı kadınlar tarafından yönetilmiş olabileceğini iddia etmiştir. Ancak, yerleşik tarıma ve çobanlığa geçişle birlikte, toprağın ve malların özel mülkiyet haline gelmesinden sonra, zenginliğin soy yoluyla aktarılması için evlâtların meşruiyetini sağlamak erkeklerin gözünde önem kazanmaya başlayacaktı. Böylelikle, erkeklerin kadınların yeniden üretici gücünü kontrol etmeye başladıkları ataerkillik sistemi yükseldi ve kadınlar anaerkillikte sahip oldukları siyasal güçlerini yitirdiler. Bu tür bir spekülasyonun feminist kuram açısından çekiciliğine rağmen, anaerkilliğin bu ikinci anlamda tarihte herhangi bir zamanda ya da bir toplumda var olduğunu gösteren arkeolojik veya antropolojik bir kanıt yoktur.²⁵⁷

Yerel küme anasoyu, kadınlarının kocaları ve çocukları, ana evinde, ana toprağında ve ana otoritesinde kümelenmelerini ifade ederken, anasoyu erkekleri ise

²⁵⁵ August Bebel, *Kadın ve Sosyalizm*, Çev. Sabiha Z. Sertel, Toplum Yay. Ankara 1980, s. 40.

²⁵⁶ Reşit Ergener, *Anatolia Land Of Mother Goddess*, Hitit Yay. Ankara 1983, s. 13.

²⁵⁷ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yay. Ankara 2003, s. 22.

onların karıları ve çocuklarıyla birlikte, yine ana evinde kümelenmeleridir. Birinci durumda yerel kadınlar kümesi, kendi anayanlarından bir erkeğin danışmanlığına ve önderliğine gereksinme duyabilirler. Aynı sav, babayanlı soy küme için geçerli olmaz. Zira erkeklerden oluşan bir yerel küme, bir kadının danışmanlığına ve önderliğine her zaman gereksinme duymayabilir.²⁵⁸

Anaerkil düzen kavramından, “*Analık Hukuku*” (1861) adlı eserinde bahseden J. Jacob Bachofen'e göre, aile ve devlet idaresinde annenin veya anne soyundan gelen en yaşlı kadının hâkim olduğu, çocuğun anneye ve annenin ailesine göre, onların soyuna ait olduğu kabul edilir. Mirastan yararlanma, toplumun siyasal bakımdan temsili ve yönetimi, ailenin en yaşlı kadınına aittir.²⁵⁹

Antropologlar ve feministler, kadınlar için daha spesifik sınıflandırmalar yapmak için çaba sarf ediyorlar ki anaerkillik de bu tanımlamalardan birisi olarak ifade edilmektedir. Bilinen en anaerkil toplum olarak Amazonlar²⁶⁰ efsane haline getirilmiştir.

Ayrıca Anaerkilliğin varlığıyla alakalı olarak, bugün dünyanın bazı bölgelerinde anaerkil düzenin var olduğuna dair kanıtlarda bulunmaktadır:

Eski Dünyanın gıda üretim beşiği Güney Asya'da pek çok anaerkil toplumun varlığından bahsedilmektedir. Özellikle Hindistan, Sri Lanka, Endonezya, Samatra, Tibet ve Güney Çin'de anaerkil düzenle yaşayan insan topluluklarının hayatlarını devam ettirdiği ifade edilmektedir.²⁶¹ Bir başka örnekte ise Yunanlı bilim adamı

²⁵⁸ Ali Rıza Balaman, *Evlilik Akralık Türleri*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 2002, s. 5.

²⁵⁹ J. Jacob Bachofen, *Söylence Din ve Anaerki (Mutterrecht und Urreligion)*, Çev. Nilgün Şarman, Payel Yay. İstanbul 1997, s. 36.

²⁶⁰ Amazonların sadece bir efsane mi? yoksa gerçekten yaşamış bir kadın toplumu mu? Bu konu hakkında fikir birliği yoktur. Bazılarına göre gerçek bazılarına göre ise sadece bir mitostur. Ayrıca Amazonlar konusu son derece cazip bir konu olmuştur. Bütün Batılı araştırmacılar Amazonların ülkesini, Anadolu'dan başka bir yerde göstermeye gayret etmektedirler. Bundan dolayı bu tür araştırmacılar Amazon ülkesinin Kafkas dağları etekleri, Trakya, Güney İskitya veya Tuna ağzı olduğu yolunda söylemler içine girerek, bunu kanıtlamaya çalışırlar. Birçok tanınmış Antik Çağ yazarı Amazonların, Anadolu'da yaşamış olduğu konusunda fikir birliği etmiş durumdadır. Strabon “Coğrafya” adlı eserinde, Amazonların yaşadıkları Anadolu toprağının bitki örtüsü de dahil olmak üzere bilgi vermektedir. Tarihçi Pindaros da “Amazonların mızrakları ile uzaklara erişen bir Syria ordusuna komuta ettiğini” anlatırken Amazon ülkesini Themiskyra'da olduğunu kesin bir şekilde belirtmiştir. Themiskyra denilen yerin günümüzdeki adı Terme'dir. Amazonlar yoktur, iddiasında bulunanlar genelde kadınların, erkekler olmadan var olamayacaklarını söylemekte ve sormaktadırlar. Bkz. Tayfun Pekiş, *Amazonlar*, Anonim Yay. İstanbul 2011, s. 9-23.

²⁶¹ William A.Hawland, *Kültürel Antropoloji*, Çev. Hüsamettin İnaç-Seda Çiftçi, Kaktüs Yayınları, İstanbul 2002, s. 316.

Teofrast'ın deyimiyle, "Etrüsklerde akrabalık, anne tarafından yürütölmekte imiş."²⁶² Günümüze kadar gelen örneklerin ise; Filipin'deki Teduray, Çin'deki Mosuo veya İsveç, Norveç ve Finlandiya gibi²⁶³ alanlarda olduğu ifade ediliyor. Çinli antropologlar, Yunnan ve Seşuan bölgelerinin Tibet'e yakın sınırlarında yaşayan Mosuo kabilesinin anaerkil toplum yapısının çağdaş örneği olduğunu ifade ediyor. Ayrıca Endonezya Bati Sumatra'da, bilim adamları arasında ilgi ve tartışmaya açık olan Minangkabau, dünyada ikinci büyük Anasoylu toplum aynı zamanda Müslüman olarak ihtiva edilir.²⁶⁴ Bunların yanı sıra bir de, Yeni Gine'nin batısındaki Güney Begonvil adasında yaşayan Nagovisilerin ana soyundan geldiği bahsedilir. Bu araştırmalardaki ifadelere göre Ana klan evi kadınların haklarını koruyordu.²⁶⁵

Sonuç olarak, tarihsel süreçte toplumsal cinsiyet ayrımının mülkiyet ilişkileri bağlamında değişip dönüştüğünü söyleyebiliriz. Anaerkil kültüre göre kadının toplumsal konumu hiyerarşik olarak erkeğin önündeydi. Ayrıca aile ve toplum kadının yöreğindeyken, benimsenen kurallar ve yapılar bugünkünden farklıydı. Ataerkil yapılanmanın ortaya çıkmasındaki belirleyici etken üretim şekillerinin değişmesiydi. Toplayıcılık gibi ekonomik faaliyetler değiştikçe zamanla anaerkil yapı da yok olmuştur. Ancak ilkel dönemlerde kesin bir anaerkil aile türü vardır denilememektedir. Bu alanda çalışan araştırmacıların bir ikilem arasında kaldığı söylenebilir.

²⁶² Necati Gültepe, *Türk Kadın Tarihine Giriş*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s. 89.

²⁶³ Heide Gottner-Abendroth, *Gesellschaft in Balance: Gender Gleichheit Konsens Kultur in Matrilinearen, Matrifokalen, Matriarchalen Gesellschaften*, Kohlhammer 2006, s. 152.

²⁶⁴ Kirstin Pauka, *Theater & Martial Arts In West Sumatra: Randai & Silek of the Minangkabau*, Ohio University Yay. ABD 1999, s. 5.

²⁶⁵ Irene Mariam Tazi-Preve, "Das Private ist politisch. Familienbeziehungen unter patriarchalen und matriarchalen Bedingungen", anlässlich des Internationalen Kongresses in St.Gallen/Schweiz Yay. Schweiz 2011, ss. 1-14, s. 7.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İSLAM ÖNCESİ TOPLUMLARDA ÖRTÜNME

Örtünme grift bir konu olarak çok yönlü ahlaki, kültürel, sosyal, siyasi, hukuki ve dini boyutlara sahiptir. Âdem ile Havva şeytana uyarak yasak meyveyi yedikleri için cennetten gönderildikleri zaman çıplak kalmışlar ve uzuv yerlerini yaprakla kapatmışlardır.²⁶⁶ Yani örtünme her şeyden önce utanma duygusu sebebiyle giyinme ihtiyacından doğmuştur. Bir başka ifadeyle örtünme ihtiyacı insanın doğasındandır. İşte bu örtünme geleneği çağlar boyunca birçok farklı kültür ve medeniyette değişik ikonografilerde karşımıza çıktığı için, örtünme tarihi insan kadar eskidir de denilebilir. Örtünme dediğimiz zaman ise aklımıza direk türban gelmemelidir. Eski çağlarda da görüldüğü üzere örtünme birçok çeşide sahiptir. Bazen sadece baş veya yüz örtülmüş bazen de uzun ve bol bir vücut elbisesiyle vücut örtülmüştür.

Mezopotamya uygarlıklarına baktığımızda şal ve başörtüsü benzeri giyim türüne rastlarız. Özellikle de tapınaklarda dini tören veya dini hizmet zamanlarında kadınların başları örtülü olurdu. Aynı şekilde Anadolu'da Hitit ve Friglerde de kadınların başlarının üzerinde değişik formlarda örtü biçimlerine rastlanırdı. Eski Mısırda da saçlar saklanmış, başlarına peruklar veya şaşalı başlıklar takmışlardır. Hindularda ise elit kesimden gelen kadınlar soyunu belli etmesi açısından süslü ve gösterişli başörtüsü takarlardı. Antik Grek uygarlığında da genelde arkeolojik unsurlarda kadın açık betimlenmesine rağmen kadının örtülü olduğu zamanlar da vardı. Özellikle Doğu/Pers ilişkileri sonucunda sanat eserlerinde kadın biraz daha örtülü tasvir edilmişti. Kadınlar arasında moda unsuru olup, himation, şal, eşarp ve bone (sakkos) gibi değişik örtüler

²⁶⁶ Kıssa; “Ey Âdem, sen ve eşin cennette durun, dilediğiniz yerden yiyin; fakat şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz.” Derken şeytan çirkin yerlerini kendilerine göstermek için onlara fısıldadı: “Rabbiniz, başka bir sebepten dolayı değil, sırf ikinizde birer melek ya da ebedi kalıcılardan olursunuz diye sizi şu ağaçtan men etti.” dedi. Ve onlara: “Elbette ben size öğüt verenlerdenim.” Diye yemin etti. Böylece onları aldatarak aşağı sarkıttı. Ağacın meyvesini tadınca çirkin yerleri kendilerine gördü ve cennet yapraklarını üst üste yamayıp üzerlerine örtmeye başladılar. Rableri onlara dedi: “Ben sizi o ağaçtan men etmedim mi ve şeytan size apaçık düşmandır demedim mi?” Dediler: Rabbimiz, biz kendimize zulmettik, eğer bizi bağışlamaz ve acımazsan, muhakkak ziyana uğrayanlardan olursunuz!” Allah buyurdu:” Birbirinize düşman olarak inin, sizin yeryüzünde bir süreye kadar kalıp geçinmeniz lazımdır. Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve yine oradan (dirilip) çıkartılacaksınız!” dedi.” *Kur'an-ı Kerim*, Araf 7/19-25, Âdem ve Havva kıssasının benzer anlatımları için bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/30-37; Taha 20/115-123.

kullanılmıştır.²⁶⁷ Roma döneminde de soylu kesimden kadınların bazen dini şölenler sebebiyle örtü kullandıklarına rastlarız. Bizans döneminde ise Hristiyanlık etkisiyle baş ve yüz örtme âdeti olgunlaşmıştır.²⁶⁸

Örtünme tarihsel süreç içinde sosyal bir simge kültürel bir norm ve belli bir zümreyi ifade eden şekliyle karşımıza çıkar. Şöyle ki özgürü esirden evliyi ya da evlilik geçirmiş bir kadını bekârdan ayıran bir etken olmuştur. Özellikle eski yazılı belgeler ve kitabeler arasında örtünme kanunları, toplum içinde yaşama biçimi, kadın ve erkeğin sorumlulukları, hür ve esir gibi konulara değinilmiştir. Bunun en güzel örneklerini Sümer, Asur ve Babil yasalarında görmekteyiz.

Şekil 6. Mezopotamya Hammurabi Kanun Örneği²⁶⁹

Bütün ilahî dinlerde örtünme geleneğinin ve başörtüsünün bulunduğu, İslam'dan önce İran, Bizans ve Hint medeniyetlerinde yaygın bir uygulama olduğu, bunlara ait dinsel ve tarihsel metinlerden açıkça anlaşılmaktadır.²⁷⁰ Farklı dönemlerde birçok tarihsel toplulukta, sınıflandırmaya göre sosyal katmanlar ve roller ayrılmıştır. Ayrıca hürlük, esirlik, cariyelik gibi kavramlara Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddeste de rastlamaktayız. Dağda irad ettiği hutbesinde Hz. İsa şöyle demektedir (Matta V /28):

²⁶⁷ D. B. Thompson, *Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*, Supplementary Monograph III, Princeton University Yay. New Jersey 1963, s. 51-52.

²⁶⁸ Salime Leyla Gürkan, "Tesettür" (Diğer Dinlerde), *TDV*, İstanbul 2011, XXXX, s. 544.

²⁶⁹ Altay Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, Büke Yay. İstanbul 2002, şekil 40, s. 65.

²⁷⁰ Murtaza Mutahhari, *Hicab*, Çev. Mücteba Mir, Şûra Yay. İstanbul 1999, s. 9-16.

“Fakat ben size bir kadına şehvetle bakan herkes zaten yüreğinde onunla zina etmiştir derim.” Saint Paul, Korintoslulara yazdığı birinci mektupta (XI/6-7) şöyle demektedir: “Çünkü bir kadın şayet örtünmüyorsa saçlar da kesilsin. Zira (mademki) bir kadın için saçlarının kesilmiş yahut tıraş edilmiş olması utanç verici(dir) o halde örtünsün.”²⁷¹

Ayrıca gerek Mezopotamya’da gerekse Anadolu’da ve birçok medeniyette nikâhın tanıklar önünde kadın başının örtülmesiyle tescil edildiği, İbrani ve Arami dillerinde gelin sözcüğünün örtünme anlamında “kalattu”, Latince düğün, peçeyle örtünme anlamında “obnubere” kelimesinin kullanıldığı, Almancada kadın (weib) kelimesinin, örtünmüş, gizlenmiş, önüne perde çekilmiş anlamında wiba sözcüğünden geldiği belirtilmektedir. Yüz görümlülüğü âdetinin de duvağın önemine işaret etmektedir. M.Ö.4.yüzyılda Yunan ve Romalılarda peçenin moda olduğu, Eski Türkçede duvağın işlek bir kök olan ve örtü, kapak anlamına gelen “tuğ”dan geldiği söylenmektedir.²⁷²

İslam öncesi medeniyetlerde örtünme konusuna geçmeden önce, örtünmeyi ilgilendiren gerekli tanımlardan başlamak daha doğru olacaktır.

1. ÖRTÜNME TERMİNOLOJİSİ

Tesettür: Arapçada örtmek, gizlemek anlamında, kelime kökeni olarak, “str” kökünden gelen “setr ستر”, “örtme, örtünme” sözcüğünden alıntıdır. Arapça “satara”, “سد تر”, “örttü” fiilinin mastarıdır.²⁷³ Tesettür kelimesi örtünme anlamında Türkçede de yaygın olarak kullanılmaktadır²⁷⁴. Tesettür kadının kendini yabancılardan sakınması, yabancılarla (nâ-mahrem) temas zorunda olduğu durumlarda örtü örtünmesi anlamında kullanılır.²⁷⁵ Fatıma Mernissi tesettür kavramının farklı işlevleri ve boyutları olduğunu belirtmektedir. Tesettürün Mernissi’ye göre görsel boyut işlevi, “bakıştan gizlenmek ve

²⁷¹ Ali Muhammed, “Tevrat ve İncil’de Şarap, Domuz, Sünnet, Örtünme ve Teaddüdü Zevcât”, Çev. Salih Mehmedoğlu, *İslâm Medeniyeti*, 1968, C. I, S. 6, s. 12-13.

²⁷² Kudret Emiroğlu, *Gündelik Hayatımızın Tarihi*, Dost Yay. Ankara 2001, s. 46.

²⁷³ Ayrıntılı Bilgi için bkz. Ebu’l-Fadl Cemaluddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, Dâru’l-Hadîs, Kahire 2003, C. IV, s. 490.

²⁷⁴ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara 1992, s. 1310; Komisyon, “Tesettür”, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Milliyet Yay. İstanbul 1992, C. 202, s. 11453.

²⁷⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, İstanbul 1993, C. II-III, s. 474.

saklanmak”, mekâna ilişkin işlevi, cinsler ayrımını vurgulamak ve ahlaki boyuttaki işlevi de yasak, mahrem, gizli olan alanı işaret etmektedir.²⁷⁶

Hicâb: “h-c-b” kökünden gelen hicâb, batı dillerinde Arapçada olduğu gibi İslâm’ın örtünme anlayışı için kullanılmakla birlikte, Türkçede utanma, sıkılma anlamı daha yaygın olup, örtü, perde anlamında da kullanılmaktadır. Farsçada perde karşılığıyla birlikte kadınların yüz örtüsü ve baştan ayağa örtündükleri örtü anlamında kullanılır. Ayrıca Kur’an- Kerim’de yedi ayette perde anlamında kullanılmıştır.²⁷⁷

Cilbâb: Kur’an’da kullanılan bir diğer kelime olan cilbâb, batılı dillere daha çok “pelerin ya da büyük şal” olarak tercüme edilirken Diyanet İşleri Başkanlığı’nın mealinde “bedeni örtecek elbise” olarak tercüme edilmiştir.²⁷⁸ Dışarı çıkarken giyilen elbise olarak da tanımlanır. Bir diğer ifade ile kadınların hem başını hem de göğsünü kendisiyle örttüğü geniş örtü, tesettür diye giydikleri farklı elbise türleri vb. şeylerdir.²⁷⁹

Hımâr: Hımâr lugatta gizlemek, örtmek, saklamak, başörtüsü, sarık gibi anlamlara gelir. Humur, hımâr kelimesinin çoğuludur. Örtmek manasına gelen, “hamera-yahmiru” fiilinden türetilen isimdir. Bu kelime “min” ile kullanıldığında utanmak, hayâ duymak, “an” ile kullanıldığında ise birinden dolayı örtünmek, yüzünü örtmek, evinden dışarıya çıkmamak gibi anlamlara gelir.²⁸⁰

Nikâb (Peçe): Kadınların, sadece bir göz açık kalacak şekilde veya her iki göz açık kalacak şekilde yüzlerini örtükleri örtüye nikâb denilmiştir.²⁸¹

Halk ozanımız Karacaoğlan’ın bir şiirinde bu terim şöyle geçer;

“Kaldır Nikabını Görem Yüzünü

Aç Başını Yaradanı Seversen”²⁸²

Peçelemek kabaca, bir şeyi belli olmaması için örterek gizlemek demektir.²⁸³

Yine Karacaoğlan’dan;

²⁷⁶ Nilüfer Göle, *Modern Mahrem*, Metis Yay. İstanbul 2001, s. 127-128.

²⁷⁷ Mehmet Canbulat, “Hicâb”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2006, s. 256; Devellioğlu, a. g. e, s. 373.

²⁷⁸ *Kur’an-ı Kerim*, Ahzab, 59. Ayet.

²⁷⁹ Komisyon, “Cilbâb”, *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 2000, C. II, s. 10.

²⁸⁰ İbn Manzûr, a. g. e, s. 212.

²⁸¹ İbn Manzûr, a. g. e, s. 468.

²⁸² Bülent Arı, “Karacaoğlan’ın Şiirinde Sevgilinin Giyim Kuşamı”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2006, S. 38, s. 5.

“Önü al önlüklü yüzü peçeli

Hanım kızlar yürüsün de gidelim”²⁸⁴

Türban: Başörtüsü sadece başın örtülmesini, tesettür ise genel anlamda bedensel örtünmeyi tanımlar. “Türban”, farklı toplumlarda kullanılan bir başörtüsü çeşididir, ayrıca tarih boyunca bir erkek başlığı olarak da ön plana çıkmıştır. Tesettür belirli bir giysiyi betimlemezken, türban belirli bir giysinin ismidir. Türban kelimesinin Arapçada “bir yüzü pamuklu kadife” anlamına gelen “*duldan*” Farsça “dul-bant” biçimiyle tülbent halini alarak Türkçeye geçtiğini,²⁸⁵ türban kelimesinin de Türkçe tülbend’den geldiğini, 15. yüzyılda da Fransızcaya “tulban, tollibari’dan bozularak turbant, tourbant” olarak geçtiği ifade edilmektedir.²⁸⁶

Avret, Mahrem, Ziyet: Avret kelimesi daha çok namaz içinde kullanılan bir terimdir. Namazda örtülmesi farz olan ve başkalarının bakmaları caiz bulunmayan organlara “avret yeri” denir.²⁸⁷ Sözlükte, şüpheli ve tehlikeli yer²⁸⁸ olarak karşımıza çıkar. Kavramsal olarak “mahrem” kelimesi samimi, içli dışlı, herkes tarafından bilinmemesi gereken, söylenmeyen, gizli şey anlamına gelmektedir.²⁸⁹ Bir başka ifadeyle, hürmet edilen, saygı değer olan şey²⁹⁰ dinin müsaade etmediği, kişilerin özel hallerine ait olan şey gibi anlamlara gelir.²⁹¹ Ziyet ise, insanların, hoş görünmek maksatlı kullandığı elbiseler, takılar, gündelik hayat içerisinde süs eşyaları, yine savaşlarda ve eğlencelerde kullanılan değerli eşyalar da ziyet eşyalarını oluşturmaktadır.

²⁸³ Hamdi Döndüren, “Peçe”, *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Şamil Yay. İstanbul 2000, C. VI, s. 336-337.

²⁸⁴ Bülent Arı, *a. g. e.*, s. 5.

²⁸⁵ Mehmed Hatiboğlu, “Tesettürden Türbana”, *İslamiyat*, 2001, C. 4, S. 2, ss. 7-10, s. 8.

²⁸⁶ John Norton, “Faith and Fashion in Turkey”. *Languages of Dress in the Middle East*. (Der.) Nancy Lindisfarne Tapper and Bruce Ingham, Survey: Curzon Yay. 1977, ss. 149-177, s. 150-151.

²⁸⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *a. g. e.*, s. 107-108.

²⁸⁸ İbn Manzûr, *a. g. e.*, s. 516.

²⁸⁹ Nilüfer Göle, *a. g. e.*, s. 128.

²⁹⁰ Komisyon, *Yeni Kâmus (Arapça Türkçe)*, Hazırlayanlar: Bekir Topaloğlu- Hayreddin Karaman, Nesil Yay. İstanbul 1996, s. 60.

²⁹¹ Şemseddin Sami, *Kâmus-i Türki*, Çağrı Yay. İstanbul 1996, s. 1299; Abdullah Yeğin, *Yeni Lûgat*, Hizmet Vakfı Yay. İstanbul 2008, s. 375.

2. MEZOPOTAMYA'DA ÖRTÜNME

Örtünme ile ilgili bilinen ilk yazılı hukuki hüküm belgesi Orta Asur kanunlarına uzanmaktadır. Orta Asur kodeksinin konumuzla ilgili bölümleri şu maddeler halindedir:

Madde 40: “İster evli kadınlar, ister dul kadınlar veya Asurlu kadınlar olsun, sokağa çıkarken başlarını açmamış olacaklardır. Adamın kızları ya bir şal ya bir giysi veya bir gulinu ile örtülü olmalıdırlar. Başlar açık olmayacaktır...(Evin içinde) örtünmeyecekler, yalnız olarak sokağa gittiklerinde örtüneceklerdir. Sahibi ile sokağa giden esirtu'lar örtülüdürler. Kocaya varan gadistu'lar (cariye), sokakta örtünmelidirler. Kocaya varmamış olanların sokakta başları açıktır, örtünmemelidir. Fahişe örtülü değildir, başı açıktır. Örtülü bir fahişeyi gören olursa, onu tutuklayacak, şahitler çıkaracak, saray mahkemesine onu götürecektir, ziyaretlerini almayacaklar, onu yakalayan elbisesini alacaktır. Ona elli sopa vuracaklar, başına zift dökcekler. Eğer bir adam örtülü bir fahişeyi görür, onu serbest bırakır (yakalamaz) ve saray mahkemesine götürmezse, o adama elli sopa atılacaktır. Onu ihbar eden elbisesini alacak, kulaklarını delecekler, ip geçirecekler, arkasına bağlayacaklar. Bir ay süreyle kralın haberciliğini yapacaktır. Kadın esirtular örtünmeyecekler, örtülü esireyi gören, yakalayacak ve onu saray mahkemesine götürecektir, kulaklarını kesecekler, onu yakalayan elbisesini alacaktır. Eğer bir adam, örtülü bir esire görür ve onu serbest bırakır (da) o, yakalanamaz ve saray mahkemesine götürülemezse, onu (adamı) suçlayıp ispat ettikten sonra, ona elli sopa atacaklar, kulaklarını delecekler, ip geçirecekler, ensesine bağlayacaklar. Onu ihbar eden elbisesini alacak, adam bir ay süreyle kralın haberciliğini yapacaktır.”

Madde 41: “Eğer bir adam, esirtu'sunu örtmek isterse, beş veya altı arkadaşı oturtup onların önünde onu örtecek, o benim karımdır diyecek ve o, onun karısı olacaktır. Adamların önünde örtünmeyen ve kocası bu karımdır demeyen esirtu zevce değildir, esirtu'dur. Eğer adam ölürse, örtülü karısının evlatları yoksa esirtu'nun evlatları evlattırlar ve hisselerini alacaklardır.”²⁹²

Yukarıdaki alıntılardan anlaşılacağı üzere, başörtüsü ile örtünerek sokağa çıkma, hür kadınlara özgü bir biçim olarak ifade edilmiş ve hukuki anlamda da koruma altına alınmıştır. Ayrıca köle kadınlar (esirtu'lar) ve fahişeler başlarını örtmeyeceklerdir. Eğer

²⁹² Mebrure Tosun, Kadriye Yalvaç, *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduga Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1975, s. 218-259.

bu kuralı ihlal edenler ya da kanunun ihlaline göz yuman hür kişiler varsa, çeşitli şekillerde cezalandırılacaktır.

İnsanların yaratılış sebebinin, Sümerlerin ve Semitlerinki gibi tanrılara hizmet etmek olduğu düşünülmekteydi.²⁹³ Bu sebeple Sümerlerde tapınağın gücü, saraylarınkinden ya da diğer seküler kurumlardan daha güçlüydü ve tapınaklarda hizmet eden rahibeler bulunurdu. Bu rahibelerin kutsal fahişelik görevi yaptıkları ve bundan dolayı diğer kadınlardan ayrılmak için başlarını örttükleri yazılı kaynaklarda ifade edilmektedir. Muazzez İlmiye Çığ'ın *İnanna'ın Aşk* (1998) adlı eserinde; “Bir Sümer tapınağının içi, iki tarafta renkli mozaiklerle süslenmiş yuvarlak sütunlar, ikisinin arasında, biraz arkada bir niş içinde tanrıça İnanna'nın heykeli, önünde bir sunak bulunuyor. Sütunların ön kısmında, bir tarafta Sümerli kıyafetleri giymiş kadın ve erkeklerden oluşan koro, diğer tarafta arp, lir, flüt ve def çalan çalgıcılar var. Ayrıca birkaç çeşit davul ve davulcu, koro şarkısını söylerken içeriye kadın kılığına girmiş, boyunlarına renkli eşarplar bağlamış erkekler, erkek kılığına girmiş kadınlar, başları örtülü ve açık rahibeler, kırmızı giysileri içinde günah çıkaran rahipler, ellerinde iki yüzlü balta, kılıçlar, mızraklar tutan rahipler (ellerindekileri kaldırıp indirirler), çember taşıyan, renkli iplerle ip atlayan kadınlar ver erkekler yavaş yavaş içeri girer. Onlar girerken davul sesleri gittikçe belirginleşir”²⁹⁴ şeklinde belirtir.

3. HİNT KÜLTÜRÜ'NDE ÖRTÜNME

Hindistan kökenli dinlerde “Hint kültürü” ağırlıklı anlayış etkisini hissettirmektedir. Giyim-kuşamda, inanç ve kültürün temel unsurları arasında “kast sistemi” etkisini göstermektedir.²⁹⁵ İşte bu sistem neticesinde Hindistan'da katı ve sert bir örtünmenin hâkim olduğu ileri sürülebilir. Kast sistemi, sosyal bir olay olarak görülse de geri planda kast sistemi tamamen dini bir kökene sahiptir. Her kastın kendisine özgü giyim ve örtünme kuralları olduğu bilinmektedir. Brahmanlar arasında ise özel bir örtü şekli vardı. Kadının evinden çıkmaya ve dinlerinin kendisine belirttiği

²⁹³ Hatice Gül Küçükbezi, “Assur Ticaret Kolonileri Çağında Orta Anadolu'da Dinsel Yapı”, *Tarihin Peşinde*, 2011 S. 5, ss. 90.

²⁹⁴ Muazzez İlmiye Çığ, *İnanna'ın Aşk*, Kaynak Yay. İstanbul 1998, s. 21.

²⁹⁵ Asife Ünal, *Türkiye'de Örtünme Anlayışı Üzerine Bir Araştırma (Dinler Tarihi Açısından Bir Yaklaşım)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s. 17.

yabancıları tanımaya hakkı yoktu. Bu husus daha önce ifade ettiğimiz gibi Hint toplumunda kadına değer verilmemesinden kaynaklanmaktadır.

Hindistan'da örtünme hayatın içindeydi. *Sari* adıyla bilinen Hint örtüsü kadının bütün vücudunu örten parlak, ipekten yapılmış bir kumaştır. Ancak örtünün İslam'ın Hindistan'da yayılmasından önce mi, yoksa sonra mı yaygınlaştığı, Müslüman olmayan Hintlilerin, Müslümanların özellikle İranlı Müslümanların etkisinde mi kaldıkları tam olarak bilinmemektedir. Sadece sıkı ve baskıcı bir örtünme şeklinin uygulandığı kaynaklarda bildirilmektedir.²⁹⁶

4. ARAP YARIMADASI'NDA ÖRTÜNME

İslam'dan önce, örtü Mekke'de seçkin ailelerin kadınları tarafından kullanılmaktadır. Çünkü örtü, bölgede köle ve hür üst sınıf kadınlar arasındaki ayrımı gösteren bir statü sembolüdür.²⁹⁷ Cahiliye kadınları, İslam'daki gibi örtünmezlerdi. Kadınlar, bölgesel ve geleneksel olarak kocalarının ve velilerinin isteğiyle örtünürlerdi. Vücutlarının güzel ve çekici yerlerini ve saç örgülerini göstererek, başörtülerini arkalarına salıverirlerdi. Ayak bileklerine halhal gibi ziynetler takarlar, sokakta yürürken ses çıkarsın da dikkat çeksın diye ayaklarını yere vururlardı.²⁹⁸

5. PERSLER'DE ÖRTÜNME

İslam öncesi Pers toplumunda örtünme geleneği, sert ve katı bir şekilde uygulanmıştır. Persler'de hayızlı kadına Mecusilik adet ve geleneğine göre uygulanan, kadının bir odaya hapsedilmesi, adet müddetince herkesin ondan uzak durması ve ilişkiden kaçınması gibi şiddetli bir takım kuralların varlığı Persler'de örtünmenin ortaya çıkmasının asıl nedeni olarak kabul edilmiştir.²⁹⁹ Bir başka ifadede, Persli kadınların bazısı örtülü, bazısı ise örtüsüz idi. Elbette o zamanlar kadına büyük baskılar yapılıyor ve bütün hayatını dört duvar arasında geçirmesi isteniyordu.

²⁹⁶ Murtaza Mutahharî, *Hicâb (Örtünmenin Felsefesi)*, Çev. Mücteba Mir, Ağaç Kitabevi Yay. İstanbul 2004, s. 15.

²⁹⁷ Murat Aksoy, *Başörtüsü-Türban*, Kitap Yay. İstanbul 2005, s. 37.

²⁹⁸ Ali Bardakoğlu, "Cahiliye Döneminde Kadın", *Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi 22, Sosyal Hayatta Kadın*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, ss. 14-20, s. 18.

²⁹⁹ Mutahharî, *a. g. e.*, s. 9-10.

6. YAHUDİLİK'TE ÖRTÜNME

Yahudi geleneğinde başörtüsüne, asalet ve üst statü belirtisi, iffetin sembolü, pagan kültüre karşı tavır almak için bir simge veya kadının kocasına aidiyetinin simgesi gibi anlamlar da yüklenmiştir. Toplum tarafından kötü görülen bazı kadınlar zaman zaman asil görünmek için başörtüsü ve peçe kullanmışlardır. Rabbinik (sözlü Tevrat) literatüre göre başı açık evli bir kadının bulunduğu mecliste dua ve ayin yapmak yasaktır. Zira başı açık bir kadın çıplak olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Yahudilerde örtünme kadına baskı kurma olarak da ifade edilebilir. Talmud'da yer alan bir kanuna göre: "Bir kadın Yahudi kanunlarına karşı hareket ettiğinde, mesela başına bir şey örtmeden halk arasında yürüdüğünde, erkek mehir ödemedi kadını boşayabilir." Bunlar Yahudi geleneğinde kadınların dini inanç gereği başlarını örttükleri ve bunun oldukça katı kurallara bağlandığını göstermektedir.³⁰⁰ Ayrıca Tevrat'ın İşa'ya bölümünün 47. babında Babil kızı ve Kildaniler kızına hitap edilmiştir;

"Ey sen, ere varmamış Babil kızı, aşağı in de topraleta otur; ey Kildaniler kızı, taht yok, yere otur; çünkü artık sana nazik ve nazlı demeyecekler. İki değirmen taşı al da un öğüt; peçeni aç, eteğini kaldır, baldırını aç, ırmaklardan geç. Çıplaklığın açılacak, evet, görülecek ve ben öç alacağım ve kimseyi esirgemeyeceğim."³⁰¹

Görülüyor ki Tevrat'ta geçen örtünme ve açılmayla bir statü sembolü ifade edilmiş ve dini bir emir niteliği almıştır.

7. HİRİSTİYANLIK'TA ÖRTÜNME

Hıristiyanlıkta da kadınların el, yüz ve ayakları dışında kalan yerlerini örtme anlayışı ve inancı vardır. Bu inanca İncil ve Hz. İsa'nın sözlerinde rastlamaktayız. Hıristiyan kültüründe, Eski Yunan, Roma ve Bizans dönemine ait kalınlardan kadınların başlarına örttükleri anlaşılmalıdır. Değişen sadece örtünün biçimidir.³⁰² Özellikle Helenistik kültür kalınlılarında eşarp takmak, baş bağlamak ve yüzü peçeyle

³⁰⁰ Mehmet Görmez, "İlahi Dinlere Göre Başörtüsü", *İslâmiyat*, Ankara 2001, C. IV, S. 2, s. 22-24.

³⁰¹ "İşaya, 47: 1-3", *Kitabı Mukaddes*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2006, s.704.

³⁰² Asife Ünal, *Türkiye'de Örtünme Anlayışı Üzerine Bir Araştırma (Dinler Tarihi Açısından Bir Yaklaşım)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 63.

örtmek M.Ö. 4. yüzyıl ile M.Ö. 1. yüzyıl arası moda unsuruydu.³⁰³ Mevdudi Hicab adlı eserinde bu konudan şöyle bahseder; “Hicab, -örtü- kadınlar arasında revaç bulmuştu. Böylece Yunan evlerinde haremlik-selamlık hayatı başlamış, ileri gelen Yunan ailelerinin kadınları çarşafla gezmeğe alışmıştı. Hele asil ve soylu kadınlar erkeklerle bir araya gelmemekteydi.”³⁰⁴

Başörtüsü konusu, dört farklı İncil’de (Matta, Yuhanna, Markos ve Luka) yer almaz. Ancak Mektuplar Bölümü’nde Pavlus’un Korintliler’e gönderdiği Birinci Mektup’un 11. Bab’ı, baş örtme konusuna tahsis edilmiştir;³⁰⁵

“1. Ben Mesih’i örnek aldığım gibi, siz de beni örnek alın. 2. Her durumda beni hatırladığınız ve size ilettiğim öğretileri olduğu gibi koruduğunuz için sizi övüyorum. 3. Ama şunu da bilmenizi isterim. Her erkeğin başı Mesih, kadının başı erkek ve Mesih’in başı Tanrı’dır. 4. Baş örtülü olarak dua eden ya da peygamberlik eden her erkek başını küçük düşürür. 5. Ama başını örtmeden dua eden ya da peygamberlik eden her kadın başını küçük düşürür. Böylesinin başı traş edilmiş bir kadından farkı yoktur 6. Eğer kadın örtünmüyorsa saçını kestirsin, ama kadının saçını kestirmesi ya da tıraş etmesi ayıpsa, başını örtsün. 7. Erkek başını örtmemelidir. Çünkü erkek Tanrı’nın benzeyişinde olup Tanrı’nın yüceliğini yansıtır. Kadın ise erkeğin yüceliğini yansıtır. 8. Çünkü erkek kadından değil, kadın erkekten yaratıldı. 9. Erkek kadın için değil, kadın erkek için yaratıldı. 10. Bu nedenle ve melekler uğruna kadın bir yetki işareti olarak başını örtmelidir. 11. Ne var ki, Rab’de ne kadın erkekten ne erkek kadından bağımsızdır. 12. Çünkü kadın erkekten yaratıldığı gibi, erkek de kadından doğar. Ama her şey Tanrı’dandır. 13. Siz kendiniz karar verin: Kadının örtüsüz başla Tanrı’ya dua

³⁰³ Eski Yunan kültüründen sonra bu geleneğe Roma döneminde de devam edildi. Bu örtünme biçimi iki şekilde yapılırdı; İlk biçimde dar kumaş kat kıvrımlardan oluşur, merkezde bazen bir göz deliği bırakıldığı gibi, nadiren de buraya bir broş takılır. Bazen başın etrafından aşağı doğru dökülen himationun üstünden döner. Orijinal formu, M.Ö. 4. yüzyılda görülür. Bu yeni süslü başlık, daha sonra M.Ö. 3. yüzyıl içerisinde kızlar, kadınlar ve Eros figürinlerinde kullanılır. İkinci biçim ise ilkine göre daha geni ve daha yumuşaktır. Baş daha sıkı tutar. Bu iki tip arasındaki farklılık, olasılıkla, kullanılan malzemenin kaynaklanmaktadır. İlk tip, dar görünüm sağlamak için ketenden yapılır. Eşarp, başta kırışık gibi görünür. İkinci tip, kırışıklık göstermez. Büyük bir ihtimal kumaş yün kullanılır. Çatıya benzer şekilde olan ikinci tip himation tarafından örtünmeye de elverişlidir. Kadınlar, tanrıçalara eşarp, keten ve yün elbiseler sunarlardı. Eşarpın simgesel mi yoksa dönemin modası mı olduğu merak edilmiştir. Olasılıkla iki durumun da söz konusu olduğu ve bunların sadece istisnalar olduğu düşünülür. Bu kanıtlar özellikle, eşarpın kült için kullanıldığına işaret eder. Bkz. D. B. Thompson, *Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*, Supplementary Monograph III, Princeton University Yay. New Jersey 1963, s. 51-52.

³⁰⁴ Mevdudi, *a. g. e.*, s. 19.

³⁰⁵ Kitab-ı Mukaddes, II. Bölüm (Yeni Ahit), s. 177-178.

etmesi uygun mu? 14. Doğa bile size erkeğin uzun saçlı olmasının kendisini küçük düşürdüğünü, ama kadının uzun saçlı olmasının kendisini yücelttiğini öğretmiyor mu? 15. Çünkü saç, kadına örtüğü olarak verilmiştir. 16. Bu konuda çekişmek isteyen biri varsa şunu bilsin ki, bizim ya da Tanrı'nın topluluklarının başka bir geleneği yoktur.”

Günümüzden 100-150 sene öncesini konu alan, kitaplara, romanlara, filmlere, dizilere bakarsak, Hıristiyan kadınların başlarının örtülü olduğunu görürüz. Bugün bile dizilerde Rahibe rolü canlandıran kadınları başı açık görmek mümkün değildir.³⁰⁶

8. ANADOLU UYGARLIKLARINDA ÖRTÜNME

8.1. Hititlerde

Kadının gerek sosyal gerekse dinsel statü olarak üst bir tabakada olduğunu ve Eski Hitit Devleti zamanında kralın yanında kraliçenin de memleket işlerinde, politikada, dini merasimlerde, vakıf, bağış, yönetmelik yazdırmak gibi görevlerini zaman zaman yerine getirme yetkisine sahip olduğunu ifade etmiştik. Hitit kadın giysisi ise iki parçalı uzun elbise ve mantodan oluşmaktadır. Mantonun kapşonu başı örtmektedir. M.Ö. 2000 yıllarında Hitit kadınlarının başlıklarında şehir surlarına benzeyen silindirik poloslar daha önce kullanılan sivri bonelerin yerini almıştır. Hitit kadınlarının alını açıkta bırakan, arkaya atılmış dümdüz saçlarını giyilen başlık gizlemiştir. Bunun altından enseyi örterek bele kadar inen kalın örgü görülür. Yazılı belgeler, Hitit kadın kıyafetlerini erkeklerden ayırarak zikretmektedir. Bu kaynaklarda Hitit kadın giysisinin başlıca parçaları; bir yukarı çekilmiş elbise, bir işlemeli tunika, bir (üste örtülen) manto, bir başlık, bir iç elbisesi, bir takım kemerli tunika, bir takım gümüşten göğüs süsü olarak sıralanmaktadır. Yazılarda Tugseknu denilen bir giysiden söz edilmektedir. Bu, sırt üzerinde taşınan ve başı da örten giysi aksesuarı, genellikle “şeffaf örtü” olarak anlaşılmıştır. Lupanniise hem erkek hem kadın için kullanılan bir başlık olup, özellikle kralın tören giysileri arasında zikredilmiştir³⁰⁷.

³⁰⁶ Tesettürle ilgili tarihi bilgiler için bkz. İsmail Hami Danişmend, *Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu*, Milli Ülkü Yay. Konya 1978, s. 100.

³⁰⁷ Darga, *a. g. e.*, s. 85-88.

8.2. Friglerde

Frigler kıyafetlerine önem vermişlerdir. Til-Barsip freskleri üzerindeki Frig kadınları yatay bantlarla süslü uzun giysiler ve çan biçimli püskülleri olan, kısa tunikler giyerlerdi. Frig kadınlarını Kimmer yıkımından sonra tekrar kurulan Gordion'daki duvar resimlerinde yeniden görmekteyiz. Daha çok Yunan kültürü etkisi altında kalınarak yapılmış bu resimlerde Frig kadınlarının başları kapalıdır, kahverengi saçları bukleler yaparak alınları üzerine düşer. Boyunlarında gerdanlık, bileklerinde bilezik ve kulaklarında da süslü küpeler vardır. Kadınlar kıyafetlerini tutturmak için çok süslü çengelli iğne (fibula) kullanmışlardır.³⁰⁸ Frigli erkek kıyafetleri ise daha Gordion ve Pazarlı'da ele geçen lehvalar üzerindeki resimlerden anlaşılmaktadır. Bu resimler üzerinde yer alan askerler Frigler'e ait olduğu bilinen öne doğru eğik keçeden yapılmış serpuş takarlar ve ellerinde uzun mızrak tutarlardı. Frig piyadeleri dizlerine kadar çıkan kısa çorap, uçları işlemeli kısa etek, bunun altına ise dize kadar inen dar pantolon giyerlerdi.³⁰⁹

9. ESKİ TÜRKLERDE ÖRTÜNME

Türk kültüründe örtü kadın süsleri arasında yer almıştır. Anadolu'da kadının örtü olarak kullandığı bürümcek, oldukça yaygındır. Anadolu'da bürümcek veya bürüncek diye geçer. Bu bürünmekten doğan bir isimdir. Soğuktan, sıcaktan korunmak için kullanılırdı. Eski Türklerde baş açık olmamakla beraber göçerlik medeniyetinin getirdiği geleneklerin etkisiyle kalpağa benzer başlıklar kullanılmıştır. Anadolu'da ise il ve ilçelerde İslam'a uygun başörtüsü kullanılırken köy ve kırsal bölgede geleneksel ve bölgesel kıyafetler içinde tülbent, peştamal, yaşmak, yazma kullanılmıştır. Şöyle ki Divânü Lügat'it Türk'te "kadın başörtüsü", anlamına gelen "bürünçük" ve "saraguç", ince kumaş veya ipekten yapılmış kadın örtüsü olarak tanımlanan "tulfir" ve iki parçadan yapılmış çarşaf demek olan "terinçek" ten bahsediliyor. Bunların varlığından o dönemde kadınların örtünüp örtünmedikleri tam olarak bilinmiyor. Ancak kadınların saçlarına takma zülûf takmalarından örtünmenin çok yaygın olmadığını çıkarabiliriz.³¹⁰

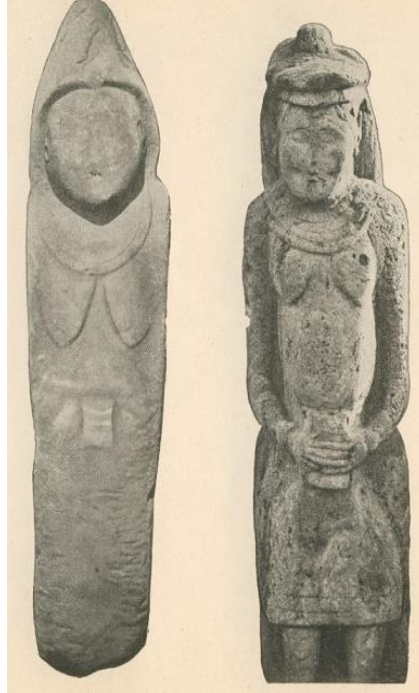
³⁰⁸ Hasan Tahsin Uçankuş, *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia*, Ankara 2002, s. 16.

³⁰⁹ Sevin, *a. g. e.*, "Frigler", s. 256.

³¹⁰ Mualla Türköne, *Eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü*, Ark Yay. Ankara 1995, s. 228.

Daha çok Türklerde örtü süslenmek için kullanılmıştır. Çeşitli kumaşlarla ve başlıklarla, taçlarla süslenen örtünme biçimleri uygulanmıştır. Anadolu’da ise gerek Ön Türkler döneminde (1071 yılından yedi bin yıl öncesine kadar giden süreç) gerekse sonraki dönemlerde Türk kadınının giyim kuşamını Orta Asya’daki Türk kadınının giyimi ile benzerdir.

Burhan Göksel’e göre; “Türklerde örtünme (tesettür) yoktu. İslamiyet’in getirdiği ve daha çok büyük kentlerde ve özellikle İstanbul’da gelişen “kaç-göç âdeti” köy ve kasabalarımızda pek etki yapmamıştır. Bugün bile bu geleneğimiz çoğunlukla köylerimizde sürer. Köy kadını, yalnız yabancıya karşı örtünür, köylüsüne karşı serbest görünümünü muhafaza eder.”³¹¹

Şekil 7. Eski Türk Balballarında Kadın³¹²

³¹¹ Burhan Göksel, *Çağlar Boyunca Türk Kadını*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1993, s. 109.

³¹² (<http://semrabayraktar.blogspot.com.tr/2014/01/kuman-kipcak-tasbaba-tasnine.html>), (Erişim Tarihi 11.05.2015).

10. ARKEOLOJİK BULUNTULAR VE TARİHİ ESERLERDE ÖRTÜNME TASVİRLERİ

10.1. İnandık Vazosu

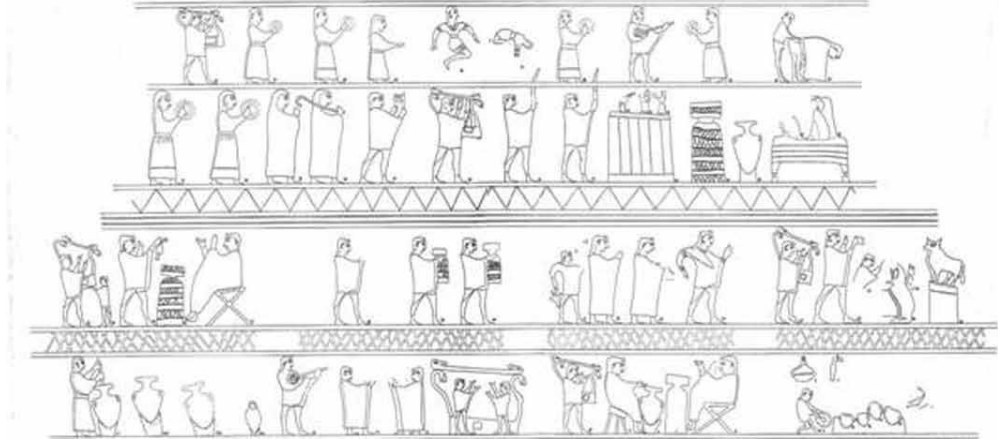

Şekil 8. İnandık Vazosu Kutsal Tören Alayı³¹³

Hitit devletinin Hanhana (Çankırı'nın 22 km güneyinde İnandık Köyü) adlı kült merkezinde bulunan M.Ö. 1600 yıllarına tarihlenen ünlü vazodur. Adını bulunduğu yerden almıştır. Astarı koyu kırmızı renkte olan bu kült vazosu, parlak açıktır. İçbükey silindirik boyunludur. Kalıpta dökülen kabartmaların yapıştirıldığı dört geniş frize ve geometrik desenlerin bulunduğu iki dar frize sahiptir. Figürleri daima aralıktır; biri diğerine dokunmaz. Frizleri dolduran uzun boylu figürlerin, vazo gövdesinin yuvarlaklığına ustaca uydurulması, onları vazonun organik bir parçası haline

³¹³ J. G. Macquene, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çev. Esra Davutoğlu, Arkadaş Yay. Ankara 2001, s. 116.

getirmiştir.³¹⁴ Kabartmalardan anlaşıldığı üzere vazoda dini bir törenin, “kutsal evlilik”³¹⁵ ritüelinin safhaları başından sonuna kadar çeşitli sahneler halinde tasvir edildiği görülmektedir. Tanrılar, tanrıçalar, rahip-rahibeler, içki sunanlar, çalgı çalanlar, çanak çömlek ve içki hazırlayanlardan oluşan figürlerin yer aldığı bu alay bir kutsal izdivaç ritüelini temsil etmektedir. İzdivacın yapıldığı mabedin sembolik olarak tasvir edildiği, boğa kurbanının, hediye getirenlerin, sunak önündeki libasyon-içki sahnelerinin, çeşitli kült müzisyenlerinin, dans edenlerin-akrobatların ve bizi ilgilendiren, iki tane örtülü kadının yer aldığı görülmektedir. Özgüç’e göre, Bitik ve İnandıktepe vazolarının hamurları, astar teknikleri, süsleri, figürlerin üslubu arasındaki birlik/benzerlik, bunların aynı atölyenin eseri/işi olduğundan şüphe ettirmez.³¹⁶ Aşağıda bu vazo üzerindeki tüm sahnelerin çizimine yer verilmiştir.

Şekil 9. İnandık Vazosu Kutsal Tören Alayı³¹⁷

³¹⁴ Tahsin Özgüç, *İnandıktepe; Eski Hitit Çağında Önemli bir Kült Merkezi*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 24.

³¹⁵ Arkeolojide tanrıların evlenmesi olarak geçer. Kutsal Evlilik. *Hieros gamos*, çoğunlukla heykellerle simgelenen tanrı ile tanrıça arasında, tanrı rolünü üstlenen rahip-kral ile tanrıça arasında ve tanrıça rolünü üstlenen rahibe tanrı arasında oluşmaktadır. Bkz. Tekçam, *a. g. e.*, s. 93; Grek mitolojisinde de genellikle Zeus ve Hera'nın evlilik sahnesi olarak betimlenir. Zeus'la Hera evlenmeden önce sevişmişlerdir, ama sonra da düğünleri törenle kutlanmıştır. En büyük tanrı çifti arasındaki kutsal düğün (*hieros gamos*) efsanelerde de, kültte de sık sık tekrarlanır bir motiftir. Bkz. Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007, s. 136; Bu evliliğin başlangıcı Sümerlilerin Mezopotamya'sına dayanmaktadır. 4. binyılda, Mezopotamya'da ilk yüksek uygarlığın oluşumuyla beraber göçlerin de ilk izleri görülmektedir. Bu dönemde Tanrıça, başlangıçta görkemli yerini koruyor, her ne kadar kesin olarak ast rolünü oynuyordusa da, erkeğin öneminin de arttığı gözlenmektedir. Bu olay Tanrıça İnanna ve onun sevilen oğlu Dumuzi ya da Tammuz'la da ilişkilendirilmeye çalışılmaktadır. Helmut Uhlig, *Avrupa'nın Anası Anadolu*, Çev. Yasemin Bayer, Telos Yay, İstanbul 2007, s. 83.

³¹⁶ Özgüç, *İnandıktepe; Eski Hitit Çağında Önemli bir Kült Merkezi*, s. 38.

³¹⁷ Özgüç, *a. g. e.*, Res. 64.

10.2. Bitik Vazosu

Şekil 10. Bitik Vazosu Duvak Açma Sahnesi³¹⁸

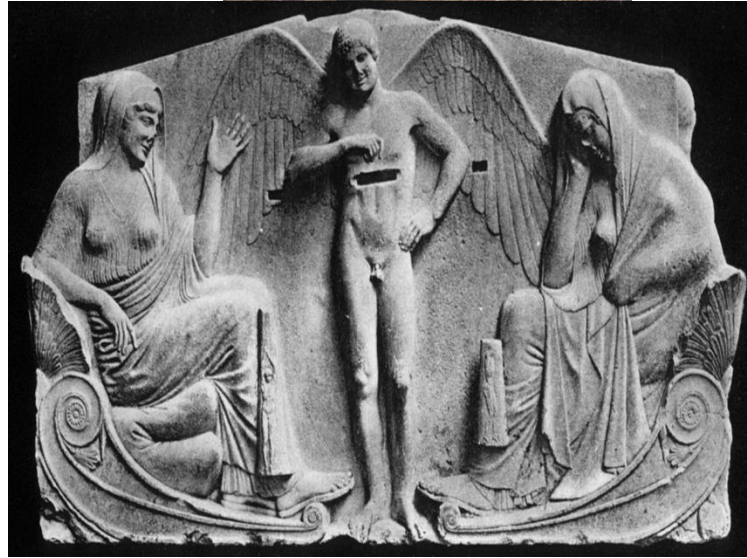
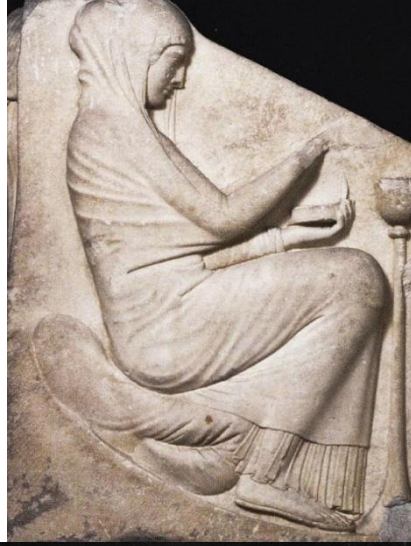
Ankara Bitik höyükte kırık parçalar halinde ele geçmiştir. Vazo, yukarıdan ikincisi üçlü olmak üzere, altı kabartma şeritle beş kısma bölünmüştür.³¹⁹ Görülen baş sahne, kutsal evlenme tasvirinin dünya tarihindeki en eski örneğidir. Damat, yüz görünümü sırasında gelinin duvağını açıyor ve ona bir kadeh içki sunuyor. Vazodaki kutsal şölen büyük olasılıkla soylu bir çiftte, sözgelimi bir prens ve prensese aittir. Ancak Hitit dininde kutsal evlenme özünde erkek Fırtına Tanrısı ile ana tanrıça arasındaki evliliği simgeler. Ekrem Akurgal'a göre bu olay, Hititlerin erkek baş tanrısıyla, Hatti-Hurri ana tanrıçasının evliliğini simgelemektedir. Bu evlilikle birlikte Hatti-Hurri halkları Hitit egemenliği altına girmişler. Hititlerden önce baş tanrı olan ana tanrıça evlenerek konumunu kocasına terk etmiştir. Burada Kadın figüre tamamen çarşaf giymiş surettedir. Tahsin Özgüç'ün ifadesiyle; “Kadının yalnız yüzünü ve ayaklarını açıkta bırakmak üzere, kulaklarını dahi örten uzun ve tek parça halindeki mantosu krem astarlıdır. Her ikisinin de uçları sivrice ve hafifçe yukarı kalkık ayak kapları zeminin renginde, yani, kırmızıdır. Sağ kolunu ileri uzatan erkek, bileği kertikle

³¹⁸ Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Phoenix Yayınları, Ankara 2004, Levha 32, s. 510.

³¹⁹ Tahsin Özgüç, “Bitik Vazosu”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1958, C. XVI, S. 1-2, s. 2.

belirtilmiş olan eliyle karşısındaki kadının başörtüsünü açmakta ve sol elindeki tabağı ona vermektedir.”³²⁰

10.3. Ludovisi ve Boston Tahtı

Şekil 11. Ludovisi Tahtından Örtülü Rahibe ve Boston Tahtından, Aphrodite, Eros ve Persephone³²¹

İtalya’da ele geçmiş olan eser, Roma’da National Müzesinde bulunur. Geniş cephesinde Aphrodite’nin³²² doğuşu, yan cephelerin birinde, sağda oturmuş vaziyette

³²⁰ Özgüç, *a. g. e.*, s. 6.

³²¹ (<http://www.mfa.org/collections/object/three-sided-relief-151033>), (Erişim Tarihi 09.04.2015).

tütsü sunan giyimli bir kadın örtülü tasvir edilmiştir.³²³ Boston tahtındaki kabartmada ise ortada kanatlı genç bir erkek heykeli sağ ve solunda iki kadınla çevrilidir. Bu kadınlar giyimli ve başlarında örtü bulunur.

10.4. Aspasia

Şekil 12. Aspasia Heykelleri³²⁴

Aspasia yaklaşık olarak M.Ö. 460-401 yılları arasında yaşamış Miletli bir filozoftur. Aspasia sözcük olarak “sevinçle karşılanan güzel” demektir. Aspasia aynı zamanda bir Heteria idi. Ele aldığımız bu örnekte Aspasia örtülü betimlenmiştir.

Heteria, bedenlerini satan kadınlardı. Ancak bu işi yapanlardan biraz daha ayrılıyorlardı. Şöyle ki Heteria adı verilen bu dost kadınların toplumda saygın bir

³²² Yunan mitolojisinde Aphrodite, “Aşk ve Güzellik Tanrıçası”dır. Önceleri “Işık Halesi” olarak anılmıştır. Yeryüzünün ve gökyüzünün bütün ihtişamına ve güzelliğine ışık sebep olduğu için daha sonraki dönemlerde Aphrodite “Güzellik Tanrıçası” ve aynı zamanda “Aşk Tanrıçası” olarak anılmaya başlamıştır. Bkz. Şefik Can, *Klasik Yunan Mitolojisi*, İnkılâp Yay. İstanbul 1997, s. 97.

³²³ Sari Gilbert, Michael Brouse, *Der National Geographic Traveler Rom*, G und J/RBA Yay. Hamburg 2001, s. 147.

³²⁴ (<http://www.beazley.ox.ac.uk/cgprograms/cast/asp/cast.asp?castno=c063.html>), (Erişim Tarihi 17.05.2015).

yerleri vardı. Çünkü bu kadınların kültürlü ve bilgili olmaları gerekiyordu. Antik dönemdeki toplumlarda evli kadının yeri evi ve işi de çocuklarıdır. Alışverişe bile çıkamazlar, bir köleden daha beter surette yaşarlardı. Toplumda bir yer edinmeleri ya da çalışmaları da yasaktı. Bu şartlar altında Heteriaların öteki kadınlara göre ne kadar fazla hakları olduğunu anlayabiliriz. Sonuçta evdeki cahil kadından çabuk sıkılan erkek kendini Heteriaların yanında buluveriyordu. Heterialarla yapılan sohbetlerin konusu sanat, siyaset ve felsefe üzerine olabiliyordu. Aynı dönemlerde yaşayan Sokrates'in sohbetlerine katılan Aspasia retorik (hitabet sanatı) dersleri verir. Mitchell Carroll, *Greek Women (Yunan Kadını)* adlı çalışmasında, Sokrates'te, kadının özgürlüğüne ilişkin düşünceler Aspasia'dan etkilenecek oluştuğunu söyler. Ayrıca o dönemde kadın serbestliği, özgürlüğü için mücadeleler vermiştir.³²⁵

10.5. Pudicitia Tipi

Şekil 13. Ağlayan Kadınlar Lahdinden ve Çeşitli Sikkeler Üzerinden Pudicitia Örnekleri³²⁶

³²⁵ Ayrıntılı Bilgi için bkz. Alâeddin Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, Ankara Üni. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. Sevinç Matbaası, Ankara 1970, s. 288-290.

³²⁶ (<http://www.gelarabul.com/aglayan-kadinlar-lahdi>); (http://www.fredericweber.com/articl_dieux/article_pudicitia.htm), (Erişim Tarihi 13.05.2015).

Pudicitia tanımı Tekçam'ın ifadesiyle; "Roma sikkeleri üzerinde betimlenen, yüzü peçeli ve elinde asa tutan bir kadın olarak tanımlanan ve alçak gönüllülük anlamına gelen betimlemedir."³²⁷ Başka bir ifade de, geç Hellenistik Dönem Anadolu mezar stellerinde, Pudicitia tipi duruş, özellikle üzgün olmayı ifade ettiği için sevilerek işlenmiştir. Bir başka tanımda Pudicitia tipi, "Bir kolu karnında diğerinin dirseği ona dayalı eli çenenin yanında, başa kadar çekilen himation'un kenarından tutan kadın tiplerine verilen genel bir kavramdır"³²⁸ şeklinde tanımlanır. Bu tipe güzel bir Örnek İstanbul Arkeoloji müzesinde yer alan ağlayan kadınlar lahididir.³²⁹ Eserin üzerinde ölen kişi için ağıt ve üzüntü sahnesi sergilemektedir. Kadınların başları yası belirtmek amaçlı örtülüdür. Kadının saçı önden görülmesine rağmen başına bir örtü almıştır. Belki cenazeye saygı belki de yasin sembolü olarak ifade edilmiştir. Nihayetinde kültürel olarak örtünme bu eserlerde işlenmiştir. Ayrıca birçok sikke arkasında da bu tipte kadın resmi basılmıştır. Ayrıca Efes'te bulunan bir sikkede de, Efes³³⁰ şehri hükümdarı Lysimakhos, karısı Arsinoe onuruna şehre karısının adını vermiş ve onun için bir sikkenin ön yüzünde başını darp ettirmiştir.³³¹ Hükümdarın eşinin başında örtü ile ara üzerine de basılması daha önce ifade ettiğimiz gibi örtünün verdiği statüden olsa gerek. Aşağıda bu sikkenin görüntüsüne yer verilmiştir.

³²⁷ Tekçam, *a. g. e.*, s. 185.

³²⁸ Abdullah Yaylalı, *Hellenistik Devir İzmir Kökenli Figürlü Mezar Stelleri*, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Erzurum Üniversitesi, Erzurum 1979, s. 36.

³²⁹ Bir ya da daha fazla ölüyü gömmek için tasarlanmış, çeşitli malzemelerden yapılan, bezemeli ya da bezemesiz bir tekne ve kapaktan meydana gelen mezarlara "lahit" denir. Lahit, Grekçe'de et yiyen anlamına gelen "*Sarkophagos*" kelimesi ile karşılır. Buna ek olarak antik dünyada lahitlere çeşitli isimler verilmiştir. Bkz. Ingrid Hitzl, *Die Griechischen Sarkophage Der Archaischen Und Klassischen Zeit*, Paul Aströms Yay. Jonsered 1991, s. 7-8.

³³⁰ Grek ve Roma dönemlerindeki, bugünkü İzmir şehridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Uhri, *Ephesos*, Ekin Yay. İstanbul 2010; Erdal Yazıcı, *Ephesos und die Ionischen Städte*, Uranus Yay. İstanbul 2013.

³³¹ A.K. Sheedy, *Alexander and the Hellenistic Kingdoms: Coins, Image and the Creation of Identity: the Westmoreland Collection*, Sydney 2007, s. 138.

Şekil 14. Lysimakhos Eşi Arsinoe Sikkesi³³²

10.6. Peçeli İsis

Şekil 15. İsis Tasvirleri

³³² H. Hotter-Dietrich O. A. Klose, *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland 2*, 20 Staatliche Münzsammlung München Ionien 1: Nr. 1- 882. Hirmer Yay. München 1995, s. 56.

İsis³³³ Mısır kökenli bir tanrıçadır. Daha sonraki dönemlerde kültürel etkileşim neticesinde Yunan ve Roma kültüründe de yer edinir. Piramit yazıtları, İsis'ten “Äs” veya “Äset” şeklinde bahsetmektedir. Bu kelimenin ne anlama geldiği henüz tam olarak açıklanamamıştır. Ancak Mısırlıların daha önce tapmış oldukları Libya tanrıları *Net* ve *Bast* gibi tanrılardan biri olma olasılığı yüksektir. Sembolik olarak bu tanrıçanın oturduğu tahtını taşıdığı veya öldürülen kocasının boş tahtını başında taşıdığı düşünülür.³³⁴

İsis'te değineceğimiz husus, onun bir tasvirinde peçeli betimlenmesidir. İtalyan eserlerden bir örnek peçeli şekilde transparan betimlenmiştir. İsis ölümlü insanlardan kendini korumuştur. Mitolojide Bazı tanrıçalar bakışlarıyla insanları öldürebilme gücüne sahipti. İşte peçe tanrıçaların insanları bakışlarıyla öldürmemek için taktığı bir eşyaydı. Söylentiye göre; “*Ben, İsis, hep olanım, hep olacak olan; hiç bir ölümlü insan peçemi açamamıştır daha.*”³³⁵ ifadesi ile tasvir edilmiştir.

³³³ Ayrıntılı Bilgi için bkz. Wilhelm Drexler, *Der Isis-und Sarapis-Cultus in Kleinasien*, Wien 1889, ss. 1-234.

³³⁴ Fakat bir başka mitosa göre, İsis'in kocası Osiris düşmanları tarafından bir tabut içine kapatılarak denize atılır. Rivayete göre, Finikede Biblos sahilleri olarak geçer. Bu sırada İsis, kocası Osirisi aramaya çıkar ve tabutu bulur. Fakat belir bir zaman sonra naşı tekrar alınır ve parçalara bölünerek, her bir parçası ayrı bir bölgeye dağıtılır. Daha sonra İsis parçaları bulup yeniden birleştirir ve kocasını hayata döndürür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özer, *a. g. e.*, s. 63.

³³⁵ Mısır'da Sais Kentinde İsis Tapınağındaki bir yazıtta geçer.

10.7. Rheia Tasviri

Şekil 16. Rheia Ve Kronos Kabartması³³⁶

Olympos tanrılar soyunun anası olarak ifade edilir. Yunan mitolojisinde Rheia ile Kronos³³⁷ arasında geçen efsaneye göre, Rheia doğum yaptıktan sonra, Kronos onları yutardı. Çünkü onlardan birinin büyüüp, saltanı ele geçirerek ve kendisini öldüreceğini düşünüyordu. Rheia Zeusu'yu gizlice doğurur ve Kronos'a göstermez. Onu kandırarak beze sarılı bir taş verir ve o da bu taşa bakmadan direkt yutar.³³⁸ Bu hikâyeyi anlatan bir Roma mermer eserinde, Rheia'nın başı örtülü olarak tasvir edilmiştir. Bu da gösterir ki başı örtülü bir tanrıça zihinlerinde zuhur etmiştir.

³³⁶ (<http://mythogora.com/bios/rheia.html>), (Erişim Tarihi 14.04.2015).

³³⁷ Titanlar soyundan olan Rheia'nın hem kocası hem de kardeşidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erhat, *a. g. e.*, s. 182.

³³⁸ Bkz. Erhat, *a. g. e.*, s. 261.

11.8. Hestia Heykeli

Şekil 17. Hestia Heykelleri³³⁹

Kronos ile Rheia'dan doğma altı evlattan ilki olan tanrıça, ateşi, aile ocağını, daha geniş anlamda insan topluluğunu ve kenti simgeler. Bu bakımdan ailenin, koruyucusu olduğu kadar soyun ve devletin de koruyucusu sayılır.³⁴⁰ Roma'da Albani Villasında klasik dönem bronz heykeli mermer kopyası olan bir örnekte uzun elbisesi ve başında bir örtüyle betimlenmiştir. Yalnız önden saçları görünmektedir.

³³⁹ (<http://greekgodsandgoddesses.net/goddesses/hestia/>), (Erişim Tarihi 08.05.2015).

³⁴⁰ Bedrettin Cömert, *Mitoloji ve İkonografi*, DE-Ki Basım, Ankara 2006, s. 55-56.

10.9. Kibele/Kubaba Tasviri

Şekil 18. Kargamıştan Kibele /Kubaba Tasviri³⁴¹

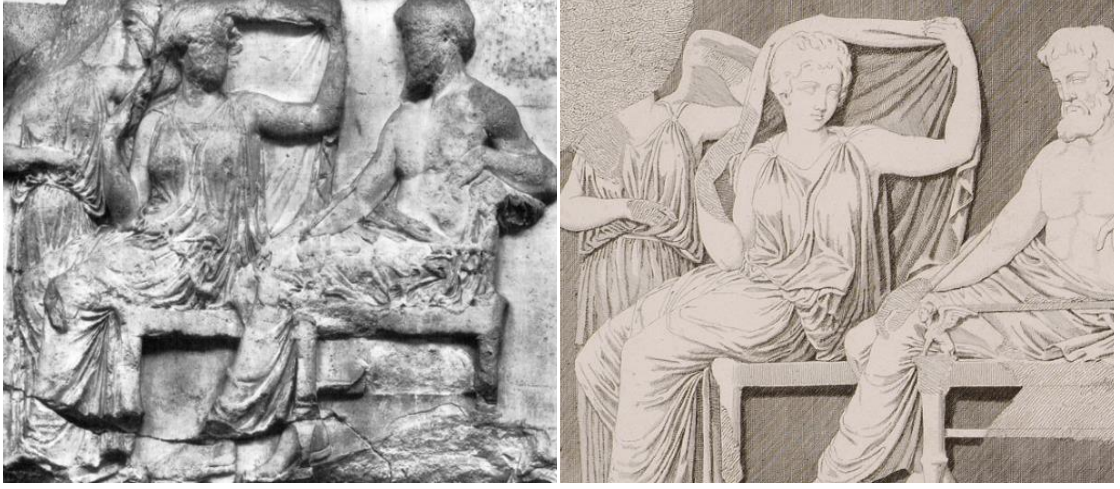
Friglerde genelde en çok ana tanrıça Kibele tasvirlerine rastlanır. Bu tasvirlerde, genelde; üste doğru genişleyen, yüksek veya birkaç katlı, bitkisel motifler veya diyagonal çizgilerle bezeli Polos biçimli başlıklar, kimi zamanda fes biçimli başlıklar göze çarpar. Elbise genelde uzun bir entaridir, ancak başlığın üzerinde tutturulmuş ve başlık arkasından aşağı doğru sarkan uzun örtü kıyafetin olmazsa olmaz bir tamamlayıcısıdır. Bu örtünün entari ile birlikte kullanımı Frig kültürüne has karakteristik özellikler belirten, önemli tanımlayıcı detaylar içermektedir. Polos'un üzerinden sarkan örtü, sırttan ayak bileğine kadar iner, oradan uçları kaldırılarak kemere “yarım ay” şeklini oluşturacak şekilde sokulur, böylece eteğin önden bir yarısı yatay ve sarkmış çizgilerle, diğer yarısı düz ve düşey pilelerle gösterilmiş olurdu. Bazen de uzun bir elbise ve süslü bir başlık giyer; başlığının arkasından aşağıya doğru bir duvak inerdi.³⁴² Yani Kibele'nin başında değişik örtülerle tasvir edildiğini söyleyebiliriz. Paris

³⁴¹ Belli, *a. g. e.*, 33.

³⁴² Fatma Birecikli, “Ana Hatlarıyla Friglerde Din”, *Gazi Akademik Bakış*, 2010, C. 4, S. 7, s. 220.

Louvre müzesinde sergilenen bir serde (M.Ö. 7 yüzyıla ait.) bu tipolojiye uyan işaretlere rastlarız.

10.10. Parthenon Tapınağı Doğu Friz Sahnesi

Şekil 19. Parthenon Tapınağı Doğu Friz ve Sembolik Çizimi³⁴³

Atina'da bulunan ülkenin en ünlü tapınaklarından biridir. Batı uygarlığının ikonlarından biri olan yapı yaklaşık M.Ö. 5. yüzyıl dolaylarında inşa edilmiştir.³⁴⁴ Bu tapınak Athena'ya³⁴⁵ adanmıştır. Çünkü o hiçbir erkekle temasta bulunmamıştı. Tapınağın frizlerinde ise Phedias ilk kez mitolojik bir konu yerine, günlük hayattan alınmış bir temayı betimlemek istemiş ve tanrıça Athena için dört yılda bir yapılan Panathenai festivalini işlemiştir.³⁴⁶ Bizim değineceğimiz bölüm tapınağın (M.Ö. 440 sonrası) doğu frizindeki sahnesidir. Bu tasvirde Hera duvağını (başörtüsünü) açmaktadır. Bitik vazosunda olduğu gibi kutsal evlilik mitolojisi sahnelenmiştir.

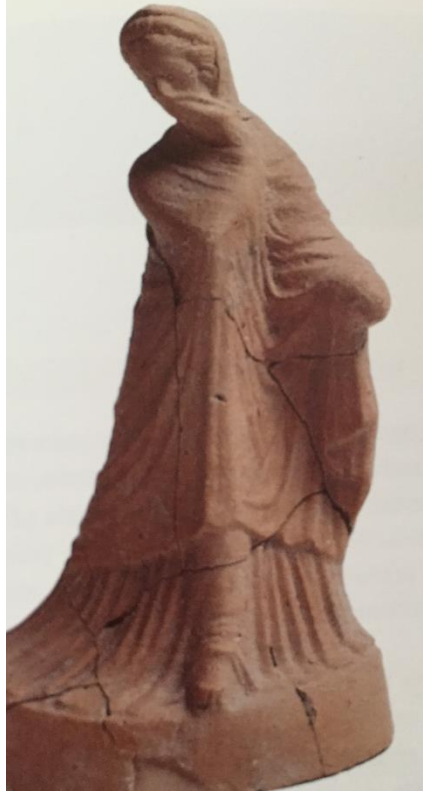
³⁴³ (<http://www.uark.edu/campus-resources/achilles/festivals/festivals.html>), (Erişim Tarihi 08.05.2015).

³⁴⁴ Tapınağın inşasına M.Ö. 448/447 yıllarında başlanmış, Phedias tarafından yapılan kült heykeliyle birlikte M.Ö. 438 yılında yapılacak büyük Panathenai festivaline adanmış ancak M.Ö. 432 yılında bitirilebilmiştir. Bkz. Elif Uğurlu, "Heykeltıraş Phedias", *Anadolu Sanat Dergisi, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi*, 2002, S. 12, s. 150.

³⁴⁵ Zeus'un kızı ve savaş tanrıçası olarak ifade edilir. Ayrıntılı Bilgi için Bkz. Erhat, a. g. e, s. 65.

³⁴⁶ Elif Uğurlu, "Heykeltıraş Phedias", *Anadolu Sanat Dergisi, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi*, 2002, S. 12, s. 150-151.

10.11. Rakkase Figürini

Şekil 20. Rakkase Terracottası³⁴⁷

Troya’da³⁴⁸ Helenistik döneme ait pişmiş topraktan yapılmış bir buluntu örneğidir. Helenistik dönemde, dansçı figürinleri çok popüler olurdu.³⁴⁹ Uzun ve

³⁴⁷ Günsel Renda (Sergi Koordinatörü), *Çağlar Boyu Anadolu’da Kadın/Anadolu Kadınının 9000 Yılı*, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Yay. İstanbul 1994, s. 41.

³⁴⁸ Troia/Troya/Truva antik kentinin Çanakkale il merkezinin yaklaşık 30 km güneyinde, Ege Denizi’nden 6 km, Çanakkale Boğazi’nden 4,5 km uzaklıkta, Kara Menderes ve Dümrek çaylarının oluşturduğu kıyı ovasına hâkim Hisarlık Tepesi’nde olduğu yorumlanmaktadır. Fransızcanın etkisiyle antik kentin bu dildeki “Troie” kelimesinin okunuşundan Türkçeye *Truva* olarak geçmiştir. Kentin adı Yunanca belgelerde Troia (Troia) olarak geçer. Bazı uzmanlar, kentin Türkçe “Troya” olarak anılmasının daha doğru olduğunu savunmaktadır. Ayrıntılı Bilgi için bkz. Özlem Minaz, *Truva Dönemi Takıları ve Günümüze Yansımaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 51-52.

³⁴⁹ Dansçılar amatör ve profesyonel olmak üzere iki sınıfa ayrılır. Amatör ve profesyonel dansın ikisi de dinsel amaçlıydı. Thompson; kadınların Tanrı Dionysos için çılgınca dans etmelerini amatör; Frigler’in, Tanrıça Kybele kültü için yaptıkları dansları ise profesyonel dans olarak belirtmiştir. Yunanistan’da antik çağlarda kadınların festivallerde, dinsel ayinlerde, resmi ziyafetlerde, tapınak avlularında ve caddelerde zevk için dans ettikleri bilinmektedir; Burr Thompson, *Troy, The Terracotta*

tamamen kapalı giysiler içindeki kadın figürü kültürel raksın ritmine uyarak dönmektedir.³⁵⁰

10.12. Binek Üzerinde Kadın Figürü

Şekil 21. Binek Üzerinde Elit Kadın Betimlemeleri³⁵¹

Myrina'da ³⁵² (Kalabaksaray) bulunmuş, İstanbul Arkeoloji Müze'sinde sergilenen Helenistik Döneme ait M.Ö. 3. yüzyıla ait pişmiş topraktan yapılmış bu eserde, eşeğe yan olarak oturan bir kadın figürünü görmekteyiz. Aristokrat sınıfa ait kadınlara özgü eşeğe-ata yan binme pozisyonu gösteren kadın, başını da örten giysiler içindedir.³⁵³ Diğer bir örnekte de at üzerinde örtülü bir kadın tasvir edilmiştir. Baştan sona örtüler içinde olan bu tasvirlerden yola çıkarak, elit kadınlar arasında örtünmenin görüldüğünü ifade edebiliriz.

Figurines of the Hellenistic Period: Supplementary Monograph III, Princeton Üni. Yay. New Jersey 1963, ss. 90-100.

³⁵⁰ Renda, *a. g. e.*, s. 41.

³⁵¹ Renda, *a. g. e.*, s. 32.

³⁵² İzmir'in Aliğa ilçesi yakınlarında bulunan bir antik kenttir.

³⁵³ Renda, *a. g. e.*, s. 32.

10.13. Meryem Betimlemeleri

Şekil 22. Göreme Yeni Tokalı Kilisesinden Meryem'e Müjde Sahnesi

Yeni Tokalı kilisesinde ³⁵⁴ Meryem'e Allah'tan gelen müjde sahnesi betimlenmiştir. Bu sahnede, Meryem'in ve baş melek Gabriel'in haleleri sarı yıldızdır. Görüldüğü üzeri Meryem'in başı örtülüdür. Göreme açık hava müzesinde yer alan Karanlık kilisesinde de, İsa'nın doğumu sahnesinde Meryem başı örtülü ifade edilmiştir.

³⁵⁴ Göreme Açık Hava Müzesinin giriş kapısının kuzey-doğusunda yer alır. Tokalı Kilisesi'nde 1973-1980 yılları arasında yapılan uygulamalar, Kappadokia'daki ilk büyük ölçekli koruma ve onarım çalışmasıdır. Kilisede ayrıntılı bilgi için bkz. Annabel Wharton Epstein, *Tokalı Kilise. Tenth Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Yay. Washington 1986, s. 52-57.

Şekil 23. Göreme Karanlık Kilisesinden İsa'nın Doğum Sahnesi

Bir başka örnek ise Ayasofya kilisesindeki³⁵⁵ çıkış bölümü mozaiklerindeki Meryem tasvirleridir. Burada Mozaikte, ortada çocuğuyla birlikte Meryem Ana yer alır. Meryem Ana değerli taşlarla süslü bir tahttadır. Meryem Ana'nın başörtüsünün kenarlarında altın yaldızlı bir şerit, alnında ve omuzlarında da altın yaldızlı haç bulunmaktadır.

³⁵⁵ M.S. 330 yılında İmparator I. Konstantinos tarafından Hıristiyanlığın dinsel meşru bir inanç olduğunun resmen ilanı ile toplu tapınma mekânlarının ihtiyacı gündeme gelmesiyle inşa edilir. 1453'de Türklerin İstanbul'u ele geçirmeleri ile Ayasofya camiye, Mustafa Kemal Atatürk'ün isteği üzerine, Bakanlar Kurulu'nun 24 Kasım 1934 tarih ve 7/1589 sayılı kararı ile müzeye çevrilmiştir. Ayasofya Müzesi 1 Şubat 1935'te ziyarete açılmıştır. Ayasofya'nın tarihî ve mimari özellikleri ile ilgili Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, Yaşar Baş, *Üç Devirde Bir Mabet: Ayasofya*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay. İstanbul 2005; John Freely, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, Çev. F. Gülru Tanman, Ahmet S. Çakmak, Yapı Kredi Yay. İstanbul 2005.

Şekil 24. Ayasofya'dan başı örtülü Meryem

Aynı şekilde İstanbul'da Kariye Müzesi³⁵⁶ mozaiklerinde, bir Meryem betimlemesi örneğine aşağıda yer verilmiştir. Aynı şekilde Meryem örtülü tasvir edilmiştir.

Şekil 25. İstanbul Kariye Müzesinden Meryem

³⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çelik Gülersoy, *Kariye(Chora)*, İstanbul Kitaplığı Yay. İstanbul 1981; Robert Ousterhout, *Sanatsal Açından Kariye Camii*, Çev. Aynur Durukan Arkeoloji ve Sanat Yay. İstanbul 2002.

10.14. Tanagra Heykeltikileri

Şekil 26. Çeşitli Tanagra Heykeltikileri³⁵⁷

Tanagra Yunanistan'ın Boiotia bölgesinde bir kenttir. Tanagra kentinde M.Ö. IV. yüzyılın sonları ile M.Ö. III. yüzyılın başlarında üretilmiş, pişmiş topraktan

³⁵⁷ (<http://archaeologicalmuseum.jhu.edu/the-collection/object-stories/archaeology-of-daily-life/tanagras/terracotta-bride-dancer/>); (<http://belly-dance.org/tanagra.php>), (Erişim Tarihi 28.05.2015).

yapılmış heykelcikler de daha sonra aynı isimle anılmışlardır. Bu heykelcikler, yüzleri peçeli şapkalı, bedenlerini sıkıca saran giysili, ellerinde yelpaze ya da ayna tutan, oturan ya da ayakta duran kadın heykelcikleridir³⁵⁸ Bu pişmiş heykelcikler genellikle dini ve mezar bağlamlarında adak olarak kullanılmasına rağmen dekoratif süs veya oyuncak obje olarak da kullanılabilirdi. Arkaik ve klasik dönem başlarında genellikle tanrıları temsil ederken daha sonraları günlük yaşamdan sahneler tasvir edilir.

Saçların örtüyle kapatılması ve peçe takmak geleneği M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren oldukça popüler bir hale gelmiştir.³⁵⁹ İşte bu Tanagra figürinleri içinde örtülü baş örneklerine dansçı kadınlarda da rastlanır. Dansçı ya da gelin olduğu düşünülen bir örneğin, hareket eder şekilde betimlemesi ile dansçı, kıyafetlerinden dolayı da gelin olabileceği düşünülmektedir. Bu eser başı örtülü ve uzun kıyafetlidir. Yine bir başka buluntu yüzü peçeli dans eden kadın figürinidir. Kat kat elbise giymiş, başı örtülü dans eder vaziyette tasvir edilmiştir. Ayrıca aynı tipolojide bronz örneği de vardır.

10.15. Aigai Kadın Başları

³⁵⁸ Tekçam, a. g. e, s. 217.

³⁵⁹ Burr Thompson, *Troy, The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period: Supplementary Monograph III*, Princeton Üni. Yay. New Jersey 1963, s. 50.

Şekil 27. Aigai Bölgesinden Terracotta Başları Örnekleri³⁶⁰

Aigai, günümüzde Manisa İli'nin, Merkez İlçe'ye bağlı Köseler Köyü'ne 2 km güneydeki Gün Dağı'nda kurulmuş olduğu düşünülen bölgedir.³⁶¹ Bu bölgede yapılan kazılardaki figür buluntularının hemen hemen hepsinde başlar genelde örtülüdür. Örtü başın gerisine doğru uzatılmış ve başı gerisinde oluşturulmuş yüksek bir topuz görülür. Bazılarında ise saçlar örtünün önünden görülebilmektedir.

10.16. Pitane Kadın Figürinleri

Şekil 28. Pitane Örtülü Kadın Figürleri

Pitane İlk Çağ kenti, Çandarlı yarımadası üzerine lokalize edilmektedir.³⁶² İzmir İli sınırları içerisinde Dikili İlçesi'ne bağlı olan Çandarlı, İzmir-Bergama yolunun 11 km güneyinde, Ege Denizi kenarında yer almaktadır. İzmir'e 90 km. Bergama'ya ise 34

³⁶⁰ Manisa Müzesi Envanter, No: 9199/9204 / 2007 A; Louvre Müzesi Env. No./ Kat. No: MYRINA 477 / MYR 685.

³⁶¹ Şükrü Tül, *Aigai. Aiolis'te Bir Dağ Kenti*, Ege Yay. İstanbul 1995, s. 5.

³⁶² John Manual Cook, *Greek Arcaeology in Western Asia Minor*, ArepLond 1959-1960, ss. 27-57, s. 31.

km. uzaklıktadır. Bu bölgedeki arkeolojik kazılar sonucu ele geçen pişmiş toprak eserlerden birkaçı örtülü kadın tasviridir. Figürler tamamen giysili olup sadece el, yüz ve ayaklar açıktadır. Göğüsler dışında vücut hatları belli olmamaktadır. Göğüsleri belli etmenin amacı da figürin cinsiyetini vurgulamaktır. Kimi örneklerde baş örtülü ve başörtüsü kenarlardan sarkarak omuzlara düşmektedir. Ayrıca bunlarda, başörtüsünün altında düz bir bant görülmektedir.³⁶³

10.17. Kadın Maskları

Şekil 29. Pitane’de Bulunmuş Kadın Maskı

Maske, insan, hayvan veya mitolojik varlık yüzü şeklinde antik Yunan ve Roma’da şenlik, eğlence zamanında yüzlere takılan nesnelere. Bu geleneğin Dionysos’tan³⁶⁴ geldiği düşünülmektedir. Çünkü o dönemde şenlik ve tiyatrolar ona

³⁶³ Belki de arkaik bone örneği.

³⁶⁴ Dionysos, her kış ölen ve her baharda canlılık kazanmasıyla doğanın bir yansıması olan; üzümün, şarabın, sarhoşluğun, çılgınlığın ve gizemin tanrısıdır. Dionysos sözcüğü, Zeus sözcüğünün yalın hali dışında kullanılan ve tanrı anlamını taşıyan Di (Dio, Dios, Dia, Dii) kökünden gelmektedir ve Διός,

ithaf edilirdi. Mesela tragedya oyunlarında yaklaşık 30 çeşit maske saptanmıştır. Orta, yaşlı ve ihtiyar adam maskeleri altı, delikanlı ve genç erkek maskeleri sekiz, uşak maskeleri üç ve kadın maskeleri on bir çeşitti. Bunlardan ayrı olarak; tragedya ile komedyada efsane kişilerini göstermek için yapılan özel maskeler kullanılırdı. Boynuzlu Acteon, kör Fineus, çok gözlü Argus gibi. Irmakları, saatleri, musikiyi ve oç duygusunu gösteren maskeler de yapılırdı. Doğu Yunan ve Rodos çıkışlı olarak kabul edilmekte olan örnek maskelerden de bahsedilebilir. Bu maskelerin ilk örneklerinin Doğu Akdeniz maskeleri benzeri ve Doğu Yunan'da üretildiği kabul edilir. Bu maskelerde büyük kulaklar, kulakların arkasından geçip boynun iki yanından dökülen başörtüsü ve bu başörtüsünün altında, alnın ön kısmında kendini gösteren saç bandı görülür. Kullanım amacı ise, kutsal mekânlara sunu hediyesi olarak asıldığı düşünülmüyordu ve bazı bilim adamları bu maskeleri tanrıça olarak yorumlamıştır. Örneğin arkeolog Liepmann'a göre bunlar tanrıçaları temsil ediyorlardı ve yöreye göre tanrıça değişse de tip aynı kalıyordu.³⁶⁵

oğul anlamına gelen Νῦσοç ile birleştğinde “Zeus’un oğlu” anlamını vermektedir. Bkz. George Thomsen, *Aiskhylos ve Atina*, Çev. Doğan M.H. Payel Yay. İstanbul 1990, s. 199; Çiğdem Dürüşken, *Roma'nın Gizem Dinleri: Antikçağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk*, Arkeoloji ve Sanat Yay. İstanbul 2000, s. 85; Gaspari C. “Dionysos”, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae III/1 Atherion-Eros Artemis*, Switzerland 1986, ss. 414-420, s. 414.

³⁶⁵ Ursula Liepmann, *Griechische Terrakotten, Bronzen, Skulpturen*, Bildkataloge des Kestner-Museums Hannover XII, Hannover 1975, s. 18.

10.18. Tekirdağ'dan Örtülü Kadın Başları

Şekil 30. Tekirdağ'dan Örtülü Kadın Başları

Kermeyan Köyü-Malkara'da bulunmuş örtülü kadın başlarında tipolojik olarak baş, himationla örtülü, ince uzun burun ve yuvarlaklaşan küçük çene görülür. Arsinoe II³⁶⁶ yüz tipi özelliği gösteren bu figürini Thompson, olasılıkla M.Ö. erken 2. yüzyıla tarihlemiştir.³⁶⁷ Bir başka örnekte, Himationla, hem başın hem de ağzın kapalı şekilde örtülü olduğu, saçların ortadan ikiye ayrılarak arkadan toplandığı, yuvarlak yüzlü ve gözleri buluntudur. M.Ö. 4. yüzyıldan M.Ö. 1. yüzyıla kadar bu formda yapılan figürinlerin örtü ile ağzı kapatması olasılıkla önemli bir özellik idi.³⁶⁸ Barbaros-Topağaç'ta bulunmuş bir diğer eserde, Khiton üstüne vücudunu ve başının arka kısmın

³⁶⁶ Mısır prensesi, I. Ptolemaios Soter'in kızı Arsinoe II, 17 yaşındayken Trakya Kralı Lysimakhos ile evlenir. II. Arsinoe, Lysimakhos ile olan evliliğinden üç erkek çocuk sahibi olur. II. Arsinoe, Mısır Hanedanlığı ve buradaki sikkeler üzerindeki portrelerinden de anlaşıldığı üzere, güzel bir kadındır. Doğruluk ve şefkate eğilimi hariç, babası I. Ptolemaios Soter'in pek çok özelliğine sahip acımasız ve hükümler karakterlidir. Pratik, açık sözlü, çalışkan, son derece iyi kararlar alabilen ve bunu uygulayan bir özelliğe sahiptir. Daha sonraki kocası II. Ptolemaios, Aphrodite Zephyritis adıyla karısı II. Arsinoe'yi tanrılaştırmış ve birçok şehre adını verdirmiştir. II. Arsinoe, Mısır Kraliçesi olarak yedi sene saltanat sürmüştür. Devlet yönetiminde tecrübeli, dış politikada çok etkili olduğu bilinmektedir; N. Davis-C. M. Kraay, *The Hellenistic Kingdoms, Portrait Coins and History*, London 1973 s. 156-157.

³⁶⁷ Thompson, *a. g. e.*, s. 171-174.

³⁶⁸ Thompson, *a. g. e.*, s. 103.

da örten himation giyimli kadın figürüdür. Bu buluntuda da baş ve vücudun tümü örtülüdür.³⁶⁹

10.18. Satrap Lahdi

Şekil 31. Satrap Lahdi, Cenaze Ziyafet Sahnesi

Satrap kelimesi Anadolu için pek yabancı değildir. Günümüzdeki Valilerin eskiden Pers dilindeki isimleri satraptı. Bir başka ifadeyle, bir Pers terimi olan *Khshatrapavan* (satrap), krallığın koruyucusu anlamındadır. Satraplar, imparatorluk eyaletlerinin valileri olarak görev yapmışlardır. Satrapların yetkileri sadece sivil yönetimle sınırlı değildi. Onlar aynı zamanda askeri olaylar konusunda da yetkili birer komutandılar. Satraplar doğuştan soylu kişilerdi, bazı durumlarda kraliyet ailesinin doğum ya da evlilik yoluyla üyeleri olabilirlerdi. Ayrıca Anadolu'dakilerin başına Pers Krallığı tarafından tayin edilirdi. Bu valilerin içinden büyüğü ve kuvvetli olanı Sart Satrapıydı.³⁷⁰

³⁶⁹ Tanagra tipi giyimli figürinler, M.Ö. 4. yüzyılda çok hızlı bir şekilde, öncelikle Boiotia'ya, sonra İskenderiye ve Güney İtalya'ya ve oradan da Küçük Asya'ya yayılır. Tanagra tipli ilk figürinler narin, dengeli ve klasik biçimdedir. En iyi örnekler, İskenderiye Chatby Mezarlığından gelir. Asya tipi giyimli figürinler ise Tanagra soyundan gelmektedir. Vücudun tümü örtülüdür, elbise kıvrımları figürinin duruşuna uygun bir şekilde gösterilmiştir. Asya tipli figürinlerde anlam ve ağırlık olarak giysi daha zengindir. Thompson, *a. g. e.*, ss. 22-26.

³⁷⁰ Bkz. Gökhan Coşkun, "Pharnabazos II Hakkında Yeni Bir Yorum", *Dumlupınar Üni. Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010, S. 26, ss. 106-112.

Antik Dünyanın günlük hayatında av, harp ve ziyafet (özellikle cenaze ziyafeti) önemli yer edinirdi. Arkaik dönemden itibaren insan hayatında bu üç iş yaşamın gayesiydi. Hatta geleneklerine o kadar bağlıydılar ki ölümlerinden sonra da günlük hayatlarındaki bu alışkanlıklarını anlatabilmek ve devam ettirmek için eserlerin üzerlerine bu konuları işletirlerdi. İşte, İstanbul Arkeoloji Müzesinde bulunan Satrap'a ait olan lahit üzerinde de aynı konular gösterilmiştir. Lahdin dört yüzünde sakallı satrapı ava, harbe çıkarken ve cenaze ziyafetinde göstermektedir. Eser, üzerindeki işçilikten de anlaşılacağı üzere, M.Ö. 5. yüzyılın ilk yarısında yapılmıştır. Bu eserde görüldüğü üzere cenaze sahnesinde oturan örtülü bir kadın tasviri de unutulmamıştır.

10.19. Magna Matter ve Attis Kabartması

Şekil 32. Magna Matter ve Hizmetkârları

Attis, Anadolu'da yaygın Ana Tanrıça Kibele ile anılan bir Tanrı olarak kabul ediliyordu. Bu kültte Kibele, toprağı ve yeryüzünü temsil etmekteydi. Attis ise onun hem oğlu hem aşığı hem de kurbanı olarak kabul edilmekteydi. Frigyalılar, Attis'i, "papa" olarak adlandırır ve ona bir bitki tanrısı olarak taparlardı. Annesi Kibele'nin

çalgınca sevgisi yüzünden Attis'in delirdiği ve bir çam ağacının altında kendisini iğdiş ettiğine inanılırdı. İnanca göre kendini çam ağacının altında öldürdüğü için bu kültürde çam ağacı kutsal kabul edilmekteydi.³⁷¹ Venedik Arkeoloji müzesindeki kabartmada Tanrıça ve Attis ile hizmetkârları yer alır. Bu sahnede örtünme kadına farklı bir statü açmıştır.

10.20. Lekythos Üzerinde Sakkoslu Kadınlar

Şekil 33. Sakkoslu Kadınlar

Helenistik kültür kalıntılarında eşarp takmak, baş bağlamak ve yüzü peçeyle örtmenin M.Ö. 4. yüzyıl ile M.Ö. 1. yüzyıl arası moda unsuru olduğunu ifade

³⁷¹ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, Çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yay. İstanbul 2003, C. II, s. 328; Mehmet Yaşar Ünal, *Anadolu Ana Tanrıçası Kibele*, Öteki Yay. Ankara 2001, s. 29-30.

etmiştik.³⁷² Antik Grek dönemine ait Lektyhos³⁷³ üzerinde tasvir edilmiş yukarıdaki eserde kadın ayna karşısında başını düzeltmektedir. Belki de dışarı çıkmadan önce bonesini (sakkos)³⁷⁴ yapmaktadır. Diğer bir örnekte de kadın başında boneli, üzerini değiştirmek üzere betimlenmiştir.

³⁷² Bkz. s. 88

³⁷³ Antik Yunan'da, ince uzun gövdeli, tek ve halka biçimli kuplu ve dar boyunlu, hamamlarda, gymnasionlarda ve cenaze törenlerinde kullanılan bir yağ testisidir, Lekythoslar Attika'da M.Ö. 5. yy.da mezarlara da konmuşlardır; Tekçam, *a. g. e.*, s. 130.

³⁷⁴ Antik Yunan'da, kıldan yapılmış, saçları toplamaya yarayan bone şeklindeki basit bir başlıktır; Tekçam, *a. g. e.*, s. 193.

SONUÇ

Bu çalışmamızda kadının toplum hayatındaki yeri ve erkeğe göre konumu ile İslam öncesi dönemlerde görülen örtünme kültürü anlatılmaya çalışılmıştır. Ele alınan toplumlarda, kadının konumundan başlayarak örtünmeye doğru yaptığımız incelemede, kadının toplumdaki yeri ve öneminin değişmesi, toplumsal değişme ile paralel gitmiştir. Ayrıca birbirinden farklı coğrafyalarda hüküm sürmüş devletlerde kadının durumu, hakları, giyimleri ve erkeğe göre konumu hep farklı olmuştur.

Kadın hayatın devamlılığını sağlayan bir canlı olup bu özelliğini doğurganlığı ve üretkenliğinden almaktadır. Anaerkillikte bereket simgesi olarak kültürelleşen kadın, toplumsal yaşamda her zaman farklı bir işlevle karşımıza çıkmıştır. Evlilik kurumuyla başlayan ailede bazen aktif konumda olurken bazen de geri planda kalmıştır. Genel olarak birçok toplumda aşağı tabakada ve değersiz görülmesine karşın, siyasi ve sosyal hayatta etkin olduğu dönemlere de rastlanmıştır. Özellikle de bu etkiyi Anadolu'da görürüz. Zira binlerce yıllık geçmişte çevresindeki kültürler içinde Anadolu kadınının ayrıcalıklı bir yeri olduğu görülmüştür. Ayrıca Eskiçağ toplumlarında kadınlar dini hayatta, rahibelikte önemli bir konumdaydılar. Bu konumun önemine ise Mezopotamya'da rastlamaktayız. Yani görülen o ki kadın kendisine değer ve imkân sunulduğunda, bu imkânı en iyi şekilde değerlendirerek kendisine düşen görevleri fazlasıyla yerine getirmiştir. Ancak ataerkilliğin ortaya çıkmasıyla kadın ikincil bir statüye itilerek miras ve mülkiyetten de uzak tutulmuştur.

Örtünme ise İslam öncesi dönemlerde birçok uygarlıkta görülmüş ve ilk insanın yaratılışı ile başlamıştır. Örtünme her ne kadar dini bir kural olsa da ahlaki ve doğal bir ihtiyaçtır. Her şeyden önce edep yerlerini saklama amacı güder. Hem sosyolojik, hem dini, hem de tarihsel olarak önemli bir konuyu ifade eder. Zaman içinde farklı inançların ortaya çıkmasıyla örtünme boyut değiştirerek farklı anlamlar kazanmıştır. Ne sebeple olursa olsun örtünme farklı kronolojik çağlarda bir şekilde kendisini göstermiştir. İnsanın toplumsal bir varlık olarak birlikte yaşaması ve sosyal olması gibi, örtünme de çeşitli dönemlerde toplum içerisinde zorunlu bir norm olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaman içinde ise örtünme toplumsal bir statü kazanmıştır. Şöyle ki Ana tanrıçalıktan

soyluluğa kadar ikonografik bir anlam taşır. Aynı zamanda örtünme, daha doğrusu giyim zamana, mekâna, kültüre, coğrafyaya ve daha birçok unsura göre değişim ve gelişim göstermektedir.

Genel olarak ise örtünen kadın iyi bir konumda kendini bulmuş ve saygınlık kazanmıştır. Burada da bir bakıma güncel konular arasında sayılan tesettürün, kadın özgürlüğünü filtrelediği, dinin kadını içeri kapattığı hususundaki eleştirilerin, söylevlerin çok da geçerli olmadığını yüzyıllar öncesinden ispatı olarak görülmektedir. Zira Asur maddelerinde de görüldüğü üzere başörtüsü kadına hürlük temin etmiştir. Ayrıca Asur, 40-41. Maddede örtünmesi ile eş konumu ve üst bir makam verilip kadının statüsü yükselmektedir. Yani örtünme her dönem kadına farklı bir konum açmıştır. Ayrıca eskiçağlarda örtünmenin varlığıyla alakalı olarak pek çok arkeolojik bulgu mevcuttur. Konuyla alakalı olarak birkaç örneği çalışmamızda yansıttık.

Sonuç olarak örtünme İslam'ın getirdiği bir yenilik değildir. Örtünme toplumsal bir kural ya da dinsel bir emir olarak da olsa veya süs eşyası ya da bir giyim kültürü de olsa, tarihsel süreç içerisinde karşılaşılan insanı ve toplumu ilgilendiren sosyal bir gerçekliktir.

KAYNAKÇA

- ABENDROTH, Heide Gottner, *Gesellschaft in Balance: Gender Gleichheit Konsens Kultur in Matrilinearen, Matrifokalen, Matriarchalen Gesellschaften*, Kohlhammer Yay. Lüksemburg 2006.
- AHTERÎ, Mustafa B. Şemsüddin Karahisarî, *Ahterî Kebir*, Haz. İ.İlhami Ulaş-Abdulkadir Dedeoğlu, Osmanlı Yay. İstanbul 1978.
- AKSOY, Murat, *Başörtüsü-Türban*, Kitap Yay. İstanbul 2005.
- AKŞİT, İlhan, *Hititler, Türkiye'nin Tarih Hazinesi Orta Anadolu Uygarlığı*, Sandoz Yay. Ankara 1981.
- AKŞİT, Niyazi (Hazırlayan), "Babil", *A'Dan Z'Ye Kültür ve Tarih Ansiklopedisi*, Yeni Şafak Yay. İstanbul 2004, C. 1, ss. 55-56.
- AKTAŞ, Melahat, *İslam Toplumunda ve Çağımızda Kadın*, Ölçü Yay. Ankara 1984.
- AKURGAL, Ekrem, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yay. İzmir 1998.
- AKURGAL, Ekrem, *Anadolu Uygarlıkları*, Phoenix Yayınları, Ankara 2004.
- AKURGAL, Ekrem, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yay, İzmir 1995.
- Ali El- Haseni En- Nedvi, *Müslümanların Gerilemesiyle Dünya Neler Kaybetti*, Trc. Mehmet Süslü, Hikmet Yay. İstanbul 1986.
- ALTINTAŞ, Ramazan, "Cahiliye Arap Toplumunda Kadın", *Diyanet İlmî Dergi*, 2001, C. 37. S. 1, ss. 63-68
- ARAT, Necla, *Kadın Sorunu*, Say Yay. İstanbul 1986.
- ARI, Bülent, "Karacaoğlan'ın Şiirinde Sevgilinin Giyim Kuşamı", *Gazi Üni. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Ankara 2006, C. 12, S. 35, ss. 235-250.
- ATASEVEN, Asaf, BAYINDIR, Abdulaziz, TOPALOĞLU, Bekir, BEŞER, Faruk, ÇAKAN, İsmail Lütfi, ZAİM, Sabahaddin, MERİÇ, Ümit, *İslamda Kılık Kıyafet ve Örtünme*, İsav Yay, İstanbul 1991.
- AYDIN, Mehmet, *Dinler Tarihine Giriş*, Literatürk Yay. İstanbul 2010.
- BACHOFEN, J. Jacob, *Söylence Din ve Anaerki (Mutterrecht und Urreligion)*, Çev. Nilgün Şarman, Payel Yay. İstanbul 1997.

- BAHAR, Halil İbrahim, *Sosyoloji*, Uşak Yay. Ankara 2009.
- BAHAR, Hasan, *Eski Çağ Uygarlıkları*, Mesa Yay. Konya 2009.
- BAINES, John, MALEK, Juromir, "Mısır", Çev. Zeynep Aruoba, Oruç Aruoba, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, İletişim Yay. İstanbul 1986, C. 2.
- BAKIREZER, Güven, "Antik Yunan Düşüncesinde Kölelik", *AÜSBF Dergisi*, 2008, C. 63, S. 1, ss. 18-24.
- BALAMAN, Ali Rıza, *Evlilik Akrabalık Türleri*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 2002.
- BARDAKOĞLU, Ali, "Cahiliye Döneminde Kadın", *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi 22, Sosyal Hayatta Kadın*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, ss. 14-20.
- BASEL, Yusuf, *Yahudilik Ansiklopedisi*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul 2001, C1.
- BAŞOĞLU, Okşan, "Hitit Dönemi İskelet Topluluklarının Antropolojik Analizi", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2010, C. 19, S. 3, ss. 149-164.
- BATES, G. Daniel, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji İnsanın Doğadaki Yeri*, Çev. Suavi Aydın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul 2009.
- BEBEL, August, *Kadın ve Sosyalizm*, Çev. Sabiha Z. Sertel, Toplum Yayınevi, Ankara 1980.
- BELLİ, Oktay, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yay. İstanbul 1982, C. 1, ss. 139-208.
- BELLİ, Oktay, *Anadolu Tanrıçaları*, Promete Yay. İstanbul 2001.
- BERKİ, Ali Himmet. Osman Keskiöglü, *Hz. Muhammed ve Hayatı*, DTB Yay. Ankara 2001.
- BERKTAY, Fatmagül, *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*, Metis Yay. İstanbul 2000.
- BHASİN, Kamla, *Toplumsal Cinsiyet Bize Yüklenen Roller*, Çev. Kader Ay, Kadav Yay. İstanbul 2003.
- BIYIKLI, Tevfik, *Hint Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
- BİRECİKLİ, Fatma, "Ana Hatlarıyla Friglerde Din", *Gazi Akademik Bakış*, 2010, C. 4 S. 7. s. 215-232.
- BLUNDEN, Caroline. Mark Elvin, "Çin", *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, Çev. Selçuk Esenbel, Levent Köker, İletişim Yay. İstanbul 1989.
- BOYACIOĞLU, Ramazan, Hz. Muhammed'in Vahiy Öncesi Dönemi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, C. V, S. 1, ss. 5-22,

- BRYCE, Trevor, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Çev. Müfit Günay, Dost Yay. Ankara 2003.
- CAN, Şefik, *Klasik Yunan Mitolojisi*, İnkılâp Yay. İstanbul 1997.
- CANBULAT, Mehmet, “Hicâb”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2006.
- CERAM, C.W. *Tanrıların Vatanı Anadolu*, Remzi Kitabevi, Ankara 1992.
- CHILDE, Gordon, *Tarihte Neler Oldu*, Yeni Alan Yayıncılık, İstanbul 1995.
- COOK, John Manual, *Greek Arcaology in Western Asia Minor, Archaeological Reports*, The Society for the Promotion of Hellenic Studies Yay. 1959-1960, S. 6, ss. 27-57.
- COŞKUN, Gökhan “Pharnabazos II Hakkında Yeni Bir Yorum”, *Dumlupınar Üni. Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010, S. 26, ss. 106-112.
- CÖMERT, Bedrettin, *Mitoloji ve İkonografi*, DE-Ki Basım, Ankara 2006.
- ÇAĞATAY, Neşet, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üni. Basımevi, Ankara 1982.
- ÇAĞIL, Necdet, “Nisa Suresinde Kadının Beşeri, Sosyal ve Hukuki Statüsü”, *Bülent Ecevit Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, C. 1, S. 1, ss. 1-16.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003.
- ÇAYLI, Pınar, “Prehistoriya’dan Günümüze Kadın Sembolünün Sanata Yansıması”, *Colloquim Anatolicum*, 2008, S. VII, ss. 137-155.
- ÇETİN Cengiz, “Anadolu’da Bereket Kültü ve Anadolu Türk Köylüsü Seyirlik Oyunlarına Yansımaları” *Ankara Üni, D.T.C.F Dergisi*, 2006, C. 46, S. 1, ss. 189-210.
- ÇİĞ, Muazzez İlmiye, *İnanna’ın Aşkı*, Kaynak Yay. İstanbul 1998.
- ÇİĞ, Muazzez İlmiye, *Ku’ran, İncil ve Tevrat’ın Sümerdeki Kökeni*, Kaynak Yay. İstanbul 2005.
- ÇİĞ, Muazzez İlmiye, *Sümerli Ludingirra “Geçmişe Dönük Bilimkurgu”*, Kaynak Yay. İstanbul 2010.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim Kültür Vakfı Yay. İzmir 1997.
- DARGA, A. Muhibbe, *Eski Anadolu’da Kadın*, İÜEF Yay. İstanbul 1976.

- DARGA, A. Muhibbe, *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Yay. İstanbul 1992.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1992.
- DIAMOND, Jared, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, Çev. Ülker İnce, Tübitak Yay. Ankara 2008.
- DİNÇOL, M. Ali, “Hititler”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yay. Ankara, C. I, ss. 17-120.
- DOĞAN, Erdal, *Hitit Hukuku*, Fam Yay. İstanbul 2007.
- DÖKMEN, Yaşın Zehra, *Toplumsal Cinsiyet Sosyal Psikolojik Açıklamalar*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2015.
- DÖNDÜREN, Hamdi “Peçe”, *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Akit Yay. İstanbul 2000, C. VI, ss. 336-337.
- DREXLER, Wilhelm, *Der Isis - und Sarapis- Cultus in Kleinasien*, Wien 1889.
- DUBY, Georges, *Ana Tanrıçalardan Hristiyan Azizelere Kadınların Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2005, C. 1.
- EDİTH, Hamilton, *Mitologya*, Çev. Ülkü Tamer, Varlık Yay. İstanbul 2006.
- ELIADE, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, Çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yay. İstanbul 2003, C. II.
- ELIADE, Mircea, *Mitlerin Özellikleri*, Çev. Sema Rıfat, Om Yay. İstanbul 2001.
- EL-MEVDÛDÎ, Ebu'l A'la, *Hicâb*, Çev. Ali Genceli, Hilal Yay. İstanbul 2011.
- ERDOĞAN, Toker Müge, *Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Sağlanmasında Medya Okuryazarlığının Rolü*, T.C Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü Yay. (Uzmanlık Tezi), Ankara 2010.
- ERGENER, Raşit, *Anatolia Land Of Mother Goddess*, Hitit Yay. Ankara 1983.
- ERGİNER, Gürbüz, *Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri*, Yapı Kredi Yay. İstanbul 1997.
- ERHAT, Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007.
- ERİKSEN, Thomas Hylland, *Büyük Meseleler Sosyal ve Kültürel Antropoloji*, Çev. A. Erkan Koca, Birleşik Yay. Ankara 2012.
- EROĞLU, Engin, “Ege Göçleri ve M.Ö I. Binde Anadolu”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2014, C. 1, S. 1, ss. 43-55.

- ERTUĞRUL, Gülden, “Anadolu’da Türk Kadın Haklarının Evrimi”, *Doğu Akdeniz Üni. 2. Uluslararası Kadın Araştırmaları Konferansı, Kadın Araştırmaları ve Eğitim Merkezi, Gazimağusa* 2006.
- ERZEN, Afif, *Çavuştepe I*, TTK Yay. Ankara 1988.
- FISCHER, Ernst. *Sanatın Gerekliliği*, Çev. Cevat Çapan, V Yay. Ankara 1993.
- FİRDEVSİ, *Şehname*, Çev. Necati Lugal, MEB, İstanbul 1947, C. 2.
- FRAZER, J. G. *Adonis, Attis, Osiris: Studies in the History of Oriental Religion*, New Hyde Park Yay. Newyork 1961.
- GİDDENS, Anthony, *Sosyoloji*, Çev. Hüseyin Özel-Cemal Güzel, Ayraç Yay. Ankara 2000.
- GİLBERT, Sari. Michael Brouse, *Der National Geographic Traveler Rom*, G und J/RBA Yay. Hamburg 2001.
- GIUSEPPE, Furlani, “The Basic Aspect of Hittite Religion”, *The Harward Theological Review*, 1938, C. 31, S. 4, ss. 251-262.
- GOMBRİCH, H. Ernst, *Sanat ve Yanılsama*, Çev. Ahmet Cemal, Remzi Kitabevi, İstanbul 1992.
- GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1997.
- GÖKÇEK, Lütfi. Faruk Akyüz, “Asur Ordusu”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2013, C. 32, S. 54, ss. 41-62.
- GÖKSEL, Burhan, *Çağlar Boyunca Türk Kadını*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1993.
- GÖLE, Nilüfer, *Modern Mahrem*, Metis Yay. İstanbul 2001.
- GÖRMEZ, Mehmet, “İlahi Dinlere Göre Başörtüsü”, *İslamiyat*, Ankara 2001, C. IV, S. 2, ss. 19-33.
- GREEN, Anthony. Jeremy Black, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar, İfritler, Semboller*, Çev. Necdet Hasgül, Aram Yay. İstanbul 2003.
- GÜLER, Ali. Tahsin Ünal, *Türk’ün Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Berikan Yay. Ankara 2007.
- GÜLTEPE, Necati, *Türk Kadın Tarihine Giriş*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.
- GÜNALTAY, Şemsettin, *İbraniler*, Akşam Matbaası, İstanbul 1936,
- GÜNDÜZ, Altay, *Eski Mezopotamya ve Mısır*, Büke Yay. İstanbul 2002.

- GÜNDÜZ, Ahmet, “Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri ve Önemi”, *International Journal of Social Science*, 2012, C. 5, ss. 129-148.
- GÜR, Selçuk, *İlk İnsandan Selçukluya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler*, Alfa Yay. İstanbul 2007.
- GÜRKAN, Ahmet, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1965.
- GÜRKAN, Salime Leyla, “Tesettür” (Diğer Dinlerde), *TDV*, İstanbul 2011, XXXX, ss. 543-545.
- GÜVENÇ, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Remzi Yay. İstanbul 2002.
- HAKTANIR, Handan, *Bir Avuç Mısır*, Rüstem Kitabevi, Lefkoşa 2010.
- HALIKARNAS BALIKÇISI, *Anadolu Tanrıları*, Bilgi Yay. İstanbul 1995.
- HASSAN, Ümit, *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*, Alan Yay. İstanbul 2000.
- HAŞŞAB, Samiye Mustafa, *İslam Sosyolojisi*, Çev. Ali Coşkun-Nebile Özmen, Çamlıca Yay. İstanbul 2010.
- HATİBOĞLU, Mehmed, “Tesettürden Türbana”, *İslamiyat*, 2001, C. 4, S. 2, ss. 7-10.
- HAWLAND, William A. *Kültürel Antropoloji*, Çev. Hüsamettin İnaç-Seda Çiftçi, Kaktüs Yayınları, İstanbul 2002.
- HAZENBOS, Joost, “Hethitische Wörterbuch”, *The Purity of the Kingship*, Brill: Leiden-Boston Yay. Köln 2010.
- HERODOTOS, *Herodot Tarihi*, Çev. A. Erhat, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999.
- HESİOD, *The Homeric Hymns and Homerica*, Çev. Hugh G. Evelyn-White, M. A, London 1974.
- HITZL, Ingrid, *Die Griechischen Sarkophage Der Archaischen Und Klassischen Zeit*, Aströms Yay. Jonsered 1991.
- HOTTER, H - D. O. A. Klose, *Sylogie Nummorum Graecorum Deutschland 2*, 20 Staatliche Münzsammlung München Ionien 1: Nr. 1- 882. München 1995.
- HUOT, Jeans-Louis. Jean-Paul Thalmann, *Kentlerin Doğuşu*, Çev. Ali Bektaş Girgin, İmge Kitabevi, Ankara 2000.
- ILIN, M. E. Segal, *İnsan Nasıl İnsan Oldu*, Çev. Ahmet Zekeriya, Say Yay. İstanbul 2014.
- IŞIK, Emin, “İslam’da Kadın”, *Kadın Ansiklopedisi*, Tercüman Matbaacılık, İstanbul 1984.

- İBN FAZLAN, *Seyahatnâme*, Çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yay. İstanbul 1975.
- İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemaluddîn Muhammed, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2003.
- İBRAHİM, Hasan, *Tarihu Amr b. el-Âs*, Yayın yok, Mısır 1996.
- İNAN, Afet, *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması*, MEB, İstanbul, 1968.
- İPLİKÇİOĞLU, Bülent, *Eskiçağ Tarihinin Anahatları*, Edebiyat Fak. Basım, İstanbul 1990.
- İZGİ, Özkan, "İslamiyet'ten Önce Türklerde Kadın", *Türk Kültürü Araştırmaları Yayınları*, Ankara 1975, C. 11-14, ss. 145-155.
- JOHN, Baines. Juromir Malek, "Mısır", Çev. Zeynep Aruoba, Oruç Aruoba, *Atlaslı Büyük Uygarlık Ansiklopedisi*, İletişim Yay. İstanbul 1986, C. II.
- JOHNSTONE, H.A. Munro Butler, *Türkler & Karakterleri, Terbiyeleri ve Müesseseleri*, TDV Yay. Ankara 1996.
- KANAD, Halil Fikred, *Pedagoji Tarihi*, M. E. B, İstanbul 1963.
- KAYA, Muharrem, "Türk Halk Anıtlarında Kadın", *Topum Bilim*, İstanbul 2002, S. 15, ss. 49-54.
- KILIÇ, Yusuf, "Eski Mezopotamya ve Anadolu Toplumlarında Kadının Sosyal Durumu", *TSA*, 2005, S. 1-2, ss. 32-41.
- KILIÇ, Yusuf, "Eski Önasya Toplumları Arasında Yazı ve Dil Etkileşimi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Denizli 2009, S. 4, ss. 122-151.
- KILIÇ, Yusuf, "Hititlerde Kadın ve Siyaset", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 26, S. 42, Ankara 2007, ss. 85-99.
- KINAL Firuzan, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yay. Ankara 1987.
- KIYAK, Abdulkadir, "Dinlerde Kutsal Zamanlar (Takvimler, Dini Gün, Bayram Ve Törenleri)", *Gümüşhane Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2012/1, C. 1, S. 1, ss. 254-259.
- Kitabı-ı Mukaddes (Tevrat-ı Şerif Yahut Eski Ahit Kitabı)*, Yalçın Ofset, İstanbul, 1993.
- Kitabı Mukaddes*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2006.
- KOMİSYON, "Tesettür", *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Milliyet Yay. İstanbul 1992, C. 20.
- KOMİSYON, "Cilbâb", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 2000.

- KOMİSYON, *Yeni Kâmus (Arapça Türkçe)*, Hazırlayanlar, Bekir Topaloğlu-Hayreddin Karaman, Nesil Yayınları, İstanbul 1996.
- KÖKSAL, M. Asım, *Hız. Muhammed ve İslamiyet Medine Devri*, İrfan Yay. İstanbul 1969, C. I.
- KÖROĞLU, Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yay. İstanbul 2011.
- KRAMER, Samuel Noah, *Sümerler-Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, Çev. Özcan Buze, Kabalıcı Yay. İstanbul 2002.
- KUZUOĞLU, Aliye, *Koloni Çağında Anadolu ve Asur'da Kadın*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- KÜÇÜKBEZCİ, Hatice Gül, "Assur Ticaret Kolonileri Çağında Orta Anadolu'da Dinsel Yapı", *Tarihin Peşinde*, 2011, S. 5, ss. 1-13.
- LEİCK, Gwendoly, *The Babylonians*, Routledge, Newyork 2003.
- LİEPMANN, Ursula, *Griechische Terrakotten, Bronzen, Skulpturen*, Kestner-Museums Hannover Yay. Hannover 1975.
- MACQUEEN, James G. *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çev. E. Davutoğlu, Arkadaş Yay. Ankara 2009.
- MAHMUD, Esad, *Târih-i İlm-i Hukuk*, Yetkin Yay, Ankara 2012.
- MANSEL, Arif Müfit, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Ankara 1988.
- MANSEL, Arif Müfit. Cavid Baysun, E.Z. Karael, *İlkçağ Tarihi*, Maarif Matbaa, İstanbul 1942.
- MARİAM, Irme. Tazi-Preve, "Das Private ist politisch. Familienbeziehungen Unter Patriarchalen und Matriarchalen Bedingungen", anlässlich des Internationalen Kongresses in St.Gallen/Schweiz Yay. Schweiz 2011, ss. 1-14.
- MARSHALL, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akinhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yay. Ankara 2003.
- MARX, Karl, Friedrich ENGELS, *Komünist Manifesto*, Alter Yay. Ankara 2010.
- MASCETTİ, Dunn, Manuella, *İçimizdeki Tanrıça, Kadınlığın Mitolojisi*, Çev. Belkıs Çorakçı. Doğan Yay. İstanbul 2000.
- MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi, Bursa 2009.
- MEMİŞ, Ekrem, *Genel Tarih*, Tablet Yay. Konya 2002.

- MUHAMMED ALİ, Mevlana, *Peygamberimiz*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Sebilürreşad Kütüphanesi, İstanbul 1341.
- MEWLANA, Hâlid-i Bağdâdî, *Glaube Und Islam*, Hakikat Kitâbevi, İstanbul 2013.
- MİNAZ, Özlem, *Truva Dönemi Takıları ve Günümüze Yansımaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- MOHAPATRA, A. Ranjan, “Hinduizm”, Çev. Hidayet Işık *Selçuk Üni. İlahiyat Dergisi*, Konya 2002, S. 13, ss. 211-227.
- MOSCATİ, Sabatino, *Fenikeliler*, Çev. Sinem Gül, Dost Kitabevi Yay. Ankara 2004.
- MUHAMMED, Ali, “Tevrat ve İncil’de Şarap, Domuz, Sünnet, Örtünme ve Teaddüdü Zevcât”, Çev. Salih Mehmedoğlu, *İslâm Medeniyeti*, 1968, C. I, S. 6.
- MUTAHHARİ, Murtaza, *Hicab*, Çev. Mücteba Mir, Şûra Yay. İstanbul 1999.
- NEWMAN, K. Louise, “Sex, Gender and Culture: Issues in the Definition, Assesment and Treatment of Gender Identity Disorder”, *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 2002, C. 7, ss. 358-367.
- NİRUN, Nihat, *Sistemik Sosyoloji Yönünden Aile ve Kültür*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yay. S. 73, Ankara 1994.
- NORTON, John, “Faith and Fashion in Turkey”, *Languages of Dress in the MiddleEast*. (Der.) Nancy Lindisfarne Tapper and Bruce Ingham, Survey: Curzon Yay. London 1997, ss. 149-177.
- ORTNER, B. Sherry, *Making Gender, The Politics and Erotics of Culture*, Beacon Yay. Boston 1996.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, “Bitik Vazosu”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1958, C. XVI, S. 1-2, ss. 1-18.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, *İnandıktepe; Eski Hitit Çağında Önemli bir Kült Merkezi*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1988.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, İstanbul 1993, C.II-III.
- PAUKA, Kirstin, *Theater & Martial Arts In West Sumatra: Randai & Silek of the Minangkabau*, Ohio University Yay. (ABD) Ohio 1999.
- PEKYÜREK, Tayfun, *Amazonlar*, Anonim Yay. İstanbul 2011.

- RAO, Jasmine, "The Caste System: Effects on Poverty in India, Nepal and Sri Lanka", *Global Majority E-Journal*, December 2010, C. 1, S. 2, ss.97-106.
- RENDA, Günsel (Sergi Koordinatörü), *Çağlar Boyu Anadolu'da Kadın/Anadolu Kadınının 9000 Yılı*, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Yay. İstanbul 1994.
- ROLLER, E. Lynn, *Tanrıçanın İzinde, Anadolu Kybele Kültü*, Çev. Betül Avuç, Homer Kitabevi, İstanbul 2004.
- SALVİNİ, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Çev. Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- SAMİ, Şemseddin, *Kâmus-i Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1996.
- SANDER, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara 2011.
- SARIÇAM, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yay. Ankara 2005.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi Yay. Isparta 2011.
- SEVER, Hüseyin, "Asur Siyasi Tarihinin Ana Evreleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1987, C. 31 S. 1-2, ss. 421-428.
- SEVİN Veli, "Anadolu'da İon Yerleşmeleri", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yay. İstanbul 1982, C. 2, ss. 231-247
- SEVİN, Veli, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, T.T.K. Yay. Ankara 2007, C. 1.
- SEVİN, Veli, "Aşiretten Krallığa Urartulular", *National Geographic Dergisi*, Doğuş Grubu İletişim Yayıncılık, 2007, S. 69, ss. 58-77.
- SEVİN, Veli, "Frigler", *Eski Anadolu ve Trakya (Başlangıcından Pers Egemenliğinin Sonuna Kadar)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, C. 1, ss. 234-281.
- SEVİN, Veli, "Frygler" *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yay. İstanbul 1982, C. 2.
- SEVİN, Veli "Lydia Tarihi", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yay. İstanbul 1982, C. 2.
- SEVİN, Veli, "Urartu, Dağların Medeniyeti", *Eski Anadolu ve Trakya (Başlangıcından Pers Egemenliğinin Sonuna Kadar)*, İletişim Yay. İstanbul 2003, C. 1, ss. 194-233.
- SEVİNÇ, Fatma, "Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, S. 17, ss. 11-32.

- SEVİNÇ, Hüseyin, “Yunan’ın Çağdaş Uygarlıklarda Toplumsal Gelişmeler, Siyasal ve Dinsel Düşünüş”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 32 s. 232-251.
- SEVİNÇ, Necdet, *Eski Türklerde Kadın ve Aile*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1987.
- SEVİNÇ, Necdet, *Türklerde Kadın ve Aile*, Bilgeoğuz Yay. İstanbul 2007.
- SHEEDY, Kenneth, *Alexander and the Hellenistic Kingdoms: Coins, Image and the Creation of Identity: the Westmoreland Collection*, Macquarie University Yay. Sydney 2007.
- SİNEMOĞLU, Nermin, *Sanat Tarihi, Tarih Öncesinden Bizans’a*, Mimar Sinan Üniversitesi Yay. İstanbul 1984.
- STONE, Merlin, *Tanrılar Kadinken*, Çev. Nilgün Şarman, Payel Yay. İstanbul 2000.
- ŞAHAN, Melek, *Tarih Öncesinden Friglere kadar Anadolu’da Kadın Konulu Heykeller*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 1998.
- ŞARKAVİ, Abdurrahman, *Özgürlük Peygamberi Hz. Muhammed*, Trc. Muharrem Tan, Birleşik Yay. İstanbul 1996.
- ŞENEL, Alâeddin, *Kemirgenlerden Sürüngenlere İnsanlık Tarihi*, İmge Yay. Ankara 2006.
- ŞENEL, Alâeddin, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Bilim ve Sanat Yay. Ankara 2004.
- ŞENEL, Alâeddin, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, Ankara Üni. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. Sevinç Matbaası, Ankara 1970.
- ŞENTÜRK, Sinem *İyonya Arkaik Dönem Ölü Gömme Gelenekleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir 2001.
- TANİLLİ, Servet, *Yüzyılların Gerçeği ve Miras, İlk Çağ*, Say Yay. İstanbul 1984 C. I.
- TAŞKIN, Zehra, “İlkçağ Uygarlıklarında Kitap ve Kütüphane: Efes Celsus Kütüphanesi”, *Türk Kütüphaneciliği*, 2011, C. 1, S. 25, ss. 86-96.
- TEKÇAM, Tamay, *Arkeoloji Sözlüğü*, Alfa Yayınları, İstanbul 2007.
- THOMPSON, Burr, *Troy, The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period: Supplementary Monograph III*, Princeton Üni. Yay. New Jersey 1963.

- TOLMAN, Herbert C. *Ancient Persian Lexicon and the Texts of the Achaemenidan Inscriptions Transliterated and Translated with Special Reference to Their Recent Re-examination*, American Book Company Yay. New York 1908.
- TOPALOĞLU, Bekir, *İslâm'da Kadın*, Yağmur Yay. İstanbul 1968.
- TOSUN, Mebrure, YALVAÇ, Kadriye, *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Aduga Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1975.
- TOZDUMAN, Aysel Zeynep, *İslam'da Kadının Hakları*, Seha Neşriyat, İstanbul 1991.
- TÜL, Şükrü, *Aigai. Aiolis'te Bir Dağ Kenti*, Ege Yay. İstanbul 1995.
- TÜMER, Günay, "Brahmanizm", *TDVİA*, İstanbul 1992, C.VI, ss. 329-333.
- TÜRKÖNE, Mualla, *Eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü*, Ark Yay. Ankara 1995.
- UÇANKUŞ Hasan Tahsin, *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji: Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar Anadolu*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 2000.
- UÇANKUŞ, Hasan Tahsin, *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 2002.
- UĞURLU, Elif , "Heykeltraş Phedias", *Anadolu Sanat Dergisi, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi*, 2002, S. 12, ss. 149-165.
- UYŞAL, Veysel, *Psiko-Sosyal Açısından Oruç*, T.D.V Yay. Ankara 1994.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Sosyoloji Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1959.
- ÜNAL, Ahmet, *Hititler Devrinde Anadolu III*, Kanaat Matbaası, İstanbul 2005.
- ÜNAL, Asife, *Türkiye'de Örtünme Anlayışı Üzerine Bir Araştırma (Dinler Tarihi Açısından Bir Yaklaşım)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- ÜNAL, Tahsin, *Türk'ün Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Hazırlayanlar: Ali Güler, Suat Akgül, Berikan Yayınları, Ankara 2007.
- ÜNAL, Yaşar, Mehmet, *Anadolu Anatanrıçası Kibele*, Öteki Yay. Ankara 2001.
- ÜZEN, Neşe. Öner Çetin, "Geçmişten Günümüze Sulama Yöntemi", *Batman Üni. Yaşam Bilimleri Dergisi*, 2012, C. 1, S. 2, ss. 281-290.
- VARDAR, Nalan Akyürek, *Anadolu'da Kybele Tasvirleri*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992.
- YALVAÇ, Kadriye, "Eski Babil'de Kız Evladın Miras Meselesi", *D.T.C.F. Dergisi*, Ankara 1965, C. 23, S. 1, ss. 31-36.

- YAYLALI, Abdullah, *Hellenistik Devir İzmir Kökenli Figürlü Mezar Stelleri*, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Erzurum Üniversitesi, Erzurum 1979.
- YAZIR, Elmalılı Hamdi, *Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali*, Asır Yay. İstanbul 2002.
- YEĞİN, Abdullah, *Yeni Lûgat (İslamî-İlmî-Edebî-Felsefî)*, Hizmet Vakfı Yay. İstanbul 1997.
- YILDIRIM, Recep, *Önasya Tarih ve Uygarlıkları*, Meram Yay. İzmir 1996.
- YILDIRIM, Recep, *Uygarlık Tarihine Giriş*, Asil Yay. Ankara 2004.
- YILMAZ, Öztuna, *Türk Tarihinden Yaprakla*, M. E. B Yay. İstanbul 1969.
- YILMAZ, Hatice Aydoğdu H. *Ana Tanrıça'nın Anadolu'da Biçimsel Değişimi ve Günümüz Türk Heykel Sanatına Yansımaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, 2010.
- YİTİK, Ali İhsan, *Hint Kökenli Dinlerde Karma İnancının Tenasüh İnancıyla İlişkisi*, Ruh Madde Yayınları, İstanbul 1996.

İNTERNET KAYNAKLARI

(<http://blogs.hisarschool.k12.tr/ahmetoncel/category/uncategorized/tarih-dersi/resimler/>), (Erişim Tarihi 24.06.2015).

(<http://www.nationalgeographic.com.tr/makale/kesfet/dunyanin-ilk-evlilik-sozlesmesi/2409>), (Erişim Tarihi 02.04.2015).

(<https://isstanbul.wordpress.com/tag/anadolu/>), (Erişim Tarihi 12.05.2015).

(<http://semrabayraktar.blogspot.com.tr/2014/01/kuman-kipcak-tasbaba-tasnine.html>), (Erişim Tarihi 11.05.2015).

(<http://www.mfa.org/collections/object/three-sided-relief-151033>), (Erişim Tarihi 09.04.2015).

(<http://www.beazley.ox.ac.uk/cgprograms/cast/asp/cast.asp?castno=c063.html>), (Erişim Tarihi 17.05.2015).

(<http://www.gelarabul.com/aglayan-kadinlar-lahdi>), (Erişim Tarihi 11.05.2015).

(http://www.fredericweber.com/articl_dieux/article_pudicitia.htm), (Erişim Tarihi 13.05.2015).

(<http://mythagora.com/bios/rheia.html>), (Erişim Tarihi 14.04.2015).

(<http://greekgodsandgoddesses.net/goddesses/hestia/>), (Erişim Tarihi 08.05.2015).

(<http://www.uark.edu/campus-resources/achilles/festivals/festivals.html>), (Erişim Tarihi 08.05.2015).

(<http://archaeologicalmuseum.jhu.edu/the-collection/object-stories/archaeology-of-daily-life/tanagras/terracotta-bride-dancer/>), (Erişim Tarihi 14.05.2015).

(<http://belly-dance.org/tanagra.php>), (Erişim Tarihi 28.05.2015).

(<http://dunyalilar.org/gunumuzde-cok-kocali-kadınlar.html>), (Erişim Tarihi 20.04.2015).

(<http://kozbon.com/arap-yarim-adasinin-din-sosyal-ve-ekonomik-hayati/>), (Erişim Tarihi 30.06.2015).

(<http://www.tarihsinifi.com/2882/ilk-%C3%A7a%C4%9Fuygarl%C4%B1klar%C4%B1-ders-notu-konuanlat%C4%B1m%C4%B1.html>), (Erişim Tarihi 30.06.2015).

(<http://www.tarihportali.org/uygarligin-dogusu-ve-ilk-uygarliklar-haritalari/924-frigya-devleti-haritasi.html>), (Erişim Tarihi 30.06.2015).

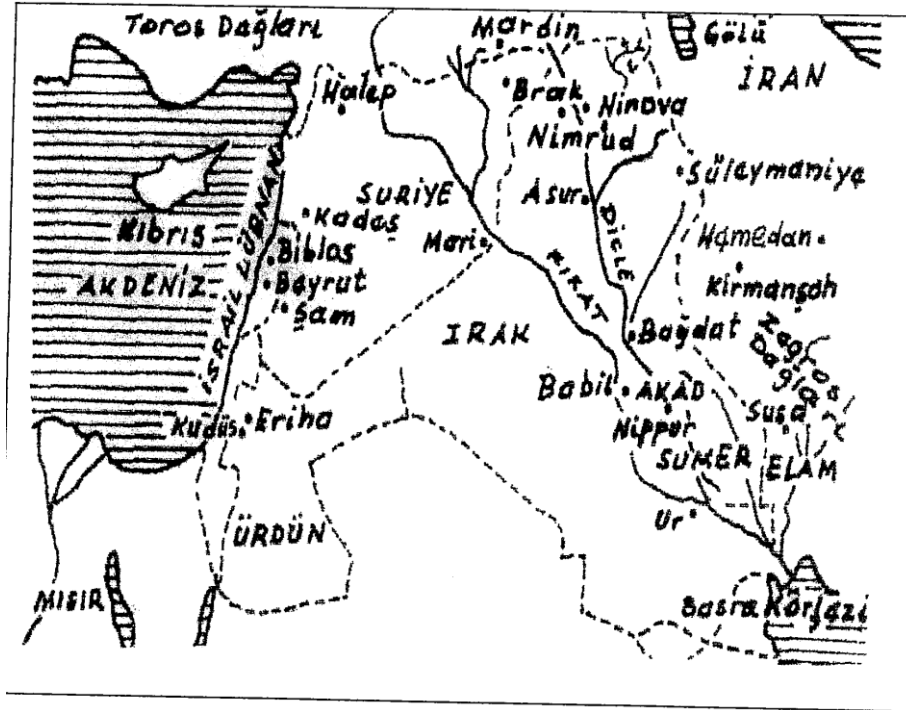
HARİTALAR

Harita 1: İslamiyet Öncesi Arap Yarımadası³⁷⁵

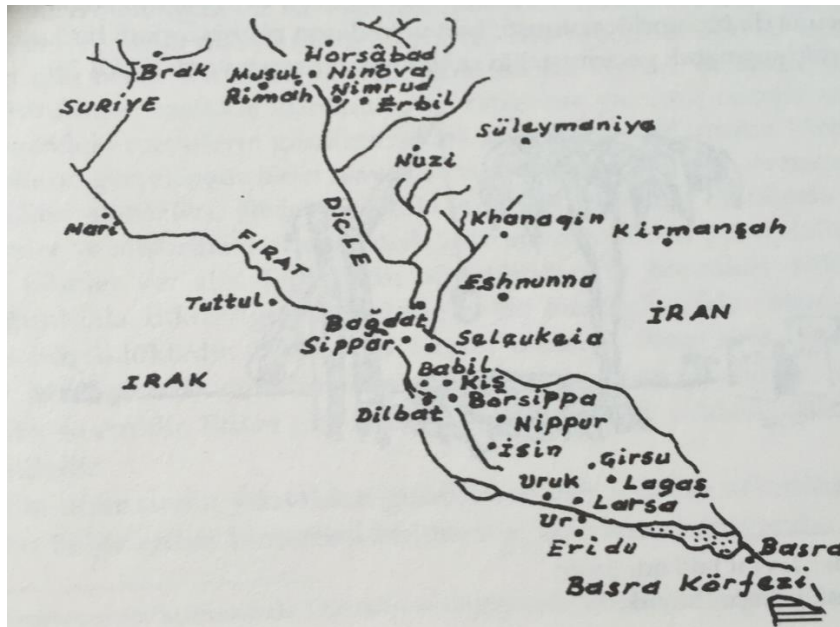

³⁷⁵ (<http://kozbon.com/arap-yarim-adasinin-din-sosyal-ve-ekonomik-hayati/>), (Erişim Tarihi 30.06.2015).

Harita 2: Orta Doğu'daki Eski Yerleşimler ve günümüz kentleri³⁷⁶

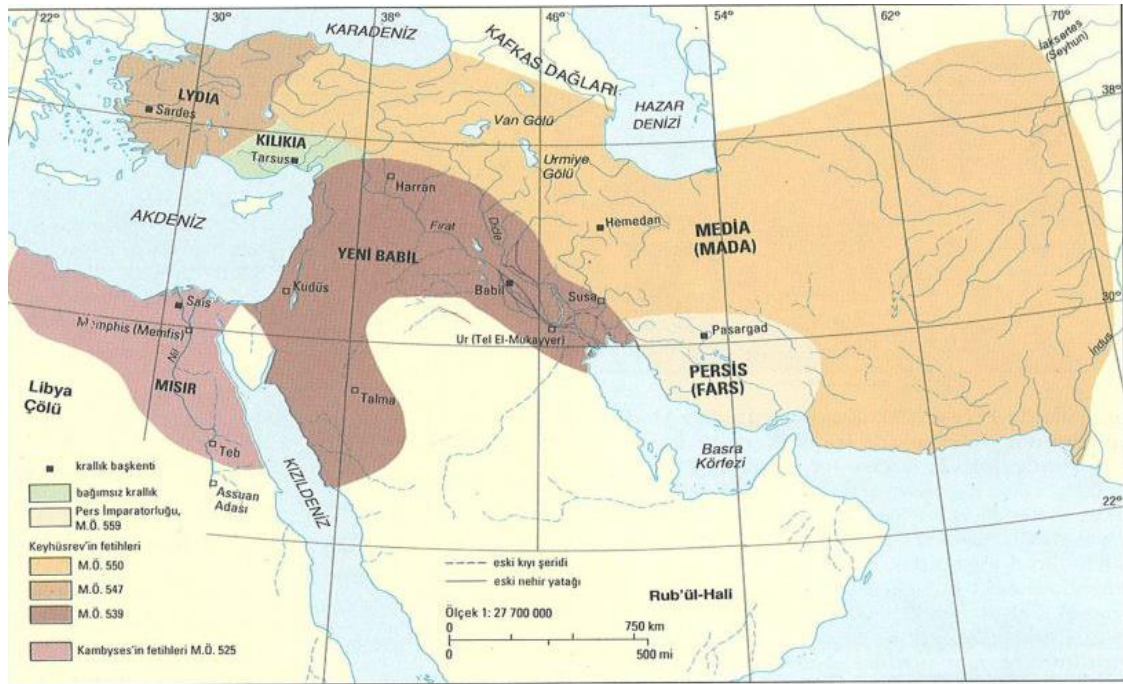
Harita 3: Mezopotamya'daki eski yerleşimler³⁷⁷

³⁷⁶ Altay Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, Büke Yay. İstanbul 2002, şekil 1, s. 4.

³⁷⁷ Gündüz, a. g. e, şekil 2, s. 7.

Harita 4: Eski Pers Yayılım Alanları³⁷⁸

Harita 5: Anadolu Uygarlıkları haritası³⁷⁹

³⁷⁸ Michael Roaf, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Mezopotamya ve Eski Yakın Doğu*, Çev. Zülal Kılıç, İletişim Yay. İstanbul 1996, C.9, s. 203.

³⁷⁹ (<http://www.tarihsinifi.com/2882/ilk-%C3%A7a%C4%9F-uygarl%C4%B1klar%C4%B1-ders-notu-konu-anlat%C4%B1m%C4%B1.html>), (Erişim Tarihi 30.06.2015).

Harita 6: Hitit Dönemi³⁸⁰

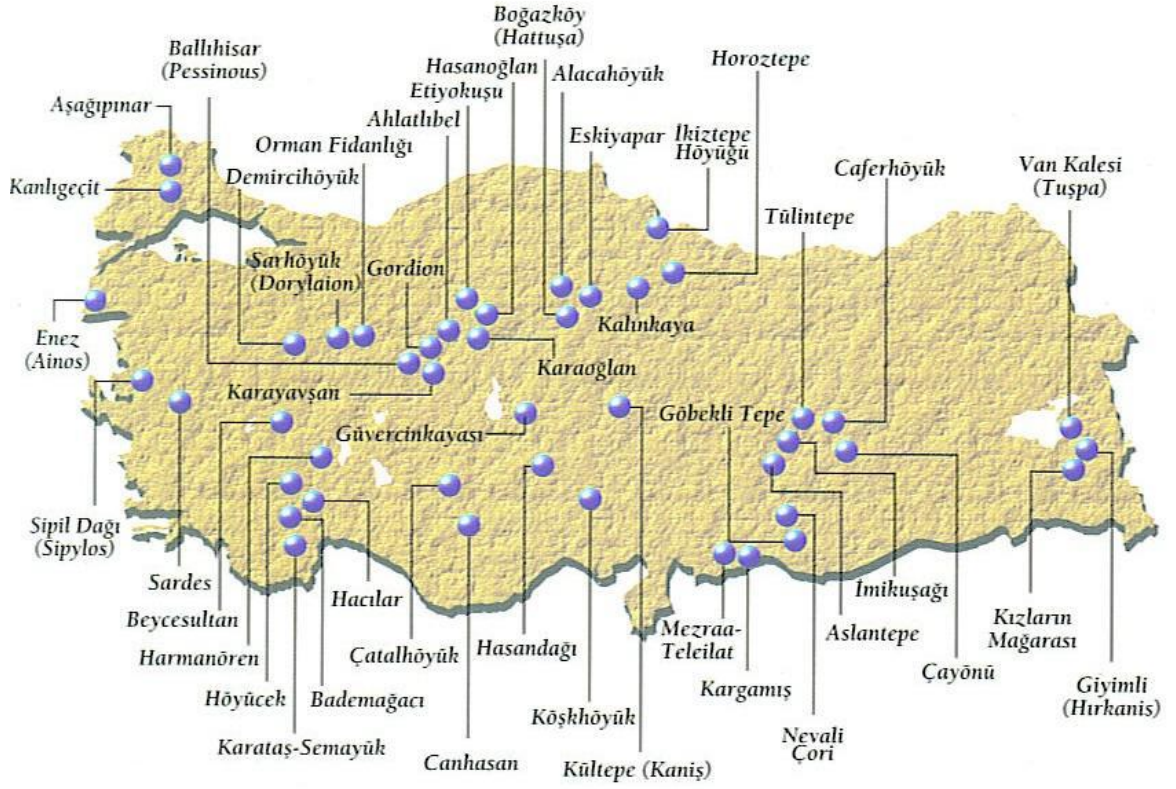
Harita 7: Frig Dönemi³⁸¹

³⁸⁰ Veli Sevin, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yay. İstanbul 2003, s. 147.

³⁸¹ (<http://www.tarihportali.org/uygarligin-dogusu-ve-ilk-uygarliklar-haritalari/924-frigya-devleti-haritasi.html>), (Erişim Tarihi 30.06.2015).

Harita 8: Anadolu'da Ana Tanrıça ile ilgili buluntuların yoğun olduğu yerleşim Merkezleri.³⁸²

³⁸² Oktay Belli, Anadolu Tanrıçaları, Promete Yay. İstanbul 2001, s. 3.

